

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLIX.

**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

V.

KLTE
DEBRECEN
1997

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLIX.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

V.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Solymosi László és Takács Péter

KLTE Debrecen 1997.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.

L. Kossuth Nom.

Ser. Historica

Felelős kiadó: dr. Bazsa György

Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 500 példányban
Terjedelme: 14,75 A/5 ív

Tartalom

Jeney Tóth Annamária	
Kolozsvári céhek Bethlen Gábor korában	5
Glant Tibor	
William C. Bullitt amerikai újságíró interjúja gróf Tisza Istvánnal 1916. szeptember 3-án	21
Erős Vilmos	
Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz	27
Kaiser Ferenc	
A csendőrörs mindennapi élete	41
Horváth Emőke	
A vizigót politikai irodalom egy példája? (Vita Sancti Desiderii)	59
Bodnár Erzsébet	
A modernizáció helyzete Oroszországban a 18-19. század fordulóján	75
Ósz Gábor	
Az 1920. évi lengyel-szovjet-orosz háború története	83
Bariska István Mihály	
Diszkontinuitás és kontinuitás - Az osztrák identitás anatómiájának kérdéséhez 1945 előtt és után	95
Kardos Tibor	
Az amerikai, európai és magyar rádiózás és televíziózás fejlődésének összevetése 1960-ig	107
Kövér György	
Ki mit engedhet (meg magának) 48-ból?	141
Némedi Dénes	
Durkheim Németországban	147
Kovács I. Gábor	
A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában	159

Contents

Annamária Jeney-Tóth	
The Guilds of Kolozsvár at the Time of Gábor Bethlen	5
Tibor Glant	
A Document: The American Journalist William C. Bullitt's Interview with Count István Tisza, 3 September 1916	21
Vilmos Erős	
Some Facts about the Debate Between Gyula Szekfű and Elemér Mályusz	27
Ferenc Kaiser	
The Everyday Life of the Gendarmerie Stations	41
Emőke Horváth	
An Example of Visigothic Political Writing? (Vita Sancti Desiderii)	59
Erzsébet Bodnár	
The State of Modernization in Russia at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries	75
Gábor Ósz	
The War Between Poland and Soviet Russia in 1920	83
István M. Bariska	
Discontinuity and Continuity: To the Problem of Austrian Identity Before and Since 1945	95
Tibor Kardos	
A Comparative Study of the Development of Telecommunications in the United States, Western Europe and Hungary Until 1960	107
György Kövér	
1848 in Hungarian Politics in 1990	141
Dénes Némedi	
Durkheim in Germany	147
Gábor I. Kovács	
The Role of the Calendars in Shaping Peasant Mentality in Hungary During the Interwar Years	159

Jeney-Tóth Annamária

Kolozsvári céhek Bethlen Gábor korában

A Kolozsvári Állami Levéltár forrásain alapszik ez a munka. A céhíratok forrásai mellett a Kolozsvár városi levéltár korabeli anyagait is felhasználhattam, köszönet érte Kiss András levéltárosnak. Másrészt ezúton szeretnék még köszönetet mondani Egyed Ákos és Imreh István erdélyi történészeknek, akik értékes tanácsaikkal segítették munkámat.

A dolgozatban több aspektusból vizsgáltam meg a kolozsvári céhek életét 1613 és 1629 között. A korszakválasztást több dolog is motiválta: Bethlen Gábor uralkodásának idején Erdélyben újra béke honolt, a gazdaság újra fejlődhetett. A fejedelem maga is támogatta az ipar fejlődését, ha másért nem is, hogy a számára legfontosabb hadiipari termelést elégítse ki. Így a céhszabályzatokban bekövetkezett változások mellett, nemcsak a mesterek vagyoni helyzetével foglalkoztam, hanem a céhek a városi politikában játszott szerepével. A bírói tisztség jelentősége és az országgyűlési követek szerepe már az országos közélethez vezet át. Ugyanakkor a fejedelemmel nemcsak politikai kapcsolata volt a városnak és a céheknek, hanem mint az egyik leggazdagabb és legnagyobb megrendelőként szerepelt időről időre a fejedelem, aminek a városi számadáskönyvekben számtalan jele maradt a mai kor emberére.

Bethlen gazdaságpolitikájának is Erdély megmaradása és virágzása volt a célja. Mindez sajátos módon jelentkezik, hiszen a "korai nemzeti abszolutizmus feudális államának megszilárdítását szolgálja, miközben ez az intézmény a központosított, a fejedelmi kézbe fogott irányítással a létfeltételeket hivatott a nép egésze számára biztosítani".¹ A dolgozat írója ezt a véleményt igyekszik megerősíteni.

Érdeemes a gazdaságpolitika és társadalompolitika metszéspontjában elhelyezkedő várospolitikával foglalkozni. Úgy tűnik, hogy a fejedelemnek nem volt egységes várospolitikája. Más alkalmazott a szászokkal, a taxás városokkal, a székely városokkal és megint más a felvidéki városokkal szemben. A fejedelem velük kapcsolatos döntéseit mindig az aktuálpolitikai körülmények határozták meg és befolyásolták. "Igazából tehát Bethlennek a hagyományos szerepkörében kellett a várost és kézműves lakóját megerősíteni, de ugyanakkor a fokozottabb funkció betöltésre is szorította őket".² Védelte tehát a város kereskedői, kézművesi jogosultságát, sőt háború idején tágítani igyekezett privilégiumai körét.³ Mindemellát a szászok megtudták őrizni kiváltságaikat.⁴ A felvidéki városokkal való kapcsolatára kitérni hely szűkében sajnos nem tudok, de megállapítható hogy azt is felemáság jellemezte. A székely városok fellendültek ebben az időszakban, újabb kiváltságokat kaptak. Mivel minden székely város fejlődése más és más, ezért az a lehelyesebb ha egyenként vizsgáljuk meg milyen fejlődést értek el korszakunkban. Az

első hely Udvarhelyt illeti meg, amely 1623-ban kapott Bethlentől kiváltságlevelet, amelyben a városlakók "közteherviselését" ill. a város vásártartási jogát - három országos és egy kedd napi - szabályozza⁵, bár feltehető, hogy ez a privilégium már Zsigmond óta létezett. Sepsiszentgyörgy kiváltságait is megerősíti és növeli is azzal, hogy a városban vagy annak határán előforduló dologban a bíró tehessen törvényt.⁶

kiváltságlevele, amelyet 1625 szeptember 3-án adott ki, ezzel Kézdivásárhelyt, Sepsiszentgyörgyöt, Illyefalvát és Berecket kivette a szék fennhatósága alól. Bethlen Gábor uralkodása idejétől fogva kezdődik a magyar és székely városok adójának országgyűlésen való megszabása.⁷ Így ezek a városok is taxás városként szerepelnek, ugyanakkor mégis sajátos városi alakulat a székely város, leginkább azért, mert függetlenedése ellenére is szerves része marad a székelységnek.⁸ Emiatt nem is tudtak a helyi cserekereskedelmen túllépő jelentősebb városi központokká válni. A szász városok és a székely városok jó része is a rendiség támaszai maradtak a központi hatalommal szemben.

Igazából csak a taxás városoknak van a központi hatalommal olyan viszonya, mint az Nyugat-Európában általános ebben az időben.⁹ Ezek a következő városok: Kolozsvár, Fejérvár, Bánfihunyad, Kézdivásárhely, Kismarja, Vízakna, Udvarhely, Egres, Almás, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva. Az adóösszegek láttán, rögtön szembetűnő Kolozsvár legjelentősebb volta, hiszen általában adója a második legnagyobb adóösszegű város adójának duplája, de kivételes helyzetben a tízszeresét is eléri.¹⁰ Ezek a városok tehát már vagyon szerint adóztak, ami a székelyekről és a szászokról nem volt elmondható. A szászok rendként vettek részt az adózásban, a székelyek pedig rendszeresen nem fizettek.¹¹ Az országgyűlés napirendjén általában ezek a városok az adóügyek miatt szerepelnek. Hogyan jutott el idáig Kolozsvár, hogyan lett az Erdélyi Fejedelemség egyik legje-lentősebb városa. Ennek az útnak néhány állomását kísérvük most figyelemmel.

A város legrégebbi okleveles említése 1213-ból való, de ispánját már az 1173 és 1177 közötti időkből ismerjük (Thomas comes Clusiensis). A város nevének eredetét máig sem tisztázták. A palánkváron belül állhatott a Boldogságos Szűzről elnevezett első erdélyi bencés kolostor és templom, amely 1288-ban vált hiteleshellyé. Az első kolozsvári erősség 1241-ben elpusztult, ezt követően a kővár falai között csak az apátság maradt. Az új vár ettől két kilométerre keletebbre épült fel: Cluswar, ami tulajdonképpen az egykori Napoca betemetett romjai fölé emelkedett. V. István erdélyi hercegeként szász hospeseket telepített ide, királysága idején viszont az erdélyi püspöknek adományozta a várost. Kiváltságait és városi rangját csak Károly Róberttől kapta vissza 1316. augusztus 19-én, I. (Nagy) Lajos pedig pecsétet adományozott a városnak, amelyben ekkoriban hozták létre az első céhet a szűcsök. Lakossága eléri az 1400-as évre a 4000 főt, Erdélyben csak Brassó előzte meg. Kolozsvár Zsigmond 1405. július 2.-i oklevelének köszönhetően lett szabad királyi város. Ennek egyik feltétele volt: a város fallal való bekerítése, ez egy évszázad alatt jött létre, amelyhez a falakon kívül hús bástya tartozott. Ekkorra alakult ki Kolozsvár belvárosának ma is felismerhető szerkezete. A város öt részre, vagyis fertályra oszlott: Media, Longa, Luporum, Rapular, Vetus Castrum. A város az 1437-es év eseményeiben való részvételéért elvesztette a szabad királyi városi címét és árumegállító jogát is. 1444 szeptember 21-én egy I. Ulászló által kiadott okleveléből tudjuk meg, hogy újra visszakapta címét. Ezt később az uralkodó újabb oklevélben megerősíti. V. László uralkodása alatt elrendelte, hogy

Kolozsvár a hét/szász székekhez tartozzon. Hunyadi Mátyást sajátos kötelék köti ehhez a városhoz, hiszen itt született, de ehhez a korszakhoz kötődik a város első virágkora is. A király több oklevélben is megerősíti a város kiváltságait.(1458 jún.8.;1465 aug.20.;1469 febr.3.; 1470 márc.26.) Egy 1488 június 13-án kiadott rendelkezés szabályozza a bíró választást és felemeli a tanácsstagok számát hatvanról százra. A száz tanácsstag egy részének a cétagok közül kell kikerülnie a rendelkezés szerint, a bíró pedig egyszer magyar, máskor szász legyen. Mindez egészen 1848-ig maradt így. Egy 1514-es összeírás szerint, mely a királyi korona javait és jövedelmeit térképezi fel Magyarországon és Erdélyben: a 9.§ alatt külön szerepelnek a királyi szászok és külön szerepel Kolozsvár is. A későbbiekben a város kiváltságait Szapolyai János is megerősítette,1537 február 25-én,Váradon. Az ország három részre szakadását követő időszak egyben majd a virágzás korszakát jelenti Kolozsvár számára, ugyanis ekkor kapja a Civitas Primaria és a “kincses Kolozsvár” elnevezéseket. Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején 37 országgyűlést tartottak falai között. A város kulturális élete is fellendült, itt adták ki a Heltai Gáspár által magyarra fordított Biblia-részeket. (Mózes öt könyvét).

1556-ban innen indul a követség, hogy visszahívja Izabella királynét Lengyelországból. A város kiváltságait többször is megújították az erdélyi fejedelmek. Lakossága a századfordulóra elérte a 8500 főt, de ez az idő egyben egy nehéz korszak eljöttét is jelentette. A tizenöt éves háború a város életében is nagy nehézséget okozott: Basta, Mihály vajda, Székely Mózes sarcolja a várost. A helyzet Báthori Gábor fejedelemsége alatt sem lett könnyebb, a várost császári seregek ostromolják, melyet lakosai 1611. július 25-én fel is adnak. Ennek részletes történetét ifj. Heltai Gáspár leírásából ismerjük, aki ekkor városi nótárius volt. A fejedelem azonban megtartotta trónját és a városon 12.000 forintot követelt. Kolozsvár sem maradt adósa, ugyanis 1613. október 2-án nem engedte be falai közé a menekülő fejedelmet és itt került sor október 21-én Bethlen Gábor fejedelemmé választására.¹²

Bethlen uralkodása alatt több kedvezményt és kiváltságot ad a város lakóinak, mint pl.: a kolozsvári kereskedőknek adott kedvezménylevelével, hogy áruikat városukban is megharmincadoltathatják, később biztosítja számukra, hogy ezt évenkénti ezer forinttal megválthatják. Egy 1625-ben hozott rendelkezés szerint, a városba a polgárok bármilyen árut bevihetnek harmincad fizetése nélkül, viszont ha máshová viszik, vagy mások hozzák külsőországból azok harmincadot tartoznak fizetni.¹³ Máskor engedélyt adott a kolozsvári kereskedőknek évente ezer ökör minden bántás nélkül való kivitelére, “amelynek árával országunkba marhát hozzanak, úgynevezett posztó és selyem marhát hozzanak, fűszerszámot és gyolcsot” s olyan más cikkeket, “amelyek legszükségesebbek és contieáltatnak.”¹⁴

A fejedelem többször megszállt a városban, házat is hozatott rendbe ilyen célra - a későbbiek során szölok majd erről - , de volt olyan eset is amikor konkrétan tudjuk,hogy kinél lakott, ugyanis ezt az ötvös mestert - Seres István - “akinél a fejedelem szállni szokott” jelzővel is illették, melyről Jakab Elek is beszámol. A debreceni Déri Múzeum Szomolányi Gyűjteményében szerepel egy általa készített cápás pohár.¹⁵ De egyéb is örzi Bethlen Gábor uralkodásának emlékét Kolozsváron: ez pedig a Szabók bástyája, melybe a villám csapott 1625-ben, ezt követően a fejedelem állíttatta helyre 1626/27-ben és azóta is Bethlen-bástyának nevezik.

A CÉHEK KELETKEZÉSE, SZABÁLYAIK ÉS IRATAIK

A kolozsvári céhek alapítása I. (Nagy) Lajos idejére nyúlik vissza, ugyanis ekkor alakult meg az első céh Kolozsvárott, amit a szűcsök alapítottak. Ez a céh, tulajdonképpen egy temetkezési és oltárfenntartó vallásos társulat (confraternitas, Bruderschaft) volt, de tagjai közzé az azonos iparágat űzők tartozhattak.

Zsigmond 1405 december 9-i, a város számára kiadott kiváltságlevelét követően - melyben szerepel az a kitétel is, hogy a várost falakkal vegyék körül - némileg módosult a céhek tevékenységi köre is. A XV. század derekára a városfalak jó része már a bástyákkal együtt állt. A céhszabályzatok egyik fontos kitétele lett a céhtagok számára: a város és a céh "fennhatósága alá" tartozó bástya mindenkori védelme. Ezt a feladatot még az 1620-ban kiadott lakatos céhszabályzat (42.pont) is tartalmazza.

A céhek alapításának igazi korszaka a XV. század második és harmadik negyede lett. A céhek ekkorra már érdekvédelmi szerepet is játszanak, de oltárfenntartó szerepüket is megtartották. A mészárosok Szt. Mihály oltáráról 1422 óta gondoskodnak, a tímárok szűz Máriaéről (1465), két évvel később pedig a kovácsok Szent László király oltárát tartják fenn. Az évszámokból is jól látszik, hogy sok céh alapítása esik Mátyás király uralkodása idejére. Ekkor alakult a kovács, aranymíves, takács, kötélverő céh. Más céhek pedig megújították szabályaikat: így a szűcsök, lakatosok és sarkantyúkészítők. Érdekes módon az ötvösök céhszabályzatában szerepel az, hogy "a hét várak országában használatosokhoz hasonlóak a szabályaik". (Yn dem lande yn Sybenbürgen) Ez utalás a szász céhekkel való kapcsolatukra. A céhszabályzatok nagyobb része két nyelvű: a német és a latin. A város kötődése a szász székekhez ekkor még egyértelmű, bár területileg nem tartozik oda. A céhek fejlődése töretlen a XVI. században, erről tanúskodik céhszabályok tömeges újítása, lásd az alábbiakat:

szabók - 1521; ötvösök - 1516; takácsok - 1507; de új céhek is jöttek létre: kádár /1507/, fazekasok /1512/, szíjgyártók /1514/.

A fejlődés továbbra is folytatódott, pl. 1532- ben létrejött az esztergályos céh, a tímárok pedig kedvezménylevelet kaptak Szapolyai Jánostól, s ez folytatódott Izabella idején is , aki a kovácsok kiváltság-levelét erősíti meg .

A XVI. századtól kezdve vált gyakorlattá , hogy a fejedelemmel is megerősítették a céhlevelet. Ebben az időben több céhben is alkottak a legények számára is szabályzatot, így a szíjgyártók és a szabók esetében is. (1555-ből és 1554-ből) Ez a korszak egyben már a reformáció korszaka, s ez kihat Kolozsvár városára és a céhek életére is. 1556-ban jelenik meg a városban Kálmáncsehi Márton, aki már Kálvin követőjének vallotta magát, de a lutheri reformáció terjedése már a 1530-as évektől nyomonkövethető Kolozsváron.

Ezen időben is kellett a városnak foglalkoznia a városfalak karbantartásával, erre példa, hogy 1562-ben elkezdi javíttatni azokat. 1570 április 2-án született egy tanácsi határozat a "tornyok felől", vagyis a bíró hívassa be a céheket és hagyja meg, viseljenek azokra jól gondot. Ezt a határozatot március 25-én megelőzte egy másik, amely azt mondta ki, hogy "amely céh tornyát megépíteni nem képes, adjanak mellé más céhet ha az sem elég harmadikot". A céhek fejlődése abban is megmutatkozik Kolozsváron, hogy a szabó-, mészáros-, ötvös- és szűcscéh korszerű reform-szabályokat hoz. A céhszabályok között

szerepel az is pl., hogy a két céhmester közül az egyik magyar legyen, a másik szász. Ez utóbbi adat a város mind nagyobb fokú elmagyarosodására utal. A kovács céh is átírta szabadalom levelét 1568 május 2-án, őket követi a borbély és sebészcéh, 1569-ben pedig a tímárok fordíttatják le céhszabályaikat magyar nyelvre. János Zsigmond uralkodásának utolsó korszakát már a hitviták jellemezték, ekkoriban tért át az egész város Dávid Ferenc hatására az unitárius hitre. A kézműipar terén pedig folytatódik a céhszabályzatok megerősítése és egyre több céh kezd jegyzőkönyvet vezetni, amelyek ha fellelhetők, ma is nagyon értékes források.

A kolozsvári céhek jelentőségét mutatja az, hogy a dési és gyulafehérvári ötvösök a kolozsváriakkal közösen alkottak céhet. Ez természetesen nem egyedülálló, hiszen a századok ekkorra már nem egy céhuniót hoztak létre Erdélyben: ilyen volt a borbély és sebészcéhek egyesülése, a kerekese céhunió, később pedig a kovács céhunió. Ezek feladata: a nyersanyagok árának közös megállapítása, védekezés a kontárok ellen, együtt szabályozták a termelés folyamatát és értékesítését. A királyföldi vargák céhuniójába a szebeni, segesvári, medgyesi, szászsebesi, besztercei, nagyenyedi, szentágotai, nagysinki, kőhalmi, szászkézdi és a szászvárosi céhek tartoztak. Az erdélyi szász kádár céhunió tagjai voltak a szebeni, segesvári medgyesi, kolozsvári, szászsebesi, nagysinki, szentágotai, nagykapusi, szászkézdi, berethalmi, eceli, kisselyki, és nagyselyki céhek. Az évszázad végére, a tizenöt éves háború miatt, nehéz évek következtek Kolozsvár életében is. Ekkorra vált a jegyzőkönyvek vezetése a céheknél egyre általánosabbá, de leltárokat és inasszegődtető könyveket is vezetnek. Báthori Gábor fejedelemnek, eleinte személyes jó kapcsolata van a város vezetőivel, például Gellyén Imre főbíróval, akit 1612-ben országgyűlési küldöttség élén küld a magyar királyhoz és a nádorhoz tárgyalni. Kedvelt ötvöse Eötvös András, tőle rendel ajándéktárgyakat, hogy azokat ajándékba küldhesse. Kiváltságlevelet adott az ötvösöknek, hogy a városban a tilalom ellenére felgyűjtött ezüstöt elvehessék bárkitől, ill. pénzváltáskor és új aranyverésekor a céh mindig vehessen négy - négy márka aranyat. A cél az volt, hogy az ötvösök mindig rendelkezhessenek nyersanyaggal munkájuk számára. Ugyanakkor ezek a dolgok eltörpülnek az 1612 és 1613-as háborús események mellett, amiből Kolozsvárnak is kijutott, ugyanis többször ostromolták meg és sarcolták meg a várost.

Ebben az időben történt meg az a érdekes eset is, hogy Thoroczkai Máthé unitárius püspök Dési János ötvöshöz adja tanulónak fiát, ez nagyon jól mutatja az ötvösök társadalmi megbecsülését. Ekkor kéri a pécsi szabók a kolozsváriaktól, hogy küldjék el céhszabályaikat számukra, mert az övék elveszett.

A XVII. századi fejlődést jól mutatja az a tény, hogy amíg az 1571-ben kiadott árlimitatio 20 iparág termékeit említi, addig 1625-ben már 35 iparág termékeinek árát szabályozza. Ez a nagyarányú fejlődés természetesen nemcsak Kolozsvárra jellemző, hanem az Erdélyi Fejedelemség egész területére. A legmagasabb szintet Bethlen Gábor korában is a felvidéki városok képviselték az iparban, a szűkebb értelemben vett Erdélyben pedig a szász városok, de Kolozsvár is egyre jobban felzárkózik mögéjük.

A fejedelem nem folytat teljesen egyértelmű gazdaság-politikát a céhek szempontjából, hiszen nemegyszer éppen az ő érdekükben tiltja meg a nyersanyag árusítását, pl. így tett a kolozsvári szabók panaszára: "a disznódi szűrtakácsok a végszűrőket elsősorban az országbeli szűrszabóknak adják a limitáció szerinti árán, ami az országbeli szűrszabóktól megmarad, azt

adhatják csupán az idegeneknek, az országon kívül valóknak.¹⁶ Máskor viszont ha érdeke úgy kívánja akár kontárokkal is dolgoztat, ahogy azt Kassán tette, hiába panaszkodtak a tanácsnál a szabócéh tagjai.¹⁷ Ugyanakkor a fejedelem versenyt is igyekezett támasztani iparosai között, ennek a törekvésének köszönhetően telepítette le a Svájcból Morvaországon át menekülő anabaptistákat Erdélyben - ennek körülményeit Szalárdi János leírásából ismerjük - , akik méltó ellenfelei lettek a szászoknak, hiszen legalább olyan magas színvonalon dolgoztak, mint ők. Az anabaptisták által előállított termékek csak az 1627. évi első limitációban szerepelnek, "új keresztények művei limitációja"¹⁸ cím alatt. Az áraik magasabbak mint a többieké. A fejedelem nekik elsősorban a belső piaci növekedés elérését szabta feltételül, ezt bizonyítja az is, hogy anabaptista kézműveseknek nem szabad a keleti piacot ellátó kereskedőknek eladni az áruikat.¹⁹

Mindezekkel együtt Kolozsvár ipara töretlenül fejlődött Bethlen Gábor korában. Ez a fejlődés több rétegű: kiterjed a céhszabályok alkotására és megújítására, a céhek a városi ill. alkalmanként az országos közéletben játszott szerepére és gazdaságpolitikára.

A céhszabálymódosításokban korszakunkban a *takácsok céhe* az első, akik új szabályaikat 1618. december 18-án adták ki. A korábbiaktól ez a felekezetváltás miatt tér el, így tehát már nem szerepel az oltár körüli szolgálat, a büntetést sem "viaszban számolják" már. A pontok nagy többsége viszont a régi gyakorlatot követi és a szabályzat nyelve is a latin maradt.²⁰ A másik céh amelyik megújította szabályait a *lakatos- és sarkantyúscéh*, itt is a reformáció hatott a szabályokra, melyeknek célja a fegyelmezésen javítani. A szabályzat nyelve magyar, latin keretszöveggel. Időrendi sorrendben az *ács céh* szabályai következnek, akik most alkottak először céh-szabályokat Kolozsváron, amelyet a városi tanács 1625. december 16-án erősített meg. A szabályzat magyar nyelvű és tizenöt pontból áll.²¹ A következő céh az ötvösöké, róluk bőven lesz még szó az elkövetkezendőkben, hiszen az ő szerepükről maradt fenn a legtöbb levéltári anyag. Az ötvösök lefordított céhszabályainak "keletkezését" Jakab Elek erre az időszakra teszi, de az átíró nótárius korábban, 1561-ben állt a város alkalmazásában. A *szűcs céh* még Rákóczi Zsigmondtól kapta kiváltságát, - bárány és vadbórt Erdélyből nyers állapotban tilos kivinni és az elkobzottakból a kolozsváriak is kapnak - , ezt Bethlen is megerősítette 1617. május 5-én. A *csizmadia céh*nek 1629 február 27-én adott kiváltságlevelében, megengedte, hogy céhet hozzanak létre és szabályokat alkossanak.²²

A *tímár céh* is alkotott néhány kiegészítő céhszabályt, de ezek inkább csak technikai jellegűek és a már korábban meglévő szokásokat foglalták írásba. A *fazekas céh* 1617 július 26-án újított meg néhányat céhszabályai közül, főleg más városbeli fazekasok ellen hoztak rendszabályokat, akik áruikat a két országos vásár kivételével nem árulhatták Kolozsváron.²³ Ezzel vége is azon intézkedések sorának, amelyek a szorosan vett céhszabályok és módosítások körébe tartoznak.

A céhszabályok mellett persze más iratok is keletkeztek Ezek a tulajdonképpeni céhjegyzőkönyvek, amelyek közül egyesek nagyon sok fontos adatot és érdekességet tartalmaznak, míg mások szinte semmit. Általában mindegyik céh rendelkezett céhjegyzőkönyvekkel, ezek jórésze ma is fellelhető az Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjában. A korszak feltárása leginkább ezen iratok és a városi számadáskönyvek együttes feltárásával lehetséges, ami igencsak hosszas, fáradsalmas és aprólékos munkát követel.

A *takács céh* számadáskönyve nem sok adatot rejt az utókor számára, az a kevés, ami ezt az időszakot jelöli szinte olvashatatlan.²⁴ A korszakra vonatkozó adatok a könyv fedőtáblájának belső borítását jelenti, vagyis ezeket a lapokat másodlagosan használták fel. Többek között kiadásokat tartalmaz, amely céhmesterek lakomájára is utalhat.

A következő céh a *kerekeseké*, akik szintén vezettek céhjegyzőkönyvet, amely német nyelvű, valószínűleg inasszegődtető könyv.²⁵ A könyv huszonöt inasszegődtetést tartalmaz, melyek közül mindössze kettő magyar nyelvű. Az az érdekes, hogy a magyar nevű mesterekhez szegődött inasok nevei is magyarok, míg az összes többi száz mester inasainak neve német.²⁶ A *kádárok* számadáskönyve is német nyelvű, a mesterek névsorát tartalmazza ill. a hozzájuk beszegődött inasok neveit. A mesterek nevei közül 42-öt tudtam pontosan elolvasni, ez a lista a függelékben olvasható.²⁷ Ezenkívül a jegyzőkönyvön kívül a kádárok egyéb számadáskönyvvel is rendelkeztek, amelybe a közös kiadásait és a büntetéspénzeket ill. azok összegét írták be.²⁸ A 16. laptól a 22.-ig a vásárlóik névsora szerepel, mellette pedig hogy mit és mennyiért. Ezek között egy érdekes bejegyzés is szerepel: "Gabriel hat bracht Boden Stükh 100, facit f - d 98.

A *szígyártó céh* jegyzőkönyve német nyelvű, a mesterek neveit és a hozzájuk beszegődött inasok neveit tartalmazza. Erre egy példa:

"Item ihm Jahr 1623 ist Den Stefen Farkas ein Lehr Jung eingedick wurden mitt namen Hannes Schmied. den Paul Schuster ein Lehrjung eingedick die am 26 marty."²⁹

A mesterek névsora a függelékben olvasható.

A következő céhszámadáskönyv a *fazekasoké*, akik azt már magyarul vezették, ez arra utal, hogy a magyarok nagy számban sőt többségben lehettek jelen a céhben. A számadáskönyvben nemcsak a mesterek és a hozzájuk beszegődött inasok névsorát olvashatjuk, hanem a mesterek megbírságolásától kezdve a céh pénzügyi állapotáig nagyon sok érdekes információt is található. Az egyik ilyen nagyon figyelemreméltó bejegyzés a számadáskönyv 41. lapján található:

"mikor az limitatiot iratunk p35" - az adat 1624-ből származik, a bejegyzés tanúsága szerint. Itt két dologról lehet szó: vagy városi limitációról - akárcsak 1621-ben, amely fellelhető ma is³⁰ - vagy a másik lehetőség, hogy a fejedelem kérésére írtak limitációt, mint ahogy azt a szabók tették. Ezt teljes valószínűséggel csak akkor lehetne állítani, ha ez a dokumentum előkerülne.

Természetesen ebben a számadáskönyvben nem ez az egyetlen olyan adat, amely figyelmet érdemel. A táblajárások összegein kívül feljegyzéseket olvashatunk a céh vagyónáról is, amelyet 1626-ban például nem pénzben számoltak össze, hanem különböző arany és ezüst gyűrűkben. Így olvashatunk "három ezüst gyűrűről", egy "arany gyűrűről veres kövel", és egy másféle "arany gyűrűről".³¹ A könyvet tovább olvasva, úgy tűnik, a céhben általános volt nemcsak a bírság gyűrűben való kifizetése, hanem zálogba is azt adták. Mindez arra utal, hogy a fazekas mesterek legtöbbször sem lehetett igen szegény, ezek szerint az ötvösök megrendelői között is szerepelhettek. A következő protocollum az *ötvöscéhé*. Amely úgy tűnik egyedülálló jelentőségre tett szert Kolozsváron, aminek nemcsak a fejedelem kegye volt az oka, hanem a céh vagyonossága és tehetősége is. Nagyon valószínű, hogy Debrecennek ill. a többi parasztvárosnak is a példát a gazdag és tekintélyes Kolozsvár szolgáltatta. Lehetetlen nem észrevenni a hasonlóságot a debreceni ötvösök

motívumkincse formalátása és a XVI. századi kolozsvári műemlékek között.³² A XVI. század végén létezett megegyezés a remek dolgában Kolozsvár és Debrecen között. A kolozsvári mester, ha Debrecenbe ment lakni, nem tartozott új remeket készíteni, hanem csak kolozsvári eljövetelekor "köszönő poharat", Debrecenben pedig "beálló pénzt" és mesterasztalt adni.³³ Ma is az ötvösök iratai közül lehet a legtöbbet megtalálni és feldolgozni. Ebben a számadáskönyvben - mely magyar nyelvű, csakúgy mint a céh egyéb iratai is - a mesterek névsora található. Ez a névsor Bethlen Gábor korszakában 39 nevet tartalmaz: a nevek egy része mint belépő mester kerül megemlítésre, másik részét pedig az ezekért kezességet vállalók alkotják. A nevek alatt szerepel az is, hogy az ellenőrzések során hányszor hibáztak a mesterek, amikor az arany vagy ezüst finomságát vizsgálták meg, vagyis "estek meg az probaban". A nevek mellett ebben a korszakban sajnos semmi sem jelöli a nemzetiségi hovatartozást, nevek alapján pedig ilyen irányú következtetést levonni felelőtlenység. (Sajnos csak 10 név mellett jelölik a natiót, és ezek is pár évvel későbbi adatok, közülük 5 szász, 4 magyar és 1 német.³⁴) Az ötvös céhnek, mint már említettem, egyéb iratai is maradtak fenn, az egyik ezek közül egy napló, melyet 1650-ben kezdtek vezetni, de visszaemlékeznek a korábbi eseményekre egészen 1635-ig. Ez a jegyzőkönyv a későbbi történeknél nagyon jól hasznosítható: ilyen például az 1639. évi legénylázadás esete is. De itt mivel a korszakunkat nagyon kevés érinti, ez a napló nem kerül elemzésre.

A *szabó céh*nek is maradt fenn névsora a mesterekről, akik száma 20 és 30 közé tehető ebben az időszakban. A számadáskönyv nyelve a német és a neveket gyönyörű gót betűkkel írták bele,³⁵ de nemcsak ezt a névsort foglalja magába, hanem ún. osztályleveleket is, amelyek az osztáskor keletkeztek. Azok amelyek itt együtt vannak 1603 és 1604 folyamán keletkeztek, még korszakunkat megelőzően.

A *tímár céh* jegyzőkönyveiben néhány intézkedést találhatunk, amelyekkel a már meglévő céh-szabályokat egészítették ki. Ezek például: "Anno 1621 Die 19 Decembris Az egész becsületes czehtől illyen rendelés tétetett, hogy az ifju mesterek tartozzanak az sokadalmakon is az színek ajtaját meg nyitni, az előbenni büntetés alatt, ha pedig valamelyik által haggja egy forintig büntessék meg."

"Deliberált az B. czech ezen dolog felől, hogy senki a mesterek közül, egyik vagy másik legényét vagy inasát ne hitesse valaki ebben találtatik czéh nélkül marad."

"1627 Deliberált a B. czéh felőle, hogy valamely mester ember vagy mester asszony egyik a másik elől a vásárlót el ne hívja vagy egyéb tsalárdságba találtatik büntetése legyen 3 forint."³⁶ Ezekből a szabályokból kitűnik, hogy a legfontosabb feladatának a céhes kézműipar az akkori állapot megőrzését tekintette vagyis, a céhek bezárkóztak a versennyel szemben. Emellett az erősebb céhek mindig igyekeznek nekik megfelelő megállapodásokat kötni a gyengébbekkel, így kötnek egyezséget 1628-ban a szabók a posztónyírókkal.³⁷ A különböző céhek között vagyoni különbséget is ki lehet mutatni a számadáskönyvek alapján. Ezt megtettem és hozzávetőleges eredményt is kaptam. A városi adólistákat vettem alapul, 1613-tól kezdve öt évenként (1613, 1618, 1623, 1628) a céhnevjegyzékek alapján egyes mesterek beazonosíthatók és megtudható, hogy az illető mennyit adózott a kérdéses évben. A városi adóalapegység a dica volt. Ezeket a kapott dicákat összeadtam, átlagoltam és az így kiszámolt értékeket már csak a céheknek megfelelően kellett sorba állítanom. Ez igazán

csak sokkal nagyobb intervallumra kiterjesztve, éves összehasonlításban lehet igazán hasznosítható. De most nézzük a részleges eredményeket, melyek alapja tehát a mesterek évi adózási egysége, dicája: az ötvösöké 0,965 ; szűcsöké 3/4 dica ; szabóké 0,64 dica; kádároké 0,27; a fazekasoké 0,16 dica. Ebből általános következtetést levonni kár lenne - ez csak a próbálkozás - hosszabb kutatást igényel.

A FEJEDELEM ÉS A CÉHEK KAPCSOLATA

Ez természetesen nem érint minden céhet, de jó néhányat azért mégis. Az egyik ilyen iparág, melynek céhszabályai nem ismeretesek, de a város szempontjából szerepük elengedhetetlen: a kőművesek. Bethlen többször hívta őket Gyulafehérvárra vagy egyéb építkezésekhez. A fejedelem 1616 március 29-én Végh Lőrinc és Kis Mihály kőműveseknek fizettetett a kolozsvári főbíróval 10 forint munkabért, máskor pedig 1616 április 22-én meghagyta a főbírónak, hogy "az ottani kőműveseket, szolgáljokkal és szekereikkel együtt küldje Fejérvárra, hogy az oszlopokat, ajtó mellékeket, és azokon kívüli faragott köveket, amelyeket épületéhez készítették felrakják". 1617 február 24-én ezt az üzenetet küldte a fejedelem a főbírónak: "kolozsvári összes kőműveseknek parancsolja meg, hogy addig el ne oszoljanak, másutt mívet ne vállaljanak, míg a fejedelem számára szükséges kőlabákat s egyébféle faragott köveket ki nem faragják, nehogy építésével az idén is megkéssék mint tavaj", és még jó néhány hasonló szellemű parancs maradt fenn a kőművesek számára.³⁸ Nemcsak fejedelmi levelekben maradt nyoma ezeknek a kéréseknek, hanem a városi számadáskönyv lapjain is." 1615. 21 Sept. két kőműves legent küldött Bíró uram paranczollatiara Váradra"³⁹. Másik alkalommal pedig a számadáskönyv tanúsága szerint az "Urunk eo felsege zamara valo faragot keoweket ez szekeren Enyedig"⁴⁰ vitték. De nemcsak ők kaptak utasításokat a fejedelemtől, hanem például a tölcserések is, akik általában a lakatosokkal együtt alkottak egy céhet. Bethlen 1615 augusztus 7-én azt a parancsot küldte a főbíró által: "hogy kolozsvári Tölcseres Lőrinc és István 2180 üveg tányért míveltek fel; ismét házuk tetejére való gombokat pléheztek meg, díjjaikat a bíró fizesse ki."⁴¹ 1619. június 26-án pedig a számadáskönyvi bejegyzésből tudhatjuk meg, hogy "az teolczeres uraimat hozak meg Fejervarrol,"⁴² 1627-ben ismét a gyulafehérvári palota építkezésénél dolgoztak.⁴³ Rajtuk kívül a kőművesek is kaptak hasonló utasításokat, például 1615 július 10-én: "hogy mivel a fejérvári palotái irattatására kőműveseket hozatott oda s azok a festék miatt megfogyoztok, küldjön 8 font miniumot, 2 font cinóbert, 4 font aranyárgát, 2 font latkot."⁴⁴ 1622 augusztus 9-én kelt levelében pedig ezt kérte: "Fejérvári házunknál valami folyosót akarván megíratni, az minémű festékek ahhoz kívántatnak itt Brassóban szerit nem tehetjük. Azért hagyjuk és parancsoljuk, hogy Hűségtek ott Kolozsváratt az minémű kőművesek festékeknek szerit teheti, kitül az mi fejérvári kőművesek jegyzést küld Hűségteknek, tegye szerit és küldje mindjára Fejérvárra azon mi kőművesek kezébe."⁴⁵ 1624 szeptember 9-én kelt levelében pedig így ír: "Az mely kőműves vagyon az Hűségtek városában hagyjuk, s parancsoljuk is serio Hűségednek, azt mindjára instromtomival egyetemben küldje Fejérvárra".⁴⁶ Rajtuk kívül a pajzs és kopjagyártók is kaptak a főbíróval keresztül hasonló tartalmú üzenetet a fejedelemtől, amely így szólt: "hogy azoktól a pajzsgyártóktól a mi kopját kapnak, gyűjtsék egybe szerezenek hozzá

kopjavesat is szegestől s küldjék Szamosújvárra, teljesen s egészben megfizeti az árát”.⁴⁷ Nem ez volt az utolsó alkalom, hogy a fejedelem a városhoz fordult, amikor kopjákra volt szüksége. Így tett 1620. október 23-án is, ekkor ugyanis üzenet érkezett a város számára, hogy “Urunk eo felsege zamara kesítessenek eo kmekek ezer kapiat”⁴⁸. Ezek elkészültét a számadáskönyvekből pontosan nyomon követhetjük Eppel Mihály sáfárpolgár leírásából. A város 544 kopjafát a környékbeli románoktól vett meg, míg a további 544 kopjafa elkészítését az asztaloscéh tagjai között osztották fel. Az előbbi kopjafák darabja mindössze négy pénzbe került, míg az asztalosok által elkészítettek tíz pénzbe. Ezt az összeget mely 56 forint 16 pénzt tett ki, a város fizette. A vasat, mely a kopjaves készítéséhez volt szükséges, szintén a város vette meg és csináltatta meg a kopjavesakat. Ezekhez a város egyik esztergályosa csinált gombokat, amik szintén a város költségét terhelték. Végül a gubernátor többszöri sürgetésére elküldték Váradra.⁴⁹ De nemcsak a már említett mesterségek űzőire, hanem a lakatosok munkájára is szüksége volt a fejedelemnek a városi számadáskönyv tanúsága szerint: “Urunk parancsolattira küld B U. h Fejérvárra négy lakatos mestert az végház ablakainak fordítóit sarkait keresztvesszeit hogy meg csinallak. Atta aliok B.U.h. Zaz Tamas hat lovait Thordaigh - 75 pénzt.”(1618 18 mai)⁵⁰ A fejedelem tehát nagyon könnyen kapcsolatba tudott lépni az iparosokkal, ha valamire szüksége volt csak a bírónak kellett írnia aki közvetítette üzeneteit, természetesen levelei nem voltak mindig ilyen komoly hangvételűek. Erre nagyon jó példa 1619. április 4-i levele, melyet a francia király követének vendégül látása ügyében írt a városnak: “oly gondot viseljetek; hogy nem tíz avagy tizenhat tál étket készítessetek ebédére és vacsorájára, mint minékünk szoktatok készíteni, hanem mindenféle szép eledelekre borjúra, bárányokra, szép halakra, kappanokra és egyéb féle szép élésre mentől bővebben gondot viselvén úgy igyekezzék a követnek gazdálkodni, kiből magatokra nehézségünköt és kedvetlenségünköt ne vonjátok”.⁵¹ Az is előfordult a számadáskönyvek tanúsága szerint, hogy “Urunk eo nagysága parancsolattaira az t. Máthé úr házánál eő kegyelmenek éppíteni”. Ezt követően kimutatás következik a kőművesek, fazekasok, lakatosok, asztalosok és “tölczéresek” munkájának értékéről.⁵²

Természetesen más céhek is a fejedelem rendelkezésére álltak, ha a szükség úgy kívánta. Ezekre is találunk példákat a számadáskönyvekben: így tettek 1619. február 19-én, amikor is “az Zygiarto mester urainak fizettenek adozedeo uraim, hogy Urunknak valamely eggiet mast myveltenek melliet eokemek perceptiomba írtanak (f 11/60)”. 28-án szintén szenátusi határozatból kifolyólag “fizettenek adozedeo uraim az kádár mestereknek Urunk zamara csinált kadakert es czebrekert”, mellyeket szintén Eppel Mihály kiadásai közé írtak fel.⁵³ A kádár céh tagjai máskor is dolgoztak a fejedelem számára: például 1619 augusztusában is a jegyzőkönyv tanúsága szerint “az kádár mesterek myveltenek volt Urunk eo felsege kimenetelekor. S attanak Urunk zamara. Kiteol fizettenek az kik adozedeo uraim f 2 / .”⁵⁴ Ugyanakkor két kerekese mesternek is fizettek kerekékért, “melliet Urunk kimenetelekor veottek el teolle”, s darabjéért 2 forint ötven pénzt fizettek.⁵⁵ A legtöbbet említett céh, az ötvös, az ő kapcsolatuk volt a legszemélyesebb jellegű a fejedelemmel. Erre már csak azért is szükségük volt, mert ők arany vagy ezüst nélkül nem tudtak dolgozni, feltétlenül szükségük volt alapanyagra. Erről tanúskodik a következő levélrészlet is: “Kegyelmes urunk alázatosan jelentjük nagyságodnak mint kegyelmes urunknak minthogy mi nekünk arany és ezüsből kell munkálkodnunk és hogy az por arany vetelétől az Nemes

ország minket eltiltwa applilalta wolt Fiscus szamara az bódogh emlékezetű fejedelmek meg engették wolt hogy minden cementelés awagy választáskor az fiscus számára bé szedett aranyból ... adgyanak pénzünkért 4-4 ghira finom aranyat hogy az mint ez porból cinstal. Hogy azért kegyelmes urunk szokott mesterségünket gyakorolhassuk azt ne kellessen el hadnunk.”⁵⁶ A fejedelem akár saját maga is meggyőződhetett arról, hogy érdemes ötvöseit alapanyaggal ellátnia, ennek egyik megnyilvánulása az újévi ajándékozás volt. Ez abban a korban szokásos és általánosan elterjedt volt. Erre utal a Lőcsei krónika is: “itt megajándékozták (a fejedelmet) egy szép aranyozott pohárszékkal, amely 8 márkába került 1 márka 27 frt-lával számolva,…”⁵⁷

A debreceniek is többször bizonyították alattvalói hűséget az újévi ajándékozások által. Így tettek 1617-ben és 1618-ban is . A fejedelem előtt a tanács ezüstös bottal, cseppös kocsis lószerszámmal és harmadfél girás ezüst kupával.⁵⁸ A kolozsváriak ajándékozásait történjen ez akár a város, vagy valamelyik országos vezető javára, a számadáskönyvekben jól nyomon követhetjük.

1615 - “Az uy esztendő ajándékba vittünk eöt aranyas kupat. Az eoregbik mellent Urunknak adtak eo kigyelmek mellent ide fel megh irtam wolt benne m 5 p 2. Az másik Stienzel úr kupája nyomott m 3 p 6. Ezt ő kegyelmek adtak asszonyunknak ő nagyságának. Harmadik ugian Stenczel uram kupaia nyomott m 2 p 30. Ezt ő kegyelmek cancellarius uramnak atták.” Maradt olyan feljegyzés ahol szerepel az is, hogy kitől vették az ötvöstárgyat:” Item ez kupával egent Eottvas Benedektől veottek eo kegyelmek.”⁵⁹ Más ötvös mester is adott a város számára saját készítésű kupákat, hogy azokat ajándékként felhasználhassák. Így tett többször is Eppel Mihály, aki talán a korszak legnagyobb nevű kolozsvári ötvöse volt és a fejedelemtől fontos megbízásokat is kapott. A számadáskönyvben ezt olvashatjuk: 1616 - “Adott Eppeli Mihály az város számára egy kupát mely nyomott m 2 p 36 giráját 18 forintért - die 23 Marty”⁶⁰; vagy “Die 7 Juli Adott Eppel Mihály egy virágos kupácskát”, máskor “egi mesterremek kupát adott a város szamara”⁶¹, de egyéb esetben rendelt is tőle a város “egy virágos aranyas kupát”⁶² szintén újévi ajándék gyanánt. Többször elkísérte útjaira - Fehérvárra - Fenesy Mihály, aki szintén ötvösmester volt, tőle is többször vett a város kupákat ill. adott a városnak: “egybe iaro aranyas kupát” - vagy egy “mesterremek kupát”⁶³. Ezek a mesterek nagyon sok esetben dolgoztak a fejedelem megrendelésére, több erre utaló bejegyzéssel találkozhatunk a számadás-könyveket olvasva. 1617. február 10-én a már megrendelt áru kifizetésére így került sor: “Az urunk eo nga. missilio levelére Biro uram hagyásából fizettünk az öttweseknek harmincz nyolc forintot”.⁶⁴ De nem egyszer esett meg az is, hogy az ötvösöknek kellett Gyulafehérvárra a fejedelemhez utazniuk a megrendelt munkák személyes átadására. Ezen eseményeknek is hű tanúi a számadáskönyvi bejegyzések: “Urunk eo nagyságának parancsolattjara keletett Feiervarra az eottves ce h mestereknek menniük Nyilas Gáspár úr és Eppelj Mihály uram”⁶⁵

máskor pedig így szól a bejegyzés: “Urunk comissiojára Eppel Mihált Biro uram Feiervarra küldvén. adatta alaiá eo kigyelme Burai Matthias két lovat szekerét.”⁶⁶ - 1617 17 Juny vagy “1618 15 January B. U. h. Urunk eo maga parancsolattja zerint Eppel Mihál az Urunk arany poharat Fejervarra attá neki”⁶⁷ vagy “Biro uram Eppel Mihály uramat küldi urunk comissiojára Feiervarra Az arany poharral es az kupakkal edyütt adata mellie eo kegyelme... négy darabontot.”⁶⁸ Máskor “Eppel Mihály es Zegedi Gergely vizik az Urunk ezüst marhaját

Feiervarra Bakos Mihaljnak loan zekeren." Olyan esetét is említ a kolozsvári számadáskönyv, amikor azt is pontosan tudjuk, hogy az ötvösök által készített tárgyakat a fejedelem hova s kinek szánta. Erre példa: "1617 14 Die February Urunk vass fazekait és az portára való Arannias kupakat Eppel Mihaltol Biro uram Fogarasba küldvén"⁶⁹ vagy "20 Marty 1618 Juta urunk postája Feiervarról Horvat Istvan, az Portára való kupák felől..."⁷⁰ Mindezek mellett az ötvösöknek másféle, közvetlenebb kapcsolatáról is maradtak fenn iratok a céh levéltári anyagában. Az egyik ezek közül egy rövid számvevés arról, hogy milyen ezüst alapanyagokat kapott a céh a fejedelemtől ill. más országnagyoktól és mit készítettek ebből a kolozsvári ötvösök, mindezért Eppel Mihály⁷¹ felelt. Ő volt ugyanis a fejedelem udvari ötvöse is.⁷² Bethlen Gábor őt kérte meg fejedelemmé választását követően pecsétje elkészítésével, majd pedig 1615-ben 200 márka ezüstöt dolgozott fel a fejedelem számára.⁷³ Alapanyagként a fejedelem számára készült számadásban szerepel: "hat eoregh romlott ezüst talakat, mellyekben volt 12 Lottos ezüst", "finum ezüstöt", "az comornik Uraim által percipialtam 14. Lottos ezüst", "Eo Felge adot wolt kezehez 14. Lottos Ezwstot", "medenczenek valo ezüstöt".⁷⁴ Ugyanebben az iratban szerepel az is, hogy mit csináltak a kolozsvári ötvösök mindebből, eszerint: "egy ezüst medenczét korsostol", "harom lo orrara valot 12. Lottost", "Az 24. egyben iaro poharokat", "Chinaltatot kristaly poharhoz egy ezüst labaczkát", "6 apro talaczkak", "harom rendbeli lora walo szerzam", "negy ezüst bot".⁷⁵ A leírásból kitűnik, hogy nagyon sok mindent, készítettek a fejedelem megrendelésére. Ez a jó kapcsolat az utódokra is érvényes maradt. Erről többek között Kecskeméti W Péter ötvöskönyvéből értesülhetünk, aki valamikor szülőföldje elhagyását követően, 1625 után került Kolozsvárra. Ő említi meg Tolnai Istvának 1637. június 9-én I. Rákóczi György fejedelemhez írott levelét: "én úgy tudom kegyelmes uram, hogy azokat az kannákat fizetésért csinálták az kolozsvári ötvösök, tudjuk ki mit csinált közülük. Azért Filstich uram kezéhez kellene talán küldeni, hogy ugyanazon ötvös éppitene meg az ki csinálta".⁷⁶ Ő írja azt is le, hogy az Öreg Rákóczi György kolozsvári ötvöseivel méreti fel tárháza kincseit 1633-ban, Filstich Lőrinc, Hunyadi András, Werner Mátyás és Brózer István vettek ebben részt.⁷⁷ Ez utóbbi által Rákóczi György számára (1641) készített szinarany kehely méltón reprezentálja a kolozsvári ötvösök technikai tudását és művészetét. Csabai István szerint a magyar ötvös - a szásszal szemben - "átérzi az ötvöstárgyak tektonikus vázát, amelyet nem homályosít el, a felületet nem bontja árnyékhatásokkal, hanem a sík díszítésére szorítkozik. Ebben egyik legfőbb eszköze a zománc. A magyar zománcművéség XVI-XVII. századi központja: Erdély."⁷⁸

Az ötvöscéh tagjai nem egy esetben mentek városuk ügyében a fejedelemhez vagy az ország más vezetőihez. Így történt ez 1619. június 21-én, amikor is a számadáskönyvi bejegyzés szerint a következő történt: "Palastos Istvan es *Tonay Janos* uramek mennek Biro U. Tanaczi es az ides uraim akarattjokbol Fogarasban urunkhoz varosunknak sukseges dolgai miatt"⁷⁹. Május 4-én is szerepelnek az ötvösök a város vezetői között. Ekkor "B U Kiralybiro Uram *Desi Istvan*, *Eppel Mihálj* es Notarius Uramek mennek Tanaczi akarattjabol. Fejerwarra az Generalis giulesben ..."80 A következő évben május 22-én "Eottwes *Henzel Benedek* es Iklodi Tamas mennek Tanaczi akarattjabol Cancellarius Urammal Urunkhoz az Harminczad feleol az talakat kit az eotwesek czinaltak Urunknak"⁸¹.

Az utolsó gondolatként Bethlen Gábor limitációit és a céhek kapcsolatát szeretném

valamivel érthetőbbé tenni. Először csak az 1609. évi limitációt próbálta betartatni.⁸² Ekkorra az agrárkonjunkturának már vége, a nehézségek halmozódnak.” A hadseregellátás gondjaival küszködő, a drágaság miatti fogyasztói panaszokat gyakran halló fejedelem ipar, kereskedelem, pénzügy összefüggésrendjében igyekezett az áremelést megfékezni.”⁸³ 1625-ben egybehívta a kereskedőket, látva a termékek képtelen és hallatlan drágaságát. Ők viszont nem fogadták el a pénzügyi csökkenésre és szabad árumozgásra alapozó tervet, így egyedül a hagyományos eszköz maradt a fejedelem kezében: a limitáció, ami ebben a korban szokásos eszköz volt, a városok is éltek vele saját hatáskörön belül. Így tett Kolozsvár is, a korszakból 1621-es városi limitációkat találtam, többek között a szabókét, asztalosokét, ablakgyártókét, kerékgyártókét, lakatgyártókét, vargákét, szíjgyártókét, szőcs-, kovácsmesterekét, fazekasokét, mészárosokét, ácsokét.⁸⁴ A városi limitáció betartásáért mindig a bíró felelt. A fejedelem mint cselekedeteit általában, a limitációt is a legjobban próbálta előkészíteni: “a nagyobb városok céhtársulatait felőle előre megkérdezte, azok a dolgot közgyűléseikben megvitatták, véleményüket írásban a fejedelem elé juttatták, s így készült el az országos árszabályzati törvény”.⁸⁵ Ezt csak a szabó céh levéltárában fennmaradt limitáció javaslatával tudjuk alátámasztani.⁸⁶ A többi céh levéltárából hasonló irat nem került még elő. A dolgozatban néhány oldallal korábban történt utalás arra, hogy a fazekas céh számadáskönyvében szerepel 1624-ben egy összeg kiadásakor: “Mikoron az limitatiot irattunk”. Egyéb helyen még csak hasonló utalást sem találtam. Ha tehát megvizsgáljuk a szabó céh javaslatát és azt amit végül is az országgyűlés elfogadott, számos különbséget észlelhetünk: az egyik ilyen, hogy a kolozsvári szabók áraikat úgy szabták meg, hogy a megrendelő adja a ruhához a kellékeket, míg a központi árszabályozás szerint ezt a mesternek kell adnia, ennek megfelelően az árak is magasabbak. Az árakat azonban össze lehet hasonlítani, létezik néhány szélsőséges különbség az árak között (0% ill. 200%), de az eltérések többsége 30 és 50% közé esik, amit a kellékek árával is magyarázhatunk. Bethlen nem elégedett csak ezekkel a javaslatokkal, Bécsbe, Lembergbe, Krakkóba és Belgrádba küldött az árszínvonalat tanulmányozó embereket, hogy az erdélyi árakat a nemzetközi piaci viszonylatokba helyezték bele.⁸⁷ Az 1625. évi limitáció nem lehetett igazán eredményes mindaddig, amíg a fejedelemség nem rendelkezik új értékálló pénzzel. A sikertelenséget vagyis a drágaság megmaradását a rendek ennek tulajdonították.⁸⁸ Már 1625 májusában új árszabályozást rendelt el Bethlen, amit 1626 júliusában adtak ki, az árakat már az új értékálló pénzben adták meg. Az árszabályozások egyre részletesebbek: 1627-ben már az anabaptisták termékeinek és a török, görög, zsidó áros emberek szállítmányainak árszintjét is megszabja. Az 1627 áprilisi limitációval együtt létrehozta a fejedelem az első országos iparhatóságot is, tagjai: Kapy András, Balássy Ferenc és Weyrauch Dávid, a kőhalmi királybíró. Ez már egy cselekvő államhatóság szerepét is eljátszhatta volna ha, a fejedelem halála miatt meg nem szűnik.⁸⁹

*

A céhek ebben a korszakban még virágkorukat élik Erdélyben, de már egyre inkább bezárkóznak, szigorítanak a belépési feltételeken. Másutt már a manufaktúra ipar kezdetét jelzi ez a korszak, Erdélyben a céhes keretek még viszonylag fejlettnek tűnnek és a következő

két évszázadban még az ipar fontos alapegységei maradnak.

Kolozsvár városa a fejedelemség életében Bethlen halálát követően is fontos szerepet játszik. Vizsgálódásaim alapját tehát a céhíratokon kívül a városi számadáskönyvek jelentették, ezek alapján a fejedelemség korának végéig, 1690-ig hasonló szerepet játszanak a céhek Kolozsváron ill. a város az ország életében. I. Rákóczi György uralkodása alatt az ország jóléte csak fokozódik. A törés II. Rákóczi György korában következik be, ekkor ugyanis 1656-ban egy nagy tűzvész áldozata lesz a város, 1660-ban pedig a dúló tatár csapatok fosztják ki és sarcolják. Erről a számadáskönyvekben részletes kimutatás található. Apafi Mihály korában a város újra magára talál, a fejedelem pedig elődeinél is jobban számít a város erejére és az iparosaira. Így tehát ezt a dolgot azazt lezárni ilyenformán csak időlegesen lehet.⁹⁰

Jegyzetek:

1. *Imreh István* i.m.10.1.
2. *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében, 59.1.
3. Uo.
4. *Lovass Rezső* i.m. 460.1.
5. *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya Bp. 1927 ;265.1.
6. *Szádeczky*: i.m. 269.1.
7. *Szádeczky*: i.m. 271, 273.1.
8. *Balogh Judit*: A székely város a 16-17. században, 32.1. in: Studia Miskolcinenisia I.köt.
9. Erdély története II. 651.1.
10. EOE VIII. 96.1.
11. Erdély története II. 650.1.
12. Kolozsvár történelme című részhez *Jakab Elek* Kolozsvár története (I.,II.) című munkáját, A kolozsvári emlékirók (szerk:*Bálint József, Pataki József*) Bukarest, 1990, Kriterion valamint Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz K.1992, Korunk
13. *Jakab Elek*: Kolozsvár története II. 254, 255, 264.1.
14. *Pach Zsigmond Pál*: Szűrmivesség és árszabályozás a fejedelemségkori Erdélyben 47.1. in: Szomszédaink között Európában Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára, Bp, 1993.
15. Szomolányi Gyűjtemény, Debrecen, Déri Múzeum 1994. 14.1. 20.
16. *Rajka Géza* i.m. 58.1.
17. *Kerekes György*: Bethlen Gábor Kassán, Kassa, 1943. 260.,278-79.1.
18. *Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon 64.1.-
19. *Imreh István* i.m.
20. *Jakab Elek*: i.m. 531.1.
21. *Jakab Elek*: i.m. 533-34.1.
22. *Jakab Elek*: i.m. 537.1.
23. *Jakab Elek*: i.m. 538.1.
24. Kolozsvár város levéltára a Kolozsvár-Napoca-i Állami Levéltárban továbbiakban: KvLvt - Bresla tesatorilor, registra 1612-1807
25. KvLvt - Bresla rotarilor Regestra 1551-1635
26. KvLvt - u. a. pl.: 1619 die 22 July Szegeodtwnk be egy inast Kerekes Kelemennek neve serent valo Pap Georgy Pap Istvan fia alvinchy
27. KvLvt - Bresla butnarilor regestra 1581-1731
28. KvLvt - Registrul Breaslei butnarilor 1613-1763

29. KvLvt - Registrul breaslei curtelarilor din Cluj 1570-1746
30. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj Napoca rola 271 , 54.
31. KvLvt - Bresla olarilor 4 , Registru de socotei 1613-1632; 42.1.
32. *B. Bobrowszky Ida*: A XVII. századi mezővárosok iparművészete Bp. 1980.
33. *Novák János*: A kolozsvári ötvösczéh a XVIII. századig 43.1. Kolozsvár , 1913.
34. KvLvt - Bresle aurarilor 4 ; Protocolul breslei aurarilor din Cluj 1556-1790
35. KvLvt - Registru mesterilor breslei Croitorilor din Cluj Protoc. m. 16.
36. KvLvt - Bresla tabacarilor ; statutul breslei diverse ... din Cluj 1569-1782
37. *Jakab Elek*. i.m. 539.1.
38. *Jakab Elek*: Kolozsvár története II. 546.1.
39. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj-Napoca Rola 22; 249.
40. KvLvt - “ “ Rola 27; 316.
41. *Jakab Elek*: i.m. 547.1.
42. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj-Napoca, Rola 27, 204.
43. *Kelemen Lajos*: Művészettörténeti tanulmányok II. 55.1. Kriterion, Bukarest, 1982.
44. Uo.
45. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése ,BP. 1886 ,227.
46. *Szilágyi Sándor*: i.m. 302.1. 302.1.
47. *Jakab Elek*: i.m. 548.1.
48. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj-Napoca, Rola 28,161.
49. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj-Napoca, Rola 28,161-162.
50. KvLvt - Primaria Municipiului Cluj-Napoca, Rola 26,32. B U h — Biro Uram hagyásából
51. *Szilágyi Sándor*: i.m. 77-78.1.
52. KvLvt - Primaia... , Rola 22, 265.
53. KvLvt - Rola 27, 328.
54. KvLvt - Rola 27, 179.
55. KvLvt - Rola 27, 179.
56. KvLvt - Bresle aurarilor Cluj 75-76
57. *Hain Gáspár* (összeállította): Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára Bp., 1988; 179.1.
58. *Zoltai Lajos*: Ötvösök és ötvösművek Debrecenben , Db. 1936
59. KvLvt - Primaria... Rola 22, 217.
60. KvLvt - Primaria... Rola 23, 101.
61. Uo.
62. KvLvt - Rola 23, 241.
63. KvLvt - Rola 23, 431.
64. KvLvt - Rola 24, 92.
65. KvLvt - Rola 22, 239.
66. KvLvt - Rola 24, 120.
67. KvLvt - Rola 24, 15.
68. KvLvt - Rola 25, 141.
69. KvLvt - Rola 24, 119.
70. KvLvt - Rola 26, 26.
71. KvLvt - Rola 28, 142 . Eppel 1620 júniusában megbetegedett, amiről még a számadáskönyvek is beszámolnak , egyrészt mást kell helyette Gyulafehérvárra küldeni, másrészt “paranczola B. Uram hogy gondot viseliek az keozensege zuksegre”
72. *Novák János* i. m. 55.1.
73. *Magdalena Bunta*: Aurari clujeni si operele lor (sec.XVI - XVIII.) 349, 331.1. in: Acta Musei Napocensis XIII Cluj-Napoca 1976 . 329-350.

74. KvLvt - Bresle aurarilor nr. 47.
 75. Uo.
 76. Archeológiai Értesítő 1883/3 , 221.l.
 77. Uo.
 78. *Csabai István*: Az erdélyi reneszánsz művészet Bp. 1934, 76.l.
 79. KvLvt - Rola 27, 216.
 80. KvLvt - Rola 27, 339. (B U — Biro uram)
 81. KvLvt - Rola 28, 189.
 82. EOE VI. 253.l.
 83. *Imreh István* i.m. 66.l.
 84. KvLvt - Rola 271, 48.-54. (Fasc.II.)
 85. *Jakab Elek*: Kolozsvár története II. 540.-541.l.
 86. *Jakab Elek*: i.m. 541-43.l.; *Rajka Géza*: i.m. 75-79.l.
 87. *Imreh István*: i.m.67.l.
 88. *Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon 64.l.-
 89. *Imreh István*: i.m. 69.l.
 90. *Jakab Elek*: Kolozsvár története II. köt., *Novák János* i.m., és a céhnaplókat alapul véve.

Annamária Jeney-Tóth:

The Guilds of Kolozsvár at the Time of Gábor Bethlen.

The golden age of guilds, this period in the history of the Principality of Transylvania saw the emergence of Kolozsvár as the strongest of the cities with special status. The number of guilds was on the rise, their paperwork increased, but, at the same time, they aimed to preserve their favoured position and traditions. Meanwhile, the guilds, as well as the city itself, grew more and more Hungarian. The Prince himself also got into close contact with the guilds, especially with those of the gold and silversmiths. On one occasion the Prince got the guilds involved in price fixing, and the recommendation of the tailors' guild continues to be in effect even today.

Glant Tibor

**WILLIAM C. BULLITT AMERIKAI ÚJSÁGÍRÓ INTERJÚJA
GRÓF TISZA ISTVÁNNAL 1916. SZEPTEMBER 3-ÁN**

BEVEZETÉS

William Christian Bullitt a XX. századi amerikai külpolitika egyik legellentmondásosabb alakja volt. 1891. január 25-én született Philadelphiában. A Yale egyetemen tanult, bevásztották a Phi Béta Kappa diákkörbe, a Yale Híradó egyik szerkesztője, a színjászó- és vitakör oszlopos tagja volt. Tanulmányait kiváló eredménnyel végezte 1912-ben, majd a Harvard egyetem jogi karán tanult egy évig. Az újságírás azonban jobban érdekelte és 1914-ben a New York Times londoni tudósítójaként tevékenykedett. 1915-ben visszatért az Egyesült Államokba és a Philadelphia Public Ledger-nél kapott állást. 1915 végén a Henry Ford által finanszírozott békehajót kísérte el európai körútjára, s számos irónikus hangvételű cikkben tette nevetségessé az amerikai pacifisták legnagyobb demonstrációját. 1916 elején feleségül vette Ernesta Drinkert és nászútra Németországba és a Habsburg monarchiába utaztak. Közép-európai útjuk során Bullitt számos vezető politikussal (többek között von Jagow német külügyminiszterrel, valamint Tiszával, Andrássyval és Apponyival) készített interjút és hazatérésük után cikksorozatot közölt a Public Ledger-ben.

Ezek az írárok annyira megtetszettek House ezredesnek, Wilson közeli barátjának és tanácsadójának, hogy Bullittot bejuttatta a State Departmentbe. 1919-ben Bullitt az amerikai béke delegáció tagjaként Párizsban járt, s a konferencia első időszakában ő készítette el a napi titkosszolgálati jelentések rövid kivonatát az öt teljhatalmú amerikai delegátus (Wilson, House, Robert Lansing külügyminiszter, Tasker Howard Bliss, az elnök legfőbb katonai tanácsadója, és a republikánus párti Henry Wallace) számára. 1919 kora tavaszán Wilson elnök Moszkvába küldte Bullittot azzal a feladattal, hogy tárgyaljon Leninnel és hogy tegyen javaslatot a követendő amerikai politikára. Bullitt tetszését elnyerte az épülő szovjet rendszer és azzal a javaslattal tért vissza Párizsba, hogy az Egyesült Államok ismerje el az új kormányt — nem is sejtve, hogy erre másfél évtizedet kell majd várni. Bullitt a francia fővárosba való visszaérkezése után elkövette azt a megdöbbentően tapintatlan lépést, hogy először nem Wilsonnal, hanem a brit miniszterelnökkel, David Lloyd George-dzal beszélt meg küldetését. Wilson ezt annyira sérelmezte, hogy Bullittot azonnal hazaküldte. Ő ezért úgy állt bosszút, hogy a szenátus külügyi bizottságában az elnök és a versailles-i békeszerződés ellen tanúskodott. Első politikai kalandja tehát igen viharos körülmények között ért véget.

1920 és 1933 között hátat fordított a politikának: egy mozivállalat igazgatója volt, újságot és könyvet írt, farmgazdaságot vezetett. 1933-ban az Egyesült Államok hivatalosan is elismerte a Szovjetuniót és Franklin Delano Roosevelt elnök Bullittot küldte Moszkvába követi megbízatással. 1936-ban áthelyezték Párizsba, ahol 1940-ig szolgált. 1940 és 1944 között a tengerészeti minisztériumban dolgozott, 1944-ben pedig visszatért Párizsba, a Life című újság kihelyezett tudósítójaként. A szocialista rendszer iránti rokonszenvét karrierje során többször is kimutató Bullitt — az ötvenes évek elején az Egyesült Államokban tomboló anti-kommunista hisztéria elkerülése végett — a francia fővárosban maradt, és ott is halt meg, 1967. február 15-én.

Ahogy azt már korábban említettük, William C. Bullitt az amerikai külpolitika egyik legvitatottabb alakja volt. A Wilson-kormány tagjai soha nem bocsájtották meg neki 1919-es lépéseit, Robert D. Schulzinger diplomáciatörténész “felcicomázott fiatal philadelphiai playboy-nak” titulálta, s a McCarthyisták is szerették volna vád alá helyezni. Ugyanakkor évfolyamtársai a Yale-en megválasztották a “legokosabb diáknak”, Will Brownell és Richard Billings a róla írt életrajzi munkájuknak az Oly közel a nagysághoz címet adták, s Bullitt és Roosevelt leveleinek gyűjteményes kiadásához maga George F. Kennan, a “feltartóztatás” doktrínájának megalkotója írt baráti hangvételű előszót. Kortársai Bullittot nyilvánvalóan vagy nagyon szerették, vagy szívből gyűlöltek.

Az alábbi dokumentum ennek a sok vihart kavart politikai pályának a kezdeti szakaszából származik. Mind Tisza, mind von Jagow megtiltotta Bullittnak, hogy nyilvánosságra hozza a velük készített interjút. Bullitt azonban ebből is tőkét kovácsolt, a két beszélgetés átiratát eljuttatta a State Department második emberéhez, Frank Lyon Polkhoz. A továbbiakban Bullitt Polkhoz írt levelét, majd a Tiszával készített interjú szövegét olvashatjuk. Bullitt jelentése azért különösen fontos, mert kiválón bemutatja, hogy az amerikai külpolitika vezetői milyen minőségű információkat kaptak. Az interjú szövege magáért beszél, ám külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy az interjú indirekt módon megerősíti azt a New Europe csoport által terjesztett tévképet, hogy Tisza provokálta a háborút Szerbiával 1914-ben.

A dokumentumok forrása: Yale egyetem, Sterling Memorial Library, Frank L. Polk iratai.

1. BULLITT LEVELE FRANK L. POLKHOZ:

Oxmoor, Devon, Pennsylvania

Tisztelt Polk Úr!

Mintegy tíz nappal ezelőtt tértünk haza féléves németországi és ausztria-magyarországi utunkról. Számos olyan információ van, amely érdekelheti Önt, de amelyet nem publikálhatok, többek között bizalmas beszélgetések Tiszával és von Jagow-val. Egan úr (az Egyesült Államok dániai követe) Koppenhágában azt mondta nekem szeptember 23-án,

hogy táviratban értesítette Lansing urat a birtokomban lévő információról, és hogy feltétlenül keressem fel a külügyminiszter urat; én azonban Önnel szeretnék először beszélni. Tudna engem fogadni jövő hétfőn, kedden, vagy szerdán?

Öszinte híve:

William C. Bullitt

* Ez nyilvánvaló elírás, a levél minden bizonnyal 1916. október 20-án kelt.

2. BESZÉLGETÉS 1916. SZEPTEMBER 3-ÁN BUDAPESTEN GRÓF TISZA ISTVÁNNAL:

Kérdés: Mit szándékozik csinálni Szerbiával?

Válasz: Erre a kérdésre nem kívánok válaszolni. Nem kívánom a kártyáinkat kiteríteni, de mondhatjuk azt, hogy nincsenek vad annexiós terveink Szerbiával szemben, csak a jelenlegi határ kiigazítását tervezzük, ennyi az egész.

(**Megjegyzés:** Tisza bizalmi titkára azt mondja, hogy Tisza fel kívánja osztani Magyarország és Bulgária között Szerbia észak-keleti csücskét, hogy a Budapest és Konstantinápoly közti vasút végig a Központi Hatalmak területén fusson. Ez azt jelentené, hogy Szerbiától elveszik Belgrádot és Nist. Szerbia maradékát egy önálló állam részeként képzeli el, Montenegróval egyesítve, a montenegrói dinasztia uralma alatt. A Levohon [sic] hegyet Tisza megtartja, ha tudja.)

Kérdés: Elképzelhetőnek tartja a lengyel kérdés rendezését osztrák-magyar-lengyel trialista megoldással, amiről manapság oly sokat beszélnek?

Válasz: A közelmúlt eseményei kizárják a lengyel kérdés azonnali megoldását akár az Ön által említett, akár bármely más terv alapján. A lényeg az, hogy a háború után valamiféle független lengyel államot kell majd létrehozni. Úgy gondolom, hogy a nagyhatalmak gond nélkül megegyezésre jutnak majd ebben a kérdésben.

Kérdés: Tervezi különbéke megkötését?

Válasz: A különbékével kapcsolatos kérdésére határozottan azt felelhetem, hogy: NEM! Egyáltalán nem tervezünk különbékét. Nem hagyhatjuk cserben a szövetségeseinket. A németek oldalán végigharcoljuk a háborút.

Kérdés: Hajlandó volna lemondani Erdély egy darabjáról Románia javára, vagy Erdély teljes területének birtoklását a magyar állam létérdekének tekinti?

Válasz: A legteljesebb mértékben. Erdély elengedhetetlenül szükséges Magyarország számára. Egyetlen négyzetméterét fel nem adjuk, amíg csak harcolni tudunk.

Kérdés: Mit gondol, van-e Bukovina és Galícia annyira fontos Ausztria számára, mint Magyarország számára Erdély?

Válasz: Nem, nincs. Természetesen minden területvesztés fájdalmas dolog, és Ausztria komoly ellenállást fog tanúsítani, mielőtt bármely területéről lemond; de sem Bukovina, sem Galícia nem annyira létfontosságú Ausztria számára, mint Erdély számunkra.

Kérdés: Hajlandó volna azonnal békét kötni a status quo ante bellum alapján?

Válasz: Erre a kérdésre csak azt válaszolhatom, hogy mi nem területszerző háborút vívunk. Számunkra az a fontos, hogy a monarchia területi egységét megvédjük. A monarchia területi egységénél semmit nem tartunk többre. Nyilvánvalóvá tettük a nagyhatalmak számára, hogy mi nem akarunk újabb területeket, amikor a Szerbiának küldött első jegyzékben közöltük, hogy nem kívánunk szerb területeket annektálni.

Kérdés: Amikor a jegyzéket írta Szerbiának, akkor azt várta, hogy háború lesz, igaz? Tudta, hogy Szerbia nem fogja elfogadni a feltételeiket?

Válasz: Azt tudom, hogy Szerbiának el kellett fogadnia a feltételeket, ha Oroszország nem áll mellé. A monarchia minden barátja szerte a világon egyetért abban, hogy igencsak türelmesek voltunk Szerbiával. Évek óta túrtuk a provokációit. Ennek véget kellett vetni. Azt reméltem, hogy Oroszország belátja az igazunkat, és arra kényszeríti Szerbiát, hogy tegyen eleget a követeléseinknek. Tudtam, hogy ha Oroszország arra buzdítja Szerbiát, hogy utasítsa el a követeléseinket, akkor az el is utasítja; és hogy akkor mi és Németország háborúba keveredünk Oroszországgal és Franciaországgal. Azt hittem, Anglia nem lép be a háborúba. Ebben azonban hamarosan csalódtam.

Kérdés: Godolom, nyilvánvaló, hogy a jegyzéket még elküldése előtt megvitatta a német külügyminisztériummal, és hogy ők ismeték a jegyzék tartalmát?

Válasz: Erre a kérdésre nem kívánok egyenes választ adni. De levonhatja a saját következtetését. Ha van az embernek egy közeli és igen erős barátja, és ha az ember egy hihetetlenül súlyos döntést készül meghozni, akkor megvitatja-e a dolgot a barátjával, és közli-e vele végül, hogy mit határozott? (Mosolygott, és felém fordította a tenyerét, mintha azt mondaná: "Hát nem nyilvánvaló?")

(**Megjegyzés:** Tisza ezen kijelentését mintegy három héttel később az alábbi formában szembesítettem von Jagow-val: "Amikor Tisza megírta a jegyzéket Szerbiának, akkor maguk mindketten politikai befolyást akartak szerezni, és nem területeket." Erre von Jagow a következő választ adta: "Semmi közöm nem volt a jegyzék megírásához. Lent

Budapesten oly mértékben terjesztik a hírt, hogy mi írtuk a jegyzéket, hogy nincs is értelme cáfolni. A jegyzéket először az átadását megelőző napon este nyolckor láttam. Másnap délelőtt tízkor átadták. Túl késő volt ahhoz, hogy bármit is tegyünk.” Erre én azt mondtam: “De azért nyilván megbeszélték a dolgot korábban?” Von Jagow erre ezt válaszolta: “Mi csak annyit tettünk, hogy biztosítottuk Ausztriát arról, hogy támogatjuk, ha meg akarja büntetni Szerbiát. Teljesen igaza volt, hogy meg akarta büntetni Szerbiát. Ez elkerülhetetlen volt.)

Kérdés: Hisz-e abban, hogy a háború után létrejön egy Berlinton Bagdadig terjedő Közép-Európa [Mitteleuropa]?

Válasz: Eléggé sematikus gondolkodásra vall azt hinni, hogy létrejön egy olyan birodalom, mely az Északi tengertől a Perzsa öbölig terjed. Mi biztosan nem fogjuk saját nemzeti érdekünket más államok érdekében feláldozni. Abban azonban hiszek, hogy továbbra is fennmaradnak azok az erők, melyek létrehozták a Németország, Bulgária, Törökország és közöttünk fennálló szövetséget, és hogy fenntartjuk majd a szoros katonai és gazdasági szövetségünket, hogy szembeszállhassunk jelenlegi ellenségeinkkel. Ha a háború úgy ér véget, hogy az antant nem győz le bennünket — és remélem, hogy ez így történik —, akkor a Központi Hatalmak léterhoznak majd egy laza ligaszerű szövetséget, nemzeti önállóságuk teljes megtartásával.

Kérdés: Szívesen látna-e egy békekísérletet, ha az Egyesült Államok elnöke kezdeményezné azt?

Válasz: Úgy gondolom, hogy jelenleg hiba volna békekötést kezdeményezni. Most, hogy a románok megtámadtak minket, az antant túlzottan is bízik abban, hogy legyőzhetnek bennünket, s így elutasítanák az elnök kezdeményezését. Mi mindig készek vagyunk békét kötni. Néhány héten belül megállítjuk az ellenségeink előrenyomulását. Amikor ez megtörténik, minden bizonnyal az angol közvélemény is lecsillapodik. Remélem, Wilson elnök addig várni fog. Úgy gondolom, hogy figyelni fogja az angolok békevágyát, és amikor a lecsillapodás pillanta eljön, akkor lép majd.

Kérdés: Mit gondol, mennyi ideig fog tartani a béke ezután a háború után?

Válasz: Európában hosszan tartó béke lesz a következő ötven évben, egyszerűen azért, mert minden európai nép úgy kimerül majd, hogy ötven évig nem fog tudni háborúzni.

Kérdés: Mit jelent az Ön számára a “hosszan tartó béke”, nagy szárazföldi hadsereget, haditengerészetet, erős stratégiai határokat és szövetségeket, vagy valamiféle nemzetközi békítőszervezetet, különféle szankciókkal megerősítve, ahogyan a “hosszan tartó békét” az Egyesült Államokban elképzelik?

Válasz (rosszalló mosoly kíséretében): Nem nagyon hiszek a nemzetközi bíróságokban; egy napon majd létrejönnek, de a mi életünk során aligha akadályozhatják meg a háborút.

(**Megjegyzés:** Tisza írt és telefonált nekem Bécsbe, és azt kérte, hogy ne mondjam el senkinek, hogy miről beszélgettünk. Azt válaszoltam, hogy a sajtóban meg nem jelentetem, de az irodámban és State Departmentben elismételem majd.)

William C. Bullitt

Irodalom:

1. *Brownell, Will és Richard N. Billings: So Close to Greatness. A Biography of William C. Bullitt.* London és New York, 1987.
2. *Bullitt, Ernesta Drinker: An Uncensored Diary from the Central Empires.* London, 1918.
3. *Bullitt, Orville H. szerk.: For the President: Personal and Secret Correspondence Between Franklin D. Roosevelt and William C. Bullitt.* New York, 1972.
4. *Bullitt, William C.: The Bullitt Mission to Russia.* New York, 1919.
5. *Schulzinger, Robert D.: American Diplomacy in the Twentieth Century.* New York és Oxford, 1984.
6. *Vermes Gábor: Tisza István.* Budapest, 1994.
7. *Walworth, Arthur: Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919.* London és New York, 1986.

Tibor Glant:

A Document: The American Journalist William C. Bullitt's Interview with Count István Tisza, 3 September 1916.

Following a brief introduction of Bullitt to a Hungarian audience, two documents are presented here: the first is Bullitt's letter to Assistant Secretary of State Frank L. Polk, the other a translation of Bullitt's mostly fictitious interview with the Hungarian Premier Tisza, made immediately after Rumania's entry into World War I. In it, Tisza supposedly admitted writing the ultimatum to Serbia, expected another world war to take place within fifty years, and thought a peace drive by the U.S. president untimely. The paper concludes with a selected bibliography for further reading.

Erős Vilmos

Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz

Az alábbi dokumentumgyűjtemény adalék a két világháború közötti időszak két kiemelkedő történésének, Szekfű Gyulának és Mályusz Elemérnek a magyar történelem különböző kérdéseiről egymással folytatott vitáihoz. A dokumentumok mélyebb megértése érdekében szükséges a vita fő momentumainak rövid összefoglalása.

A két történész vitái Mályusznak a Századok 1923-24-es évfolyamában megjelent, "A reformkor nemzedéke"¹ című tanulmányával kezdődtek, mely alapjaiban támadta meg Szekfű híres könyve, a "Három nemzedék"² koncepcióját. Mályusz azt kifogásolja Szekfű előadásában, hogy pusztán eszméket vizsgál s ezért tekinti a konzervatív reform eszméit megfogalmazó Széchenyit a nemzet próbakövének. Ha azonban a társadalmi viszonyokat is tekintetbe vesszük, akkor világosan kiderül, hogy Széchenyi elképzelésének nem volt meg a társadalmi bázisa, hiszen sem az arisztokrácia, sem a Habsburg kormányzat / melyeket Széchenyi koncepciója támogatóinak tekintett/ nem volt hajlandó a reformokra. Igaza volt ezzel szemben Kossuthnak, aki, bár forradalmi jelszavakkal izgatott, mindezt csak azért tette, hogy a köznemesség viszonylag szűk rétege nézeteit képviselő felfogásának a nemesség alsó köreiben, a bocskoros nemesség között társadalmi bázist szerezzen. Nem ugyan a polgári átalakulás jelszavával /az eszmék mozgósító erejére a bocskoros nemesség műveletlensége miatt nem számíthatott/, hanem kihasználva e réteg ebben az időszakban bekövetkező társadalmi süllyedését és elszegényedését, melyet főként a Habsburg kormányzat és az arisztokrácia arrondírozási törekvései okoztak.

Szekfű és Mályusz vitáinak egy következő csomópontja Szekfűnek a húszas évek végétől Hóman Bálinttal közösen írt magyar történelmi szintézise volt³. Mályusz Elemér Szekfű új, a szellemtörténet jegyében kialakított koncepciójával több szempontból sem értett egyet⁴. Kifogásolta pl., hogy idősebb pályatársa a reneszánsz fogalmát nem a legújabb irodalom alapján használja s meghaladott az az - először Burkhardt által hangoztatott nézet -, miszerint ennek lényege a vallási és morális kötöttségeitől megszabadult pogány "Übermensch" lenne. Mályusz szerint hibás Szekfű periódizációja is: a Mátyás-kori művelődésre szűkíti le a magyar reneszánsz időszakát, az ezt követő két évszázadot mozdulatlanak tekinti s szerinte a 18. század a /főként Habsburg segítséggel elterjedt/ barokk magyarországi kibontakozásának időszaka. Mályusz felfogásában az egész 16. századra alkalmazható a reneszánsz fogalma, míg a 17. századot már a magyar barokk virágkorának tekinthetjük. Éles szavakkal ítéli el még Szekfű Erdélyről alkotott képét is. Szerinte ez - a "Magyar Történet" sugallatával ellentétben - nem elmaradt társadalmi képződmény s nem pusztán a törökkel kötött alknak köszönheti létét. Sokkal inkább úgy

tekinthetjük, mint a magyar államiság továbbélésének /a Habsburg érdekkörbe tartozó nyugati országrészről erősebb/ képviselőjét, amely ráadásul /s ezt a vallási tolerancia, az erdélyi puritánus mozgalom, Apáczai Csere János művelődési törekvései igazolják/ a legkorszerűbb, a felvilágosodást megelőlegező művelődési törekvéseket valósította meg. Világosan bizonyítja ezt a Rákóczi szabadságharc is, mely az erdélyi hagyományokból építkezve hozza a felvilágosodás szellemében fogant, a toleranciát érvényesítő vallásügyi rendelkezéseit. Ez pedig azt is alátámasztja, hogy - a szabadságharc sikere esetén - a magyar fejlődés az Európában élenjáró nemzetek, Anglia és Hollandia nivójára került volna. Ebből következően szükségtelen és magyar érdekből káros volt a 18. századi Habsburg ellenreformáció, illetve a felvilágosodás által már meghaladott barokk életfelfogás restaurációja.

A diskusszió harmadik fejezete a harmincas évek közepétől kezdődik s a középkori magyar nemzetiségi politika megítélése körül bontakozik ki. Szekfű tanulmányaiban azt bizonyítja, hogy középkori királyaink, Szent Istvántól kezdődően, türelmes, a nemzetiségi autonómiákat a kor fogalmai szerint messzemenően respektáló politikát folytattak. Szerinte mindez urakodóink keresztény lelkületéből eredeztethető, s nem kétséges, hogy aktuális vonzata az elszakadt nemzetiségek fölötti magyar uralom, a történelmi Magyarország revíziójára való igény⁵. Mályusz ezzel szemben azt bizonyítja, hogy középkori királyaink nem törekedtek a beköltöző nemzetiségek egyéniségének megőrzésére. Ellenkezőleg, a magyarságba történő beolvadásukat, az asszimiláció volt a céljuk, amit az támaszt alá, hogy a magyarság közé szétszórva telepítették le őket, elősegítendő a beolvadást. Mályusz nem tagadja a türelmes nemzetiségi politika kialakulását, ez azonban a társadalmi fejlődés egy későbbi fokán, a 15. században következett be, amikor - a rendiség kialakulásával - az általános fejlődés is a helyi önkormányzatok megerősítésének irányába mutat⁶. Nem kétséges, hogy Mályusz nézeteinek is volt aktualitásuk, amit világosan bizonyít az "Egyedül Vagyunk" hasábjain indított cikksorozata⁷. Ebben kora alapvető feladatának - a szellemtörténet **politikai**-nemzet fogalmával szemben - a **népi**-nemzet gondolatának a gyakorlatba való átültetését tekinti s egyértelmű, hogy e nemzetfogalom előképének tekinti az Árpádok népi alapokon nyugvó, a magyarság erősítését mindenek fölé helyező, tudatos nemzetiségi politikáját.

A két történész egymással folytatott vitáinak volt egy historiográfiai vonulata is. Szekfűre alapvetően a 19. századi, főként Ranke által képviselt historizmus, valamint ennek a századfordulótól Lamprecht, Troeltsch, Meinecke és mások által továbbfejlesztett változata, a szellemtörténet volt nagy hatással. Ez azt jelentette, hogy a történelmi tényezők közül nagy szerepet tulajdonított az eszmék, "világnézetek" történetalkotó szerepének. Történetírását tudatosan alakította művésziessé, jelentős szerepet szánt a nagy egyéniségeknek s egyértelműen az állami kérdéseket, a külpolitika elsőbbségének rankei tételét állította történetírásának centrumába⁸.

Mályusz ezzel a szellemtörténelmi megközelítéssel szemben alakította ki híres - szintén német példákra alapozott - népiségtörténelmi iskoláját⁹. Ennek mindenekelőtt aktuálpolitikai indítékai voltak. Mályusz szerint erre azért volt szükség, hogy erősítse az elveszített területeken élő magyarság kulturális összetartozás érzését. Ugyanakkor módszertani tekintetben a történetírás legmodernebb törekvéseivel is rokonságot mutatott, hiszen a

magyar népiség| történetének bemutatásában Mályusz alapvető jelentőségűnek tartotta a nem okleveles jellegű források felhasználását, a földrajzi szemléletet, a rokottudományokkal /régészet, néprajz, földrajz, nyelvészet/ való együttműködést s egyáltalán a kollektív, tömegszerű jelenségekben megmutató anyagi kultúra vizsgálatát.

Az alább közölt dokumentumok mindenekelőtt "A reformkor nemzedéke", illetve Mályusz híres-hírhedt műve, "A vörös emigráció"¹⁰ keletkezési körülményeihez nyújtanak értékes adalékot. Ez utóbbi megírására, mint ezt forrásaink is bizonyítják, Szekfűvel együtt kapott megbízást s az anyag jelentős részét Szekfű gyűjtötte össze. Mályusz szegedi előadásai, valamint pl. a "Bevezetés a népiségtörténetbe" című egyetemi kollégium Szekfűre vonatkozó tételei világosan alátámasztják, hogy koncepcióalkotásában, egész történetírói ouvre-jének s így a népiségtörténetnek a kialakításában alapvető szerepet játszott a nagy, s a történettudomány irányításában jelentős hatalommal rendelkező idősebb pályatárral való konfrontáció. Ennek egyik összetevője - s erre forrásaink szintén bizonyítékot szolgáltatnak - a felekezeti ellentét volt. Dokumentumaink alátámasztják végül, hogy a szembenállás még a háború utáni is elhúzódott, s Szekfűnek szerepe volt abban, hogy Mályusz egy ideig kiszorult a történettudomány belső áramköréből.

Mályusz a húszas évek elején Batthyány Lajossal szeretett volna foglalkozni. Ennek érdekében emlékiratot készített Szekfű Gyula számára, aki azonban lebeszélte Mályuszt szándékáról. Ezzel kapcsolatos terveiről Mályusz először Domanovszky Sándornak nyilatkozik. Részlet 1920. dec. 12-i keltezésű leveléből:

"...nagyon nagy kedvem volna Batthyáni /sic/ életével, jellemével, sorsával megismerkedni. Előttm ő a legszimpatikusabb az akkor szereplők közül s noha tragikus sorsa a részvétet már előre felébreszti, mégis őt mellőzték leginkább. Ha tehát az akciónak, a gróf úrnak s Méltóságodnak elvi kifogása nem lenne azon tervem ellen, hogy levéltári szabad időmben ilyen irányú kutatásokat végezhessenek, meg fogom kísérelni Szekfű és Eckhart uraknál, hogy a Ministerrat anyagának elvégzése után a nemzetiségi mozgalmak összegyűjtésénél sorrendben azon osztályok jelöltesse ki, amelyekben B-ra vonatkozó anyag is található."¹¹

Mályusz Szekfűhöz írt feljegyzéséből:

"A magyar közönség előtt az 1848. év eseményei meglehetősen zavarosak és homályosak. Az októberi forradalom és a mai rendszer jelszavai következtében különösen nehezen tudja elhelyezni amúgy is szegényes keretek közé szorított történet szemléletében azokat a gyorsan lepergő hónapokat, amelyek az Ausztriával folytatott nyílt fegyveres harcot megelőzték. Nem tudja eldönteni 'destructio' volt-e március 15-e s milyen erők érelték meg a szabadságharcot, aggódva gondol arra, hogy azok a napok, amelyek emlékét nemzetiszínű szalaggal gomblyukában ünnepelte meg csak nem rég is, talán túlságosan sok rokon vonást tüntetnek fel az októberi napokkal."¹²

"Az 1848 év történetét illusztráló anyag a Batthyány-minisztérium működésének tengelyére nehezedik s a forrás publikációnak ezen szempontból való elvégzése lehetővé teszi egy nemcsak időben pontosan elhatárolható, hanem a fejlődésben is önálló szerves egész kitévő periódus megrajzolását. A B-min. törvényes és alkotmányos keretek között jött létre s mindég azok között akart működni. Rövid élete küzdelem volt felfelé és lefelé.

Közvetlen utódja, a honvédelmi bizottmány forradalmi alakulat, amely a tömegre támaszkodva vívja harcát, formális tekintett nélkül arra, hogy a másik fél, az uralkodó ház de facto meglevő jogait s érzékenységet sérti-e, vagy sem. A kettő között a kronológiai egymásutánon kívül más kapcsolat nincs is, minthogy Kossuth, ki a B-min-ban is a baloldalt képviselte, a honvédelmi bizottmány élére kerül, míg, /Szemere és Mészáros kivételével/ a többi miniszter teljesen visszavonul és új embereknek adja át a helyét, kik már nem régi nyomokon haladnak. Ez az egyetlen személyes kapcsolat tehát még nem vonja imperative maga után, hogy 1848 október 2-t nem lehetne egy fejlődési fok zárókövének tekinteni.”¹³

Székfű feltehetőleg elutasító magatartást tanúsított Mályusz ötletével szemben. Mályusz így nyilatkozik Székfű reakciójáról Domanovszkyhoz írt, április 17-i keltezésű levelében:

“Meggyőződése szerint megúnva a nemzetiségi kérdést, olcsó sikert és hatást, meg reklámot akarok elérni...azzal, hogy ‘szenzációs’ anyagot publikálok. Már most egyszerű logikával s ‘bizonyossággal’ fejtegette tovább, hogy mit akartam s mert ez nem lehet mi módon lehetne segíteni rajtam. Kaptam jótanácsokat, hogy dolgozzak fel egyes kérdéseket s azokat adjam ki a Századokban, Társadalomban stb., ahol nagy tiszteletdíjat kaphatok...Nyertem gúnyos leckéztetést az idősebbek szerénységéről, hogy ő sem, Károlyi úr sem adott ki mindjárt köteteket, hogy korántsem újak ‘felfedezéseim’, mert már Schitter is használta azokat az aktákat stb. stb...Eljárása, lelki analysise, módszere a logika túlbecsülésével stb. itt is tipikusan székfűi volt s más körülmények között nagyot nevettem volna a szeme közé, de most nem volt energiám a visszautasításra sem.”¹⁴

Hozzá kell tenni, hogy Székfű Mályuszhoz való viszonya korántsem volt mindig ilyen fölényeskedő. Egyik 1923.VIII. 30-i keltezésű levelében pl. “A reformkor nemzedéké”-t demokratikusabbnak tartja, mint saját, a “Három nemzedék”-ben kifejtett felfogását.

“Tájékoztatása végett megjegyzem - írja Mályuszhoz írt levelében Székfű -, hogy R-nak külön kiemeltem a Három nemzedék korrigálására írt tanulmányát és hogy demokratikusabb alapokon áll, mint én, - ami R-nek igen tetszeni fog.”¹⁵

Székfű és Mályusz kapcsolatának egy további lényeges állomása volt az 1918-19-es forradalmak emigrációja életrajzának megírása. A mű elkészítésére Teleki Pál adott megbízást a két történésznek.

“Hivatkozással Székfű öméltóságával folytatott tárgyalásainkra van szerencsém ezennel írásosan is megkérni Méltóságodat és Nagyságodat arra, hogy a magyarországi bolsevista és radikális emigrációról szóló munkához az összes szükséges anyaggyűjtést elvégezni és a munkát megírni méltóztassanak.

A mű angol nyelven fog megjelenni. Ezért ha csak lehet angolul, esetleg német vagy francia nyelven kellene a szöveget megírni, mely utóbbi nyelvekről való angol fordítást könnyebben lehet elvégezni. Ha nem lehet másként, egyes részek magyarul is írhatók.

A munka az angol nagy közönségnek /sic/ van szánva. Ez megszabja az irodalmi formát és a terjedelmet is, mely utóbbi 12-16 ív lehet. A példányok egy részénél, melyeket könyvtárak és komolyabb köröknek szánunk, függelékként hajlandó volnék bővebb, mélyebb magyarázó és bizonyító dokumentáriumot csatolni. Ez a rész valamivel kisebb betűvel cca 10-16 ívre terjedhet.”

“Írói tiszteletdíj címén 4000 P, azaz négyezer pengő áll rendelkezésre, amely összeg a kézirat átadása alkalmával válik esedékessé.

A magyar nyelvű kiadás joga Méltóságodé és Nagyságodé, viszont az idegen nyelvű kiadás vagy kiadások minden jogosítványokkal engem illetnek.

Amidőn még megemlítem, hogy a kéziratoknak legkésőbb 1927.évi december hó 15éig készen kell lennie, egyben tisztelettel kérem Méltóságodat és Nagyságodat, méltóztassanak ezen levelemre hivatkozva írásosan nyugtatni a fenti feltételek elfogadását.”¹⁶

Mályusz az 1931/32-es tanévben a szegedi egyetemen előadássorozatot tartott “A felvilágosodás” Magyarországon címmel.¹⁷ Az előadások szövegéből kiderül, hogy koncepcióját tudatosan Szekfű “Magyar Történet”-ével polemizálva fogalmazta meg. Az alábbiakban - ennek bizonyítására - néhány részletet közlünk az előadássorozatból.

Mályusz egy helyen így nyilatkozik előadásainak céljáról:

“...néhány hónap előtt megjelent Szekfű magyar történetének az a kötete, amely a XVIII.század történetét tárgyalja, még pedig már a legújabb szellemtörténeti módszerrel s hozzá felhasználja az egyes rész tudományok, pl. közigazgatástörténet, településtörténet, művészettörténet, stb. eredményeit is. Ha az egyetem szakiskola volna, elég lenne egy kivonatot készíteni ebből az igen szép munkából s azt előadni ezért azonban kár volna...A mi feladatunk az, hogy megkíséréljük, nincs-e más megoldása a múlt rekonstruálásának, nem lehet-e újabb szempontok érvényesítésével más szintézist csinálni s hogy eldöntsük, a legújabb nyomtatásban megjelent feldolgozás nem mellőzött-e el egyoldalúan bizonyos fontos tényeket...Az a célunk, hogy lehetőleg még hűbben és még igazabban támasszuk fel az elmúltat. Ha már most ezt a kötelességünket úgy teljesítjük, hogy más, eltérő premisszákból haladunk a cél felé, akkor Önöknek módjukban van ugyanazt a korszakot két különböző szemzőgből meglátni. A remélhető eredmény, hogy pontosabban megismerik a korszakot, másrészt a két kép összehasonlításából levonhatnak bizonyos módszertani és történetkritikai tanulságokat s ugyanezzel kedvük ébredhet, hogy az eltérő pontokat saját maguk vegyék beható vizsgálat alá s esetleg egy harmadik megoldással még közelebb jussanak az igazsághoz.”¹⁸

Előadásának első felében azután a történész a barokk és a felvilágosodás fogalmait elemzi. A két “világnézet” bemutatásakor főként Dilthey, Troeltsch, Karl Joel és Max Weber kérdéskörrel kapcsolatos munkáiból merít. A barokkot véleménye szerint a vallási türelmetlenség és a fanatizmus, az erős állam és a fejedelmi hatalom igitelése, a rendi társadalomszemlélet valamint a pompakedvelésre, luxusra, az emóciók felkeltésére alapozott, a vallás szolgálatában álló művészet jellemzi. A barokk világnézet kifejeződése volt a gazdasági élet merkantilizmusa is, mely nem engedte az egyéni kezdeményezések kibontakozását.

“A barokk-kor szellemének tipikus kifejezője - olvashatjuk Mályusz előadásának szövegében - a gazdasági élet is. Az egyes ember gazdasági tevékenysége meg van kötve, korlátok közé van szorítva. Nem rendelkezhet szabadon tulajdonával - kereskedelmi monopólium akadályozza - sem munkaerejét szabadon fel nem használhatja. Az árakat sem szabhatja meg tetszése szerint s még az sem függ saját elhatározásától, hogy mit termeljen. Az egész gazdasági élet az összesség, az állam szemléletéből indul ki s az egyes

ember érdekeit feltétlenül alája rendeli a közösség érdekeinek . /Joel 359.o./ A barokk /sic!/ itt is a középkor fokozása. A középkorban csak egy-egy város kötötte le az egyénnek, az egyes embernek a gazdasági tevékenységét és szabadságát, most egy sokkal nagyobb hatalom, az állam.”¹⁹

A barokk világnézettel állítja szembe Mályusz a felvilágosodás “Weltanschauung”-ját. A felvilágosodást előkészítő tényezők közül a természettudományok fejlődését, a protestantizmus és a reformáció polgári értékeket /individualizmus, demokrácia, racionalizmus, kapitalista szellem/ megtestesítő tevékenységét emeli ki. A felvilágosodás fő jellemzői szerinte, ennek megfelelően, a barokkal szemben: a társadalom érdekeinek az állam fölé helyezése /Rousseau/ s az egyenlőségen alapuló társadalomszemlélet, a hősi életvitel helyett a felvilágosult polgár embereszménye, az oknyomozó, pragmatikus módszeren és a fejlődésgondolaton alapuló történetfelfogás, a barokk képzőművészet-kultusza helyett az irodalom, s így az értelem elsőbbségére alapozott művészetértelmezés.

A barokk és a felvilágosodás e beható leírása után tér át Mályusz a konkrét magyarországi fejlődés bemutatására. Mielőtt azonban a további elemzésbe belefogna, leszögezi: az eddigi történetírói gyakorlat az volt, s ezt tette Szekfű is a “Magyar Történet”-ben, hogy egyszerűen leírták a nyugateurópai szellemi mozgalmak magyarországi térhódítását. Ő ezzel szemben azt szeretné bemutatni, hogy egy világnézet nem terjedhetett volna-e el hamarabb, ha ezt egyéb, külső tényezők nem akadályozták volna meg.

Az alábbi gondolatmenet bevezető kérdése: mi az az alap, aminek alapján meg lehet ítélni az egyes korokat? Mályusz válasza:

“Amióta a szellemtörténeti kutatás a világnézetek egymásra következtését behatóbb részletvizsgálat alá vette, ez az alap rendelkezünkre áll. Nem alkalmas ugyan az egész emberiség, tehát a legtágabb értelemben vett világtörténet értékelésére, ellenben egyetlen nemzet, mint a magyarság életének vizsgálatára elegendő. Empirikus, tapasztalati úton megállapítható ugyanis, hogy az európai kultúrkörben egymás után időben különböző szellemi áramlatok, világnézetek váltották fel egymást, tehát gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika, liberalizmus, demokrácia. Ugyancsak tudjuk, hogy ezek valamennyije eljutott Magyarországra, miután Magyarország is ezen európai kultúrkör tagja volt. Az eddigi történetírói gyakorlat az volt, hogy e világnézetek magyarországi térhódítását egyszerűen leírták, ugyanezt tette Szekfű is. Ha azonban megvizsgáljuk e világnézetek eredetét, keletkezésük helyét, idejét, azon állapotokat, amelyek kifejlődésükben döntő szerepet játszottak, akkor a magyar történet megítéléséhez már megvan a történelemből kiemelkedő fix pontunk, amely független egyéni érzéseinktől. Mert így eldönthetjük, hogy egy lassan kifejlődő új világnézet vajjon nem következhetett volna-e be előbb nálunk jóval hamarabb, mint ahogyan tényleg eljutott s így megtudjuk, hogy egy hanyatló, erejét, vitalitását már elvesztő világnézetet vajjon nem hatalmi eszközökkel tartottak-e fenn csak azért, mert így kényelmesebb volt a vezető vagy uralkodó csoportoknak. A világtörténeti és szellemtörténeti keretek tehát a magyar történelem megértéséhez adják meg a lehetőséget.”²⁰

Az előadások további részében Mályusz így válaszolja meg a feltett kérdést: Erdélyben a XVII.század végére meg lettek volna a szellemi alapok a felvilágosodás elterjedéséhez /ennek előkészítésében a puritánusok és az unitáriusok szerepét, illetve a

tudományok fejlődését emeli ki/, sőt szerinte a polgárságnak is voltak bizonyos csírái. A Habsburgok azonban elnyomták ezeket a "modernizáló" törekvéseket.

"A felvilágosodás Erdélyben ki nem fejlődhetett - nem volt a polgárság elég erős és agresszív - viszont azonban voltak olyan alapok, meglevő gazdasági, társadalmi és szellemi erők, amelyekben a felvilágosodás, mint egy nyugatról jövő szellemi áramlat gyökeret verhetett, mert mégis volt valami polgárság. Az kétségtelen, hogy erre az alapok Erdélyben inkább megvoltak, mint Magyarországon. Kissé középkorias, nem éppen modern volt a gazdasági és társadalmi szervezet, viszont, ami volt, az önmagától fejlődött ilyenéné, mondhatjuk, tipikusan és jellegzetesen magyar volt."

"Erdély tehát minden idegen beavatkozás nélkül, egyedül a saját erejéből fejlődött azon fokig, hogy már a XVII. század végén a felvilágosodás gondolatlemeinek teljes uralomra jutását lehetővé tette. A fejlődés ebben az irányban egészen akaratlan és öntudatlan volt, de éppen ezért természetes és értékes. Nem volt itt még felvilágosodás, de könnyen lehetett volna... Voltak tehát bizonyos alapok s minden attól függött, hogy a XVIII. század elején milyen szellemi áramlat jut Erdélybe. A barokk-e, amely Nyugaton már elintézettnék és hivatását betöltöttnek volt tekinthető, vagy az új, a felvilágosodás. Könnyen elképzelhető, hogy Erdély, ha önállóságát megőrizheti, a felvilágosodás melegágyává lehet."²¹

A magyarországi viszonyokkal foglalkozó részben Mályusz még arra mutat rá, hogy a linzi béke nem csupán papiros alkotmány volt, hanem a magyarságnak a vallási tolerancia megvalósítására való képességét fejezte ki.²²

Ezt bizonyítja végül a Rákóczi szabadságharc is, s itt Mályusz "A Rákóczi-kor társadalma" gondolatmenetét előlegezi meg. A szabadságharc vallásügyi rendelkezései ugyanis biztosítják a vallási kisebbségek szabad vallásgyakorlatát is.

A Rákóczi-kor jelentőségéről így nyilatkozik a történész:

"...a Rákóczi-kor mint valami példa nélküli jelenség áll előttünk, amelyre büszke érzéssel tekinthetünk. Segítségével azonban módunkban van az is, hogy helyesen értékelhessük a XVIII. századnak azt a részét, amelyet a barokk utóvirágzásának mondhatunk. Ha egyszer konstatálható, hogy néhány éven át a magyarság képes volt összefogni és a fanatizmust kiküszöbölve a lelkiismereti szabadságot érvényre juttatni, akkor többé nem mondhatjuk természetes jelenségnek, hogy a fanatizmus megint uralomra jutott és a vallási ellentétek ismét kiéleződtek. Eszerint mélyreható különbség van a XVIII. századi bécsi valláspolitikára és a XVII. századi erdélyi között. Ha a XVIII. század közepén Magyarországon nem érvényesült még a felvilágosodás és annak türelmi elve, akkor ez a tény most már nem csak azt jelenti, hogy Magyarország elmaradt az európai, nyugati fejlődéstől, hanem azt is, hogy ellentétbe került a saját fejlődésével, hogy lesüllyedt arról a magaslatról, amelyre önerejéből feljutott, de ennek a visszaesésnek az oka valami rajta kívül álló tényezőnek kellett lennie. A vallási fanatizmus produktuma, a XVIII. századi magyar barokk átértékeléséhez eszerint igen fontos kiindulópontokat nyerünk a Rákóczi-kor megismerésével, olyanokat, amelyeket mai elfogult, barokkrajongó feldolgozások sajnálatosan figyelmen kívül hagynak."²³

A két történész viszonyának egy következő csomópontja Mályusznak a budapesti egyetemre való kinevezése. Szekfű Török Pál habilitációjához kötötte Mályusz pályázatának támogatását. 1931. november 21-i, szegedi keltezésű levelében Mályusz arra kéri

Domanovszkyt, hogy ne engedjék magukat zsaroltatni.

“Engedd meg, hogy ezzel kapcsolatban a legnyomatékosabban megkérjelek - írta levelében Mályusz -, hogy ne engedjétek Magatokat zsaroltatni. Ez ugyan nem tartozik reám, de nem tudnám elviselni, hogy tévesen értelmezett jóindulatból egy tudományos bírálatnál én miattam befolyásolni engedjétek Magatokat ...S még egyet. Ha csakugyan bekövetkezne egyszer, hogy a mainál emberségesebb sorba juthatok, én szeretném, ha ezt úgy érném el, hogy Szekfűnek nem leszek lekötelezve. Jobb volna, ha akarata ellenére tudnék Pestre kerülni.”²⁴

Ebből az időszakból való Szekfűnek egy Eckhart Ferenchez írt levele, melyben Mályuszlól is “megemlékezik”.

“K.B. - írja Szekfű - szíves soraidat igen köszönöm. Hajnal-Mályusz dolgában teljesen igazad van - utóbbit nehéz idegekkel kibírni, de kétségtelen, hogy tanárságra inkább való. - Különben Angyal D. kimaradt a bajból, elvállalta a jövő félévre Hóman helyettesítését /azok az előadások, amiket tartani fog!/²⁵

Érdekes adalék a két történész viszonyának alakulásához, Mályusznak egy 1934. december 3.-i keltezésű, Szekfűhöz írt levele. Ebben Mályusz sérelmezi, hogy Szekfű elmondta egy hallgatónak az OL-ben folyó, felvidéki településtörténeti munkálatokat.

“Két és fél év előtt, amidőn az első megbeszélést tartottuk, Hóman őexcellenciája igen nyomatékosan arra kérte a munkatársakat, hogy minél kevesebbet beszéljenek a dolgról, legfőképpen pedig arról, hogy a készülő monográfiák egységes elgondolású terv láncszemei...Sietek megjegyezni, hogy nem képzelem azt, hogy a készülő munka ‘meg fogja a hazát menteni’ s úgy, mint hadititkot, a csehek kémkedésétől óvni kell. Szükséges azonban az itteni munkafegyelem szempontjából kezelni a kérdést. Mert tagadhatatlanul deprimáló hatást gyakorol a munkatársakra az, ha látják, hogy amiről ők harmadfélévig minél kevesebbet igyekeztek beszélni, viszont amin minél többet dolgoztak, arról most éppen az általuk oly rendkívül nagyrabecsült vezetőtörténész nyújt információt egy nem magyar állampolgárnak.”²⁶

Szekfű 1934. december 5-én kelt válaszában elfogadja Mályusz kifogásait, sérelmezi azonban a szemrehányás módját.

“Azt hiszem azonban - s ez nem tárgyi dolog, hanem az én személyes véleményem, melyet persze nem kell elfogadnod - sokkal egyszerűbb lett volna, ha e közléseket szóbelileg kaptam volna meg, nem pedig oly levél formájában, melyet idegenek alig minősítenének egyébként, mint ‘írásbeli megrovásnak’ elkezdve az elején kifejezett ‘végtelen sajnálattól’ egész addig, ahol kiderül, h. még a legfiatalabbak is megtartották a titkot, csak én, vén számár, mert a kifejezés ugyan, melyet a fiatalok szájába adsz, sokkal finomabb, ‘nagyrabecsült vezetőtörténésznek’ neveznek, de mivel egy korábbi leveledben feltártad előttem, h. ők valami Berz. v. Thall. félének néznek, így nem kell az udvarias kifejezést szó szerinti értelemben vennem.”²⁷

Ugyanebből az időszakból való a Pázmány Péter Tudományegyetem egy kari bizottságának jegyzőkönyve. A kari bizottság az egyetemes történeti tanszék Áldásy Antal halálával megüresedett katedrájának betöltése ügyében ült össze. Dokumentumainkból kiderül, hogy a bizottsági tagjai /Domanovszky, Szentpétery, Szekfű, Lukinich és Hajnal/ közül egyedül Szekfű foglalt állást Mályusz kinevezése ellen.²⁸

A Mályusz jelölését tartalmazó végső állásfoglalást Domanovszky fogalmazta meg, aki igen elismerően nyilatkozott Mályusz tudományos munkásságáról. Ezt írja pl. doktori értekezéséről:

“Súlypontja a településtörténeti rész, amelyben a középkori magyar királyság telepítési politikájáról, a magyar és tót elem egymás mellett éléséről, a felvidéki magyar nemesség keletkezéséről olyan minden kritikát kiálló és messzemenő megállapításokat tett, hogy azok a magyar történetírásnak már azóta is széleskörűen felhasznált eredményei és a magyar érdekek számára szilárd, modern felfogású tudományos érveket, illetve anyagokat jelentenek, nemzetközi viszonylatban is. Új volt az a mód is, ahogyan az archeológia eredményeit gyümölcsöztette, vagy amint a közigazgatástörténeti részben a hatalmas zólyomi királyi uradalomnak autonóm nemesi megyékké bomlását az ott kialakult magyar nemesség munkájául tüntette fel, a társadalomtörténeti háttér megrajzolásával pedig élettel telítette a régi jogtörténeti tanításokat.”

Megemlékezik Mályusz Szekfűről az 1936/37-es tanévben tartott “Bevezetés a népiségtörténetbe” című előadásorozatában is²⁹. Az **antropográfianak** a népiségtörténeti kutatásokba való bevonása lehetőségeit fejtegetve kitér arra, hogy ezt a hivatalos történetírás, a szellemtörténet elutasítja. Ennek az az oka, hogy - mint azt a német szellemtörténész, Goetz nézeteit ismertette írja - a szellemtörténet elutasítja a faj fogalmát s legfeljebb az elsősorban a történeti elemekre építő népfaj terminusának használatát tartja elfogadhatónak.

“Nálunk ugyanolyan elutasító véleményt, mint Goetz 1931-ben, fogalmazott meg Szekfű Gyula már 1924-ben. /A faji kérdés és a magyarság, Történetpolitikai tanulmányok./ Ő is hangsúlyozza, hogy a természettudományi faj-fogalom egyáltalán nem használható a történelemben. Csak **népfaj**-ról lehet szó, amelyen belül bizonyos tulajdonságok öröklődhetnek, s ilyen népfaj a magyarság. A faji tulajdonságokban nem kereshető örök állandóság, elmúlhatatlan értékek/69.l./ s mert nem változatlanok, azért átalakíthatók, megjavíthatók. Nemcsak új vérkeveredés által alakulnak át e faji tulajdonságok, hanem alá vannak vetve mindazon változásoknak, amelyeket egy nemzeti testben szokások és erkölcsök, politikai és gazdasági események, a milieu néven összefoglalt erők hoznak létre. Áttekintve a magyar népfaj alakulását, új és új népelemekkel való összeolvadását, arra az eredményre jut Szekfű, hogy a magyar faj teljesen átalakult, a XIX. században már ‘a legutolsó csöpp vér, ami még itt-ott tisztán és vegyítetlenül úszkált az erekben, megsemmisült’, a múlt század harmincas éve óta a magyar népfaj faji egyénisége végképp feloszlott /84.l./, a régi magyar faj nincs többé, a mai magyarság, úgy mint közvetlen elődei is, fajilag atomizált, meghatározhatatlan egyéniség. /85.l.: a faji egyéniség ma csak tisztára történeti./ Oly szembeűnő az egyezés Goetz felfogásával s mert viszont attól teljesen független, valóban joggal mondhatjuk, hogy a hivatalos tört. tudomány uralkodó felfogását fejezi ki, azt ti., hogy antropográfianak nincs keresnivalója a tört. tudomány területén.”³⁰

Mályusz ezzel szemben a német népiségtörténeti kutatások egyik vezetőjére, Keyserre hivatkozva, bár a faj és a nép közötti éles különbséget hangsúlyozza, szükségesnek tartja a faj fogalmának a történeti kutatásokban való alkalmazását.

“A fajok, rasszok nem azonosíthatók sem népekkel sem nemzetekkel, sem nyelvcsoportokkal, sem művelődési közösségekkel, sem más, történetileg megragadható népességsoportokkal. A modern rasszfogalom az embert nem mint individuumot, nem

mint egészt tekinti, hanem az őt jellemző jegyek közül csak egy bizonyos csoportot választ ki, azokat, amelyek öröklődnek. 'A rassz tehát így az öröklődő tulajdonságok egy csoportja, ill. azon emberek csoportja, akik e tulajdonságokkal rendelkeznek. Testi, anatómiai, fiziológiai és lelki jegyek azok, amelyek egy rasszt jellemeznek és egy egyénnek valamely rasszhoz való tartozását eldöntik. Mivel e tulajdonságok, jegyek öröklődnek, senki sem csatlakozhat maga valamely rasszhoz, amint különben más emberi közösséggel kapcsolatban azt megteheti. Ezért különbözik alapjában a **rasszközösség** minden más **kulturális** vagy **népi jellegű** közösségtől. A faj fogalmával a legélesebb ellentétben van a nép fogalma. Minden nép ugyanis olyan embercsoport, amely nem öröklődő közös művelődési javakkal rendelkezik. Egy néphez hozzátartozni, ez mindég az egyes embertől függ, ha akar, új nép tagja lehet, vagy azt el is hagyhatja; ez a néphez-tartozás nem öröklődik. Rassz ellenben nem szerezhető, de fel sem adható.'

1938-ban - a kuratórium nevében - Szekfűt Mályusz javasolja a Berzeviczy Albert-alapítvány jutalomdíjára³². A jutalom alapja a "Magyar Történet" Szekfű által írt része. Mályusz a javaslattétel során dicséri Szekfű művészi arányérzékét, szintetikus látásmódját, valamint a forrásgyűjtemények és a szakirodalom széleskörű ismeretét. Szerinte azonban a "Magyar Történet" írója felekezeti és Habsburg szemszögből elfogult.

"Mivel pedig a tapasztalatok szerint - írja a javaslattételben Mályusz - a XIX. század nagy nyugati historikusai sem voltak érzéketlenek a maguk közösségének gondjai és törekvései iránt, sőt nagyságuk nem kis részben éppen megértő képességükben rejlik, a bizottság tagjai Szekfű igazi jelentőségét a történetírói hivatásról vallott és érvényesített határozott felfogásában ismerik fel.

Teljesen más kérdés, hogy az értékek, amelyeket a múltból kiemel, hogy a jövőre a magyar nemzettudatot kisugárzó erőt képviseljenek a legalkalmasabbak-e erre a szerepre. A bizottság tagjainak a véleménye erre vonatkozólag megoszlik s magának az előadónak az a meggyőződése, hogy az egyházas és 'bécsi' szempontok előtérbe helyezésére nem volt szükség."

Befejezésképpen egy részlet Mályusz önéletírásából, mely a háború utáni igazolásáról szól. Mályusz szerint Szekfűnek nagy szerepe volt abban, hogy az igazolóbizottság végül elmarasztaló ítéletet hozott s megfosztották egyetemi katedrájától és akadémiai tagságától.

"A vád alapja, mint Szekfű megmondta Konstantinnak, valóban 'A magyar történettudomány' lett, de nem valamelyik pontja, állítása vagy érvelése, hanem a pusztán tény, hogy előzőleg az 'Egyedül Vagyunk'-ban jelent meg. Szekfű tehát elejtette korábbi tervét, talán mert maga is belátta, hogy egyetlen konkrét pont túlságosan világossá teszi a vád törékenységét. Ami miatt egész életében panaszkodott, hogy őt anélkül ítélte el a közvélemény, hogy munkáit teljes egészükben próbálta volna megérteni és elolvasásuk nélkül rosszhiszeműen kiragadott pontok alapján ítélkeztek felette, ezt az eljárást most velem szemben minden gátlás nélkül alkalmaztatta. Annyira a hatalom birtokában érezte magát, hogy most nem húzódott vissza a háttérbe, nem innen uszította, mint a múltban tette, csatlósait, hanem megjelent a bizottság ülésén - Kerékjártó Béla, a matematikus helyett - mint a kar képviselője, tanácskozási, de nem szavazati joggal. Már javában folyt a diskurzus, túl voltunk Borbély előadásán, hogy a Duna-hidak felrobbantása annak a náci propagandának következménye, amelyhez magam is hathatósan hozzájárultam, s már

ismertetem a körülményeket, amelyek cikksorozatomban a hetilapban közlését megelőzték, amikor Szekfű helyet foglalt az asztalnál. Nagy hibát követtem el akkor, hogy nem jelentettem ki, nincs módomban részt venni a tárgyaláson, mivel a kar képviselője elfogult velem szemben és nem hagytam faképnél az egész társaságot. De túlságosan benne voltam az érvelésben, hogy az Egyedül Vagyunk akkor, amikor cikkemmel felkerestem, még nem volt a náci propaganda szócsövének mondható, mert hiszen Veres Péter is írt bele, mire Borbély nem sok tapintattal pártjának vezére iránt, azzal válaszolt, hogy Veresnek volt olyan periódusa, amikor fasiszta ideológia hatása alatt zavaros dolgokat írt.”³³

Jegyzetek

1. *Mályusz Elemér*: A reformkor nemzedéke. Századok, 57-58. évf. 1923-24. 17-45.
2. *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Budapest, 1920. 332.
3. *Hóman-Szekfű*: Magyar történet. A szintézis kötetei 1929 és 1934 között jelentek meg. Szekfű, mint közismert, az 1458-tól, Mátyás uralkodásától kezdődő részt írta meg.
4. *Mályusz Elemér*: Magyar renaissance, magyar barokk. Budapesti Szemle. 241. kötet, 1936. 703. szám 159-179; 704. szám 293-318; 242. kötet. 705. szám 86-104; 706. szám, 154-174. Mályusz a Szekfűvel szembeni kritikáját több egyéb tanulmányban is megfogalmazza. V.ö. A Rákóczi kor társadalma. /In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. I-II./ Budapest /1935/, II. 25-68. vagy A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. VIII, 738. 11.t./A magyar protestantizmus történetének forrásai./
5. *Szekfű Gyula*: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. Magyar Szemle, XXV. kötet, 1935. 5-13.; uő.: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. Magyar Szemle, XXXIX.kötet, 1940. 169-177. Összefoglalóan uő.: Állam és nemzet. Budapest, 1942. Magyar Szemle Társaság. 372. /A Magyar Szemle Társaság Könyvei. XVII./
6. *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok, 73. évf., 1939. /I. közlemény./ 257-294; /II. befejező közlemény./ 385-448. ; illetve uő.: Az egynyelvű ország. Századok, 75. évf., 1941. 113-139.
7. Összegyűjtve *Mályusz Elemér*: A magyar történettudomány. Budapest, 1942. 156. /Bolyai könyvek./
8. *Szekfű Gyula* historiográfiai nézeteit hatalmas mennyiségű szakirodalom taglalja, melyet itt lehetetlen idézni. Ezt az irodalmat egy nagyobb tanulmány keretén belül dolgozom fel.
9. Mályusz népiségtörténetének tüzetes elemzése még várat magára. A megismerkedéshez jó kiindulópontot jelent 1936-os egyetemi előadásainak új kiadása. V.ö. *Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. /Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István./ Budapest, 1994. 157. MTA Történettudományi Intézet.
10. “A vörös emigráció” a Napkelet 1931-es évfolyamában, folytatásokban jelent meg. Angolul: The Fugitive Bolsheviks. London, 1931. 441. Németül: Sturm auf Ungarn. Volkskommissare und Genossen im Auslande. München, 1931. 295.
11. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának /A továbbiakban MTA KK/ *Domanovszky-hagyatéka*. Mályusz Elemér levelei Domanovszky Sándorhoz. Ms 4526/186.
12. *Mályusz* feljegyzése szintén a *Domanovszky-hagyatéka*ban található, Ms 4526/191. jelzet alatt.
13. uo.
14. Ms 4526/192.
15. MTA KK *Mályusz-hagyatéka*.

Érdemes itt megemlíteni *Domanovszky Sándor* véleményét is, aki így ír Mályusznak “A reformkor nemzedéke”-ről:

“Magához az értekezés gondolatmenetéhez szívből gratulálok. Tárgyilag csak az a két

megjegyzésem volna, hogy 1812 előtt, főképp 1807-ben a rendek komolyabban foglalkoztak a systematikus reformok kérdésével, mint akár az új alkotmányos időszak kezdetén és hogy Széchenyi szerepének beállítását kissé élesnek találom... A legsikerültebb résznek a főnemesség és a bocsorosok ellentétének jellemzését tartom. Ez kitűnő.”

MTA KK Mályusz-hagyaték. A levél 1923. február 17-i keltezésű.

16. *Teleki* 1927. július 10-i keltezésű levele az MTA KK *Mályusz-hagyaték*ában található.

Mályusz egyébként az 1970-es években keletkezett önéletírásában így emlékszik vissza a sokat vitatott munkára:

“A vörös emigráció” - ezt a címet kapta munkám a Napkeletben - leplezetlenül elfogult volt.

De őszinte meggyőződésből írtam. A tanácsköztársaság bukását már 1919 júliusában elkerülhetetlennek tartottam és a Stromfeld-offenzíva eredményeinek feladása után kívántam is ezt. Az egész kísérletet elhibáztottnak éreztem, egykori vezetőinek emigrációs törekvéseit, hogy visszaszerezzék hatalmi pozícióikat, mint az ország, a magyarság boldogulását akadályozó, ugyanakkor megvalósíthatatlan próbálkozásokat. Kétségtelenül hiba volt a bajok gyökereit az októberi forradalomban látni. De a hazai állapotok elítélésében annyira egyetértett az emigráció valamennyi árnyalata, hogy mint az otthon védelmezője oly egységes mozgalom résztvevőinek láttam őket, amelynek egyes frakciói közt csak árnyalatnyi különbségek vannak.”

“Forradalmár és emigráns lelkületet látni a csoport tettei mögül indokul, eredetileg Szekfű ötlete volt. Annyira - rá jellemző - szellemtörténeti megállapítás, mint korábbi hírhedt rajza a magyar bortermelő lelki alkatáról. Szeretném azonban hinni, hogy Szekfű általánosító, mindent egy kalap alá vonó felfogásával szemben a valóságot nálánál pontosabban sikerült ábrázolnom.”

17. Mályusz előadása a még kiadatlan hagyatékában található. Az előadás szövegét Soós István bocsátotta rendelkezésemre.

18. *Mályusz Elemér*: A felvilágosodás Magyarországon. 156. A szegedi előadásokról így nyilatkozik Mályusz önéletírásában: “A véletlen... úgy akarta, hogy már Szekfű olvasása előtt kialakítottam felfogásomat, amelyhez viszonyítva az övé torznak, sőt hamisnak látszott. Az utóbbit éreztem a legfontosabbnak. Egyszerűen nem hittem, hogy Szekfű valóban meggyőződésből zengi a Habsburgok dicséretét. Tévedtem volna s ő igazi énjét mutatta meg a XVIII. századi magyar barokk tükrében? Lehet. Előadásaim írásával párhuzamosan elolvastam azonban a VI. kötetet, méltatlankodásom egyre csak növelte bosszúságomat, ami nyilván megéreződött előadásaimon. Nem oly formán, hogy talán kitertem Szekfű nézeteinek ismertetésére. Ettől tartózkodtam, az ilyen hát mögötti polemizálást amúgy is izléstelennek tartottam. Hanem úgy, hogy a felvilágosodás elveinek a barokkéival szemben világnézetünkben játszott fontosságát hangsúlyoztam. Magyarán nem lepleztem, hogy tetszett a felvilágosodás.”

19. *Mályusz*: i. m.

20. i. m.

21. i. m.

22. A linzi békével kapcsolatban ezt írja Mályusz:

“A barokk elejti a lelkiismereti szabadság gondolatát, nem ennek az elvnek a segítségével akar győzni, hanem visszanyúl a középkori ius patronatus-hoz s ezen külsőleges jogelvvel akarja céljait elérni, az egész országot katolikussá tenni... /Ezt persze a reformátusok is alkalmazták, ismeri el Mályusz, majd így folytatja./ Csakhogy amíg történetileg indokolt volt a reformáció korának az az eljárása, hogy a ius patronatust alkalmazta, mert nem volt még más elv, addig a XVII. század végének eljárását ily módon indokoltnak nem tarthatjuk. A linzi béke és annak szelleme magasabb fokú volt, mint az 1691. rezolúció és az utána következő rendelkezések.- Szellemi áramlatokról csak ilyen összehasonlítás alapján alkothatunk véleményt és kísérlelhetjük meg az értékítéletek megalkotását. Ha nem próbálunk ilyen - mondjuk - magasabb helyre feljutni, ahonnan egyszerre nagyobb távlatokat tekinthetünk át, akkor felfogásunk ugyanaz lesz, mint Szekfűé, aki pl. a linzi

békében nem lát mást, mint egy újabb ‘papiros biztosítékot’, amelyet a protestánsok nyertek, de amelynek hasznát nem vehették, mert a tényleges hatalmi erők náluknál nagyobbak voltak.” I.m.

23. *Mályusz*: i.m. 3o2.o.

Mályusz itt is kitér Szekfű előadásának egyik fő tézisére, miszerint a XVIII. századi protestánsüldözések csupán “tűszúrások” voltak. Ennek ellenkezője bizonyítására - Szekfű szerint nem elegendő a protestánsok panaszainak elősorolása. Mályusz javaslata, nézzék meg a hivatalos, a helytartótanácsból és a kancelláriából származó iratokat, s ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy Szekfű fölsőlegesen rajong a XVIII. századért. I.m. 314-317.o.

24. MTA KK *Domanovszky-hagyaték*. Ms 4526/232.

25. *Szekfű Gyula* levele az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában /A továbbiakban EKK/ található. Jellemző adalék Szekfű ekkori megítéléséhez Hajnal István egy Domanovszkyhoz írt levele, melyben így nyilatkozik a Bethlen monográfiáról készült recenziójáról: “Itt jegyzem meg, hogy Szekfű Bethlenjéről írtam egy ismertetést a Napkeletben, amiért a Kálvinista Szemle megtámadott. Amit, mint tartalmat mondtam el, azt az én felfogásomnak tulajdonította. Másrészt pedig, a Prot. Szemle támadása után, önként is javítottam az előző fogalmazáson, sőt a Napkelet és Szekfű kívánságára később még többet is javítottam, mintsem kedvemre való lett volna...Eszterházy munkám haladtával egész határozottan vélem én is, hogy Szekfű munkája ferde, egyoldalú, amit különben neki is megmondtam.” Ms 4524/374. 1929 április 19-i keltezéssel. Sok szempontból árulkodó Hajnal 1932. március 6-i, szintén Domanovszkyhoz írt levele is. Ebben Századokbeli kollégáját a Szekfű recenzió folytatására ösztökéli. Egy további bírálatban - Hajnal szerint - dicsérni kellene Szekfűt, de éppen ez nyújtana lehetőséget a még élesebb kritikára. “Viszont épp e gesztussal megengedhetné magadnak azt - írja Hajnal -, hogy a magad részéről tán mégis alaposabban előhozakodnál kifogásaiddal. Pl. az elsiertt munkából folyó számos kisebb-nagyobb tévedés: Mályusz szerint sok a felületesség e kötetben. Ilyen pozitívumok elősorolása ép Szekfű munkáit illetőleg igen nagy hatású lenne, dokumentálná a ‘szellemtörténeti’ feldolgozó módszer hátrányait a ‘pozitivistá’ módszerrel szemben.” Ms 4524/395.

26. EKK *Szekfű-hagyaték*. Mályusz Szekfűhöz írt levelei.

27. MTA KK Mályusz-hagyaték.

28. A kari ülés jegyzőkönyve az ELTE Levéltárában található.

29. V.ö. *Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. Bp., 1994. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Soós István.

A kiadásból kimaradt az antropográfiát tárgyaló fejezet. Mályusz itt konfrontálódik Szekfű nézeteivel. Az előadások szövegét Soós István bocsátotta rendelkezésemre.

30. *Mályusz*: i.m. 149.

31. u.o. 178.

32. V.ö. Jelentés a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársulat Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről. Akadémiai Értesítő. 48. kötet 1938. 51-57.

33. Mályusz önéletírását Soós István bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezért ezúton mondok köszönetet.

Vilmos Erős:

Some Facts about the Debate Between Gyula Szekfű and Elemér Mályusz.

The present study offers further insight into the two-decade long debate between Szekfű and Mályusz, which the author has already discussed in a longer study. The documents presented here cast more light upon the personal, religious and political disagreements, as well as on the difference between their views of history. The paper is based upon primary sources located in the manuscript division of the library of the Hungarian Academy of Arts and Sciences, the manuscript division of the Kossuth University Library, and the archives of the Lorant Eötvös University, Budapest.

Kaiser Ferenc

A csendőrös mindennapi élete

Az őr és a szolgálat

A m. kir. csendőrség legkisebb szervezeti egysége az őr volt. Az a hely, ahol a csendőrség a tényleges közbiztonsági munkát végezte, és itt helyezkedett el a legénység nagy része is. A vidéki ember számára az őrön élő állomány volt "a csendőr", akivel közvetlenül, vagy közvetve mindenki kapcsolatba került élete során. "A tisztikar a feje, a szelleme ennek a testületnek; a lényeg, a törzs, a csendőrség hivatásszerű feladatának fő munkása az altiszti kar és a kül(őr)-szolgálatot ellátó legénység."¹

Az itteni élet merőben eltért a városokban elhelyezkedő tisztikarétól. Dolgozatom elsősorban az 1924 és 1933 közötti időszakra vonatkozik, mivel forrásként főleg a Csendőrségi Lapok ezen évfolyamait használtam.

A csendőrség fő feladata a vidék közbiztonságának megőrzése volt. Az őrskörzet beportyázása és ellenőrzése, valamint az őr belső élete általában egyhangúan telt. A húszas évek közepétől a vidék közbiztonsági helyzete általában jónak volt mondható, amely azonban a gazdasági válság hatására jelentősen romlott. A legtöbb őrön leginkább csak kisebb bűnügyekkel (tyúklopás, kocsmai verekedés stb.) találkoztak. Rablás, szándékos emberölés, vagy más súlyos bűntény viszonylag ritkán fordult elő. Ilyen esetekben - mivel az átlag csendőr csak hat elemít végzett - a szakaszparancsnokságról küldtek szakképzett nyomozó altisztet, aki jártas volt a kriminológiában, a pszichológiában és a büntetőjogban.²

Az őr feladata azonban nemcsak a bűnüldözés volt. Az ország minden részén feltűnő kakastollasok mindenki számára jelezték, hogy a hatalom keze bárhova elér. Ezért volt fontos feladat a politikailag gyanús személyek ellenőrzése.³ A "választások tisztaságának csendőri védelme" a nyílt szavazásnak köszönhetően, általában garantálta a kormánypárti jelölt megválasztását.⁴

A csendőr feladatai az alábbiak voltak. Közbiztonsági szolgálat, ami két részből állt: egyrészt a "rendes" szolgálatból, ezt hivatásából kifolyólag minden nap köteles volt ellátni, másrészt a "felszólított" szolgálatból. Ez utóbbit valamely polgári vagy katonai szerv írásbeli, esetleg szóbeli megkeresésére látták el (karhatalom). Ilyenkor a kiadó szerv felelt a parancsért, a csendőr pedig a végrehajtásért.⁵ A csendőrség belső szolgálata az őrön belüli (laktanyai) feladatok ellátását foglalta magában.⁶ Az intézkedő csendőr kettős jogot élvezett: egyrészt katonai őr volt, másrészt polgári hatósági közeg.⁷ Jogában állt a polgári és a katonai szervek segítségét kérni⁸, és akkor is köteles volt a feladatát ellátni, ha éppen szolgálaton kívül észlelt törvénytelen cselekményt.⁹

Az előírások szerint a csendőr szolgálata közben megfigyelt, ellenőrzött, körözést

hajtott végre, bünt előzött meg, katasztrófát hártott el, tömeget oszlatott, karhatalmi segínyt adott, biztosított és tájékoztatott.¹⁰ Eközben figyelmeztetett, igazoltatott, kikérdezett, feljelentett, elővezetett, elfogott, megbilincselte, kényszerítő eszközöket alkalmazott és fegyvert használt.¹¹ A legutóbbi eszközhöz, különösen a lőfegyverhasználathoz, csak nagyon behatárolt esetben folyamodhatott. Ha jogtalanul élt vele, vagy ha szükséghelyzetben elmulasztotta használatát, akkor szigorú büntetés várt rá.¹² A fegyverhasználati eseteket a csendőr-felügyelőség vizsgálta ki.¹³

A csendőrségi munka legjellemzőbb része a járőrözés (pusztázás, portyázás) volt. A járőr két tagból állt, akik gyalogosan vagy lovon látták el feladataikat.¹⁴ A járőrfelszerelés egyrészt a fegyverzetből, másrészt a járőrtáskában tárolt egyéb csendőrségi kellékekből állt.¹⁵ A csendőr alapvető fegyvere a 95 M Mannlicher ismétlőpuska volt, speciális, csak a csendőrség számára rendszeresített négyélű döfőszuronnal. A puskához járőrben 20 éles löszert vittek. A csendőr másik alapvető fegyvere a csendőrkard volt, amely a kardlapozás révén volt igazán ismert. A lovas csendőrségnél még a 19 M Frommer Stop ismétlő pisztoly is rendszeresítve volt.¹⁶ A kézbilincs, a fűzőlánc, a különféle úrlapok és jegyzőkönyvek, valamint az íróeszközök a járőrfelszerelés kevésbé látványos részét képezték.¹⁷ A járőrnek mindig előre megszabott útvonalon kellett haladnia, attól csak rendkívüli esetekben lehetett eltérni.¹⁸ Egy főnek havi 180 órát kellett járőrben eltölteni, amelynek egyharmada pihenő, vagy les volt, további mintegy 60 órát pedig a folyamatban lévő ügyek nyomozása miatt talpaltak a csendőrök.¹⁹ Járőrözés közben tilos volt az alkoholfogyasztás, lakott területen a dohányzás²⁰, sőt "... ha csak arra szolgálati ok nincs, a járőr tagjai egymással se beszélgessenek".²¹ Minden egyes úton külön szolgálati lapot kellett vezetni, valamint az egyes nyomozásokról külön írásos jelentést kellett tenni. A járőrök jelentéseit pedig az őrsön vezetett szolgálati könyvbe vezették be.²² Minden járőrnek ismernie kellett a BM "Nyomozókulcs" című kiadványát, amelyet negyedévente küldtek szét a csendőrség, a rendőrség, a folyamórség, a pénzügyőrség, valamint a katonai rendőrség számára. A Nyomozókulcsban körözött személyek és tárgyak leírása szerepelt, valamint az, hogy miért és mely szervezet keresi őket.²³ Érdekességként említem meg, hogy a Csendőrségi Lapok egyik cikke szerint: A csendőr egy évben 2860 km-t gyalogolt, azaz mire őrmester lett már 11400 km-t tett meg és mire elérte a tiszhelyettesi rangot, addigra már 28600 km volt a lábában. Ha, teszem azt valaki végigszolgált a lehetséges 40 évet, akkor akár 114400 km-t is megtehetett járőrözés közben, méghozzá az időjárási körülményektől függetlenül, azaz hóban-fagyban, tűző napon, vagy éppen zuhogó esőben.²⁴

A járőrök kiindulási és érkezési pontja az őrszlaktanya volt. Az őrs épülete általában nagyobb, a közlekedés szempontjából könnyebben elérhető falvakba, azokon belül is a legforgalmasabb helyre, a főtérre, vagy a főút mellé települt.²⁵ Míg a korszak elején elsősorban csak a vasúti elérhetőség számított, addig annak végére jelentősen felértékelődött a jóminőségű közutak szerepe is. Fontos volt az is, hogy a korszak híradástechnikai eszközeivel is ellássák az őrsöket. Érdemes itt megnézni a tárgyalt korszakban végbe ment változásokat: Posta és távíró általában már 1923-ban is volt az őrsök szomszédságában, 1932-re pedig a legtöbb helyre telefon is került.²⁶

A Csendőrségi Lapokban ismertették az ideális őrskörletet, amely: Nagy telken feküdt, hogy az épületek mellett elférjen a gyakorlótér, a baromfiudvar, a nősök és a nőtlének

konyhakertje. A főépületnek meg kellett volna felelnie a korszerű lég- és gázvédelmi előírásoknak. A kíváncsi tekintetektől magas kerítésnek kellett óvnia az erődszerű épületeket. (A cikk írója felvetette, hogy olyan kerítés kellene, amibe szükség esetén áram is vezethető, sőt szerinte az épületeket géppuskafészekkel is el kell látni, valamint, hogy az ablakokra lőrésellátott vastáblákat lehessen szerelni.) A főépületet szigorúan a célszerűség szerint kellett elrendezni. Rögtön a bejárattal szemben volt az őrsiroda, mellette a rádió és telefon szoba és az irattár. A hálólhelységek mellett, oktatószoba, gyengélkedő, raktárak, illemhely, mosdólhelység, konyha, az őrsfőzőnő szobája és étkező volt még szükséges. A szerző szerint az lett volna az ideális, ha a laktanyától 10-15 m-re egy másik épületben helyezték volna el a nősokeket családtagjaikkal együtt. Számukra 2-2 szobát, 1-1 konyhát, fürdőszobát, előszobát, kamrát, toalettet, mosókonyhát és fűskamrát tartott szükségesnek.²⁷

Az őrs parancsnoka legtöbbször tiszthelyettes volt, aki felelt az őrsért és az őrskörzet biztonságáért. Nem csak a rangjának, hanem példamutató munkájának és magaviseletének is a többiek fölé kellett emelnie őt.²⁸ (Ez általánosságban igaz is volt, hiszen ezt a rangot és beosztást csak hosszú és hiba nélküli szolgálattal lehetett kiérdemelni.) Az őrs parancsnoka gyakorlatilag alattasai életének minden területébe beavatkozhatott, ha veszélyben látta a testület érdekeit. Azonban nemcsak vezetnie, hanem szeretnie is kellett embereit.²⁹ A hivatalos megfogalmazás szerint az őrsnek egy igazi nagy családnak kellett lennie, amelyben a parancsnok az apa, a helyettese az anya, az idősebb csendőrök a nagyobb testvérek és a fiatalabbak a kisebbek.³⁰

Az őrs élete nyáron 6, télen 7 órakor kezdődött. Az ébresztő utáni egy óra alatt kellett tisztálkodni, öltözködni, reggelizni, fegyvert tisztítani és a szobákat kitakarítani. 7 illetve 8 órától az őrsparancsnok ellenőrizte a laktanya rendjét és eligazította beosztottjait. Ezután indultak el 12-36 órás portyáikra a járőrök. Az őrsön maradt állomány számára ekkor kezdődött a félórás gyakorlati képzés (7³⁰-8^h/8³⁰-9^h), itt főleg a lövészetet és a kardvívást gyakorolták, majd következett a 3 órás elmélet, ahol a fiatalabb, esetlegesen próbaszolgálatos csendőröket idősebb társaik oktatták. Ekkor lehetett időt fordítani az előléptetéshez szükséges ismeretek megszerzésére, lovas őrsöknél pedig a lovak bejártására, lovas gyakorlatokra. 12 órakor megebédelt az őrs, és 15 óráig, szabadidő következett. A délutáni két órás elméleti foglalkozáson elsősorban önképzés zajlott: írás, olvasás, számolás és rajzolás. A vacsora télen 18, nyáron 19 órakor volt, a nap pedig a 21 illetve 22 órai takarodóval ért véget. Ez a napirend a hétköznapokra vonatkozott, szombaton elmaradt a délutáni foglalkozás, vasárnap és ünnepnapokon pedig az eligazítás után a szolgálatmentesek felekezeti szerinti istentiszteletre mentek, majd a nap többi részére kimenőt kaptak.³¹ A nőtlen állomány számára naponta háromszor volt közös étkezés (reggeli, ebéd, vacsora), amelyet a közigazgatás biztosított számukra.³²

A rend szellemében az őrs minden helyiségét névtáblával jelölték meg.³³ Minden hálólhelyiségnek volt szobaparancsnoka, aki a szoba rendjéért és tisztaságáért felelt.³⁴ Mindenhol szigorú rend uralkodott, mindennek elvágólag kellett állnia és ragyognia kellett a tisztaságtól.³⁵ Meg volt szabva például az is, hogy milyen képek kerülhetnek a falra, csak vallásos ábrázolásokat, vagy a kormányzóról, illetve más feljebbvalóról készült képeket lehetett kitenni. A családi képek az ágy melletti kissekre nyre kerülhettek.³⁶

Ünnepnapokon vagy szemlék alkalmával az őrs lobogódíszbe öltözött. Március 15-

én, augusztus 20-án, valamint a kormányzó születés- és nevenapján a nemzeti színű lobogót tűzték ki, június 4-én és október 6-án pedig a fekete zászlót.³⁷

A legénységi állomány

Az első világháborút követő két forradalom hatására a csendőrség felvételi feltételeit alaposan megszigorították. Közcsendőr csak falusi, a városi eszmék által meg nem fertőzött ember lehetett, aki a tehetősebb birtokos paraszti, vagy iparosi rétegből származott.³⁸ Trianonban megtiltották a sorozást, így a legénységi állományt csak toborzással lehetett pótolni. A forradalmak után, az ország súlyos anyagi helyzete miatt csendőrnek lenni nem volt kifizetődő dolog, ezért, és a csendőrség nagyfokú népszerűtlensége miatt kevés volt az önként jelentkezők száma. A probléma megoldására 1921-től egy ideig alkalmazták a "k" azaz kényszer toborzást.³⁹ Az idézett korszakban azonban erre már nem volt szükség, mert egyrészt vissza állt a testület 1919-ben megingott tekintélye, másrészt igen vonzóak voltak a különféle anyagi juttatások. Csendőrkerületenként egy-egy tisztí toborzóbizottságot állítottak fel.⁴⁰ A jelölteknel előbb alapos környezeti tanulmányt végeztek, majd szóbeli meghallgatásra hívták be őket.⁴¹ A jelentkezőket a lakhelyük szerint illetékes őrs ellenőrizte le, és csak abban az esetben javasolták őket, ha minden szempontból (politikai, nemzeti, erkölcsi,) megfelelőnek találtattak.⁴²

A legénységi állománnyal szemben támasztott felvételi feltételek az alábbiak voltak: magyar állampolgárság, abszolút politikai megbízhatóság, 19-40 év közötti életkor, minimum 163 cm-es testmagasság, jó fizikai kondíció, nőtlen vagy gyermektelen elvált, illetve özvegyi állapot, a magyar nyelv, valamint az írás és az olvasás ismerete.⁴³

Felvétel esetén 6 évet kellett kötelezően teljesíteni, utána évente lehetett meghosszabbítani a szolgálati időt. A friss csendőr először a katonai esküt tette le, s csak utána a csendőrségit.⁴⁴ Ezután megkapta csendőrigazolványát, leadta civil ruháját és felvett 3-3 zubbonyt, nadrágot, inget és 3 rend fehérneműt, valamint 1 köpenyt, 2 pár csizmát és 2 pár kesztyűt.⁴⁵ Az első 18 hónap próbaszolgálat volt, ekkor történt az újoncok kiképzése.⁴⁶

1914-ig a csendőrség nem foglalkozott újonckiképzéssel, hiszen válogathatott a hadsereg leszerelő állományából. Ez a kedvező helyzet azonban a trianoni béke miatt megszűnt. A két háború között a testületen belül kellett megvalósítani a katonai és csendőrségi képzést.⁴⁷ Kivételt képeztek azonban azok, akik a gazdasági világválság hatására, a honvédségtől leszerelve léptek be csendőrnek. A jelentkezők közül őket elsőbbségben részesítették.⁴⁸ A próbaszolgálat első évében az újoncokat a csendőriskolákba osztották be, itt kapták meg katonai kiképzésüket⁴⁹, valamint megtanulták alapfokon a BTK-t, a tereptant, az elsősegélynyújtást, a kriminológiát és egyéb, a csendőrségi munkához szükséges ismereteket is.⁵⁰ A csendőriskolák állománya gyorsan mozgósítható karhatalmat jelentett, hiszen az itteni állomány könnyen elérhető és nagy létszámú volt. A próbaszolgálat utolsó hat hónapját az újoncok már a kijelölt őrsön töltötték, ahol tapasztalt öreg altisztek fejezték be oktatásukat.⁵¹

A próbaszolgálat után ténylegesített csendőr - aki a honvédségnél szakaszvezetőnek felelt meg - oktatása tovább folytatódott. 2-3 év után járőrvezetői iskolába került, aminek elvégzése után őrmesterré léptették elő. Újabb 4-5 év múlva az őrparancsnoki tanfolyam

következett, amely után főtörzsőrmesteri rangot kapott.⁵² Ha egy csendőr nem tudta elvégezni ezeket a tanfolyamokat, 6 év után akkor is megkapta az őrmesteri rangot, 8 év után törzsőrmesterré, és 10 év elteltével főtörzsőrmesterré lépett elő. A következő rang a III., II. és I. o. tiszthelyettség, illetve az alhadnagyi kinevezés azonban csak vizsgákkal volt megszerezhető. Itt nagy előnyt jelentett a 4 polgári, vagy a gimnáziumi érettségi, s a csendőrség gazdasági tiszthelyetteseinek számvitelből is vizsgát kellett tenniük.⁵³ Külön figyelmet érdemel a testületen belül a vitézek nagy száma is, 1926-ban már 36 tiszti és 85 legénységi állományú csendőr érdemelte ki ezt a rangot.⁵⁴

Elit szellemiség, mélységes konzervativizmus és drillszerű fegyelem jellemezte a csendőrséget. A parancs azonnali és gondolkodás nélküli végrehajtását sulykolták beléjük. Az állomány elé a "Híven, becsülettel, vitézül!" jelszót tűzték ki⁵⁵ (istenfélelem, hazaszeretet, hivatástudat)⁵⁶ és szigorúan szabályozták élete minden területét. A testület szigorúan apolitikus volt, tilos volt a pártokba, vagy politikai jellegű szervezetekbe való belépés, egyáltalán bármilyen egyesülethez való tartozás is csak felsőbb engedéllyel volt lehetséges.⁵⁷

Egy csendőrnek adnia kellett a megjelenésére és a viselkedésére. Mindig ápoltnak és tisztának kellett lennie, kötelező volt számára az udvariasság, az "úri jómodor"⁵⁸, amit azonban akcióik során nem mindig alkalmaztak. A mindennapi élet kérdéseire vonatkozóan külön tankönyv készült azzal a céllal, hogy eligazítsa a csendőröket.⁵⁹ A csendőr nem szolgálhatott azon a környéken, ahol ismerős volt, vagy ahonnan származott. Ha szolgálati helyén összebarátkozott a lakossággal, azonnal áthelyezték.⁶⁰ Ez a két feltétel tette lehetővé, hogy a lakosság ellen bármikor bevetethők legyenek.

Ha a csendőr szolgálatát jól látta el, akkor különféle jutalmakban és dicséretekben részesült. Anyagi jutalmazást ritkán, igen súlyos élet elleni bűncselekmények tetteinek elfogásáért kapott.⁶¹ Dicséretet írásban (oklevél), illetve szóban kapott a csendőr, a belügyminisztertől, a csendőrfelügyelőtől és a kerületi parancsnoktól, az esetek nagy részében hosszú és eredményes szolgálatáért. Nehéz bűnesetek felgöngyölítéséért, természeti csapások közben véghezvitt élet és vagyonmentésért, illetve "lázongó" tömeg elleni fellépésért is várható volt dicséret.⁶²

A csendőrségtől való eltávozás többféle módon történt. Szolgálati ideje leteltével leszereléssel, vagy pedig súlyos vétség esetén eltávolítással. Elbocsáthatták alkalmatlanság miatt, családi okból (a legtöbbször engedély nélküli nősülés miatt), vagy ha megrokkant. Az előírt szolgálati idő elteltével pedig nyugdíjba mehetett.⁶³ A csendőrség a katonai bűnvádi perrendtartás alá tartozott, büntetése is eszerint alakultak: a szóbeli intéstől, a fenyítésen, a laktanyafogságon és a lefokozáson át, egészen a hadbíróválasg, amely a testületből való eltávolítással járt.⁶⁴

A csendőr tekintélye a korszak elején nagyon alacsony volt, egyes vidékeken gyilkosságokkal, rablásokkal vádolták őket.⁶⁵ Előfordult, hogy megtámadták a járőröket, vagy az őrsöket is.⁶⁶ A testület tekintélye azonban gyorsan megnőtt, ami együtt járt az önbecsülés megnövekedésével és a belső fegyelem megerősödésével. Jó példa erre, hogy 1927 októberében a fegyelmi vétségeket elkövetők aránya a különféle fegyveres testületeknél az alábbi volt: honvédség 4 %, vámőrség 1,9 %, folyamőrség és csendőrség 0,8-0,8 %.⁶⁷ A gazdasági világválság alatt, pedig egyenesen a szerencse fiának tekinthette magát aki a

testülethez tartozott. Ekkor a jelentkezők nagy száma miatt már ahhoz is protekcióra volt szükség, hogy a jelöltek közé bekerülhessen valaki.⁶⁸

A közzgazdálkodás

Egy-egy őrön a közzgazdálkodás feladata volt a laktanyában élő nőtlen állomány ellátása (étkezés, mosatás, tisztálkodás), a körlet fenntartása (takarítás, fűtés, világítás, festés), a laktanyába ideiglenesen vezényelt, vagy járőr, illetve nyomozó szolgálata miatt ott megszálló legénységi állomány, kedvezményes térítésért történő ellátása, valamint a szemlélő, esetleg átutazó tisztek vendégül látása.⁶⁹

A közzgazdálkodás tagjait a nőtlen állomány adta, formailag teljesen demokratikusan működött, hiszen mindenki egy-egy szavazattal rendelkezett, és a felmerülő kérdésekben egyszerű szótöbbséggel döntöttek. A gyakorlat azonban sokszor egészen mást mutatott. Az őrön belüli hierarchia itt is erősen jelen volt, ugyanis az idősebb (magasabb rendfokozatú) tagok általában messzemenően visszaéltek azzal a ténnyel, hogy szolgálatban felettesei voltak fiatalabb társaiknak.⁷⁰ Erre a legjobb példa a tisztségviselők megválasztása volt. A közzgazdálkodás vezetőjét, helyettesét, és jegyzőjét a tagok maguk közül választották. "Meglépő módon," mindig egy fiatal csendőrré esett az a bizalom, hogy a felelősségteljes munkát ellássa, és "egészen véletlenül" a helyettesi tisztséget is egy ifjunc töltötte be. Az idősebb állomány általában a jegyzőt adta. Az egyes tisztségek feladatkörének az áttekintése segítséget nyújt ennek a tendenciának a megértésében:

A közzgazdálkodás vezetése igen hálátlan, és rendkívül időtrábló feladat volt, gyakorlatilag teljesen ráment a csendőr korlátozott szabadideje. Az étkezések biztosításán kívül, az aktuális munkák elvégzésén keresztül, az őröfőzőnő felfogadásáig, szinte korlátlan mennyiségű elfoglaltságot és gondot jelentett e tisztség betöltése. Ez azonban a szolgálat alól semmiféle mentességet nem adott, tehát ugyanazt a járőr mennyiséget kellett ellátnia mint a többieknek. Ha valakinek panasa volt a kosztra, vagy a munka elosztására, az ő fülét rágta. El lehet például képzelni, hogy egyes esetekben mekkora munka lehetett a heti menüt összeegyeztetni az idősebb bajtársak eltérő ízlésével. Az erélytelen gazdálkodásvezetőnek igen könnyen a fejére nőtt a tagság, pokollá téve az életét. Felvetődik persze az a kérdés, hogy hogyan is legyen erélyes az ember a feletteseivel szemben.

Amennyiben a közzgazdálkodás vezetője járőrben, eltávozáson, vagy szabadságon volt, összes feladatát helyettese vette át, aki általában az őr legfiatalabb csendőre volt. A helyettesnek ugyanis, azalatt a két év alatt, amíg e tisztséget betöltötte, teljesen el kellett sajátítania a közzgazdálkodás vezetését, hiszen a ciklus lejárta után szinte biztosan ő vette át annak irányítását.

A jegyző dolga a közzgazdálkodás pénzügyeinek az ellenőrzése volt. Ez rendkívül hálás feladat volt, hiszen nem jelentett túl sok feladatot, ellenben nagyrészt mentesített a fizikai munkák alól.⁷¹

A testületen belül a munkamegosztásnak ez a rendszere tradicionális volt, hiszen az idősebb csendőrök is voltak már gazdálkodásvezetők - sokan még a háború előtt -, és mivel annak idején csak módjával kaptak segítséget régebben szolgáló társaiktól, így ők sem szakadtak bele a munkába. Mindezekből leszűrhető az a megállapítás, hogy igencsak

megtevesztő a közgazdálkodás tisztségviselőinek az elnevezése, hiszen nagyon sok őrsön a vezető, illetve annak helyettese végezte a munkák oroszlán részét, gyakran egészét. A tagok ellenben általában a számukra kellemes cselekményekben vettek részt - reggeli, ebéd és vacsora elfogyasztása -, és véletlenül sem vetemedtek - mondjuk - az udvar fölsöpítésére.⁷²

A közgazdálkodás legfontosabb feladata - mint az már többször elhangzott -, a tagok naponta háromszori, bőséges és kiadós étkeztetése volt. Ennek olcsóbbá tételét szolgálta az őrsön zajló háztáji termelés, amelyben messzemenően kihasználhatták azt a tényt, hogy a csendőrt a falu adta, azaz rendkívül gyakorlott volt a mezőgazdasági munkákban.⁷³

Minden őrsnek volt kisebb, vagy nagyobb konyhakertje, gyümölcsöse, esetleg szőlőse, sőt a magasabb létszámú őrsök esetenként földet is béreltek, amelyet azonban jórészt már napszámosokkal műveltettek meg.⁷⁴ Ezenkívül az egyes közgazdálkodások állatokat is tartottak, leggyakrabban baromfit, nyulat, vagy sertést, de nem voltak ritkák a méhészetek sem.⁷⁵ A csendőrség bizonyos kulturális, példamutató szerepe itt is megnyilvánult. Sok helyen használták a Csendőrségi Lapok által propagált, tudományosan megtervezett, három éves trágyázási ciklusokon alapuló vetésforgót.⁷⁶ Az ebben termelt 32 féle konyhakerti növény között jónéhány olyan is akadt, amelyek falun ekkor teljesen ismeretlenek voltak.⁷⁷ Ugyancsak a Csendőrségi Lapok révén is terjedt az őrsökön a törpe gyümölcsfák telepítése,⁷⁸ vagy a méhészetekben a hatékonyabb kaptár használata a kas helyett.⁷⁹ Érdekes viszont, hogy a baromfiak, illetve a sertés esetén a hagyományos magyar fajtákat részesítették előnyben. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy ezek sokkal ellenállóbbak voltak a különféle betegségekkel szemben, másrészt pedig a korszak táplálkozási szokásaival függött össze, hiszen a húsrá hízó yorkshire-i fajta kevésbé illett a csendőr asztalára, mint a nagyobb tápértékű zsírt adó mangalica.⁸⁰

Természetesen a közgazdálkodás a reá háruló feladatok költségeit egyedül a tagok munkájából nem tudta fedezni, ezért a tagok zsoldjának egy része mint étkezési napidíj került levonásra, amely a közgazdálkodás pénztárába folyt be.⁸¹ A napidíj összege természetesen jóval mérsékeltebb volt, mintha a csendőr egy étterembe ment volna be. Ezen összeg levonására már csak azért is szükség volt, mivel a főzést nyilvánvalóan egy olyan személyre kellett bízni aki állandóan az őrsön tartózkodott, az-az egy civilre, akinek nem kell járórbe mennie. Ez a személy az őrsfőző volt.

Az őrsfőző afféle szükséges rossz volt a laktanyán belül. A Csendőrségi Lapokban állandó jelleggel éber figyelésükre utasították az állományt.⁸² A legfőbb problémát az jelentette, hogy NŐ volt, sokszor az egyetlen, akivel a csendőr mindennapi kapcsolatban állt. Ezért volt egy olyan utasítás, hogy se túl csinos, se 40 évesnél fiatalabb nem lehet.⁸³ Nagy súlyt helyeztek az egyéb tulajdonságaira is, amelyek: erkölcsi feddhetetlenség, megfelelő családi háttér (férjezetlen, vagy özvegy legyen), nemzethűség, felekezeti hovatartozás, szükszavúság (A pletykás őrsfőző volt minden közgazdaságvezető rémálma.). Általában azokat vették fel, akik már más őrsökön is betöltötték ezt a tisztséget, vagy már megfelelő úri házakban szolgáltak szakács-, vagy házvezetőnként. Mindenképpen kikérték előző munkaadója véleményét. Miként a legénységénél, itt is ügyeltek arra, hogy ne arról a környékről származzon, ahol az őrs fekszik.⁸⁴

Az őrsfőző nemcsak a konyháért felelt, hanem részben az ő feladata volt például a háztáji állatok gondozása, illetve a körlet takarítása is (Felsőpörni a csendőr dolga volt,

de a felmosást már az őrsfőzőnő végezte.). Aludnia általában a konyhán kellett, csak ritkán jutott számára egy önálló "kis lyuk".⁸⁵ Mivel az őrsparancsnok és a gazdálkodásvezető igencsak ferde szemmel néztek rá, ha tereferére indult a faluba, sok őrsfőzőnő szinte laktanyafogságban élt. Mindezek ellenére azonban a biztos jövedelem, illetve a szállás és ellátás elég vonzerőt jelentett a korszak ínséges viszonyai közt, így mindig volt elég jelentkező a megürült helyek betöltésére.

Mint már korábban említettem, a közzgazdálkodás feladata nemcsak az étkeztetés volt, hanem a körlet fenntartása is. Ezért a télire való tűzifa ki-, illetve összevágása, valamint annak behordása az őrsre szintén a tagok feladata volt. Ők végezték a vízfordást, az időszakonkénti festési, illetve karbantartási munkálatokat és a virágoskert gondozását is. A közös pénztárból fedezték a világításhoz szükséges olaj, a tisztítószeres és az engedélyezett élvezeti cikkek (kávé, dohány), és minden más szükséges dolog beszerzését is.⁸⁶

A közzgazdálkodás vagyónából (gyümölcsfák, haszonállatok, konyhai felszerelések, stb.) annak tagjai egyenlő arányban részesedtek. Ha valaki megnősült, vagy áthelyezték, a közzgazdálkodás kifizette számára a neki arányosan jutó rész értékét, ha pedig új tag érkezett, annak meg kellett váltania a rá eső részt, amit a zsoldjából vontak le. Gyakori panasz volt az, hogy az előbbi esetben alá, az utóbbi esetben pedig fölé értékelték azt.⁸⁷

A felsorolt hátrányok ellenére azonban a közzgazdálkodás jól működött, ténylegesen olcsóbbá tette a csendőr életét, ideális esetekben pedig valóban mindenki erejének és képességeinek megfelelően vette ki részét a közös munkából.

A szabadidő

Az őrs mindennapi élete (a napirend szerinti elfoglaltságok, a járőr- és a nyomozó szolgálat, valamint a közzgazdálkodásban végzett munka), elég szűkre szabta a csendőr számára azt az időt, amely fölött önállóan rendelkezett. Sok fiatal számára, különösen szolgálata első két-három évében, ez a kifejezés majdhogynem elvont fogalomnak számított. Egy olyan agyonszabályozott testületben, mint a csendőrség, természetesen ez a kérdéskör sem kerülhette el a felsőbbtség figyelmét. Rendeletek és utasítások tömkelege igyekezett itt is a megfelelő irányba terelni az állományt. Ezek alapján három csoportra osztottam a szabadidős tevékenységeket: kifejezetten ajánlott, megtűrt és határozottan tiltott elfoglaltságok.

A csendőrségnél a szabadidő eltöltésének két formáját támogatták különösen: az önképzést és a sportolást, mert ezek hasznosak voltak a szolgálat szempontjából. Az önképzésen belül külön ki kell emelni az olvasást, mint az információ szerzésének a fontos formáját. A csendőr számára voltak tiltott, és voltak ajánlott olvasmányok. Szigorúan ellenézték például a "destruktív" (zsidó, liberális, baloldali, szabadkőműves) sajtó olvasását, ellenben, majdhogynem kötelező volt a keresztény-nemzeti lapok forgatása.⁸⁸ A sajtótermékeken belül hangsúlyozni kell a Csendőrségi Lapok szerepét, amely a testület saját orgánuma volt. A havonta kétszer, illetve háromszor megjelenő folyóirat⁸⁹ - véleményem szerint - kifejezetten igényes és színvonalas szórakozást nyújtott olvasói számára. (Magánszemélyek nem rendelhették meg, de esetenként, "megbízható" polgári személyeknek oda lehetett adni az őrs példányát.) A lap amellet, hogy bőségesen és

részletesen foglalkozott minden, a testületet érintő kérdéssel, más egyéb hasznos, vagy éppen szórakoztató információt is nyújtott (útleírások, humoros történetek a közhadsereg idejéből, versek és regények a csendőrség mindennapi életéről, vagy az emberi test működéséről és betegségeiről). A "Tanulságos nyomozások" és a szakcikk közlése mellett, a "Magyarosan, katonásan" rovat (hogyan kell jól fogalmazni jelentésírás közben), végül a "Csendőrségi Lexikon" és a "Hírek" teljesen átfogta a csendőrség életét, sőt a külföldi testvérszervekről és tapasztalataikról is áttekintést adott. Számomra a legérdekesebbnek a lap végén található rovat bizonyult, amelyben a szerkesztőség a legénység által feltett kérdésekre válaszolt. (A legtöbb kérdést a nősülés kapcsán tették fel, utána pedig a névmagyarosítások következtek.) Miként a két világháború közötti magyar sajtótermékek többsége, a Csendőrségi Lapok sem volt mentes a nagyfokú irredentizmustól, amely azonban itt még egy jó adag antiszemitizmussal is párosult. A trianoni béke hatása abban is megfigyelhető, hogy a folyóiratban hemzsegenek a katonai témájú közlések (a gyalogsági taktikáról, a légvédelemről, a gázharcról, a harcokcsik elleni védekezésről stb.). Ez azzal magyarázható, hogy a csendőrségnek, mint fedőszervnek - egy esetleges konfliktus esetén - képzett altiszteket kellett adnia a honvédségnek.

A könyvek esetében is volt egy tilalmi lista, ponyvát nem volt ajánlatos kézbevenni, de a magyar irodalom nagyjait ajánlották (Arany, Gárdonyi, Jókai, Mikszáth, Petőfi, Madách), ám a túl politikus (baloldali) kortársakat nem (József Attila, Radnóti, Móricz, Ady).⁹⁰

Az előmenetel szempontjából hasznos volt a különféle tudományos-ismeretterjesztő könyvek forgatása. Különösen a földrajz, a történelem és a matematika voltak azok a tárgyak, amelyek magasabb szintű elsajátítása elősegítette a szorgalmas csendőr előbbre lépését.⁹¹ Mivel az őrökön általában csak pár (maximum 20) könyv volt, ösztönözték a közkönyvtárakba történő beiratkozást, illetve az őrök közötti könyvcsere.⁹²

A sport külön támogatást kapott még a legnehezebb időkben is, azonban elsősorban a csendőriskolákban, illetve a magasabb parancsnokságokon fordítottak rá sok időt.⁹³ A kerületek között, vagy országosan különféle versenyeket rendeztek: mezei futásban, atlétikában, lovaglásban, lövészetben, vívásban, úszásban, síelésben és labdarúgásban. Ez utóbbi főleg a legénység körében volt népszerű. Általában külön indultak a tisztek, az altisztek és a legénység.⁹⁴ Egy-egy kiemelkedően sportoló próbacsendőrnek esélye volt arra, hogy bekerüljön a kerületi csapatba, azaz, hogy Budapesten vagy más nagyobb városban kapjon beosztást. Ezeken a helyeken az ember gyorsabban lépett előre, valamint sokkal több szórakozási lehetőség adódott, mint egy "Isten háta mögötti" faluban. Az őrökön, megfelelő anyagi eszközök híján, elsősorban a futást, a futballt, illetve ahol volt rá lehetőség, ott az úszást, a kerékpározást és a lovaglást ajánlották.⁹⁵

Praktikus okokból tanácsolták, hogy a csendőr szabadidejében tanuljon meg helyesen és szépen írni, valamint érthetően fogalmazni, hiszen a falusi emberekre jellemző darabos írásmód nagyon megnehezítette a megkövetelt papírmunka elvégzését.⁹⁶ Szintén a célszerűség miatt javasolták a rajztanulást (helyszíni vázlat készítése, lopott tárgyak lerajzolása),⁹⁷ valamint, hogy sajátítsa el a gépírás fortélyait is.⁹⁸

Hasznos dolognak tartották, ha a csendőr jó kapcsolatot tartott fenn a falu "intelligenciájával", valamint a módosabb gazdákkal. Ezért bizonyos mennyiségű tisztelgő látogatást, különösen magasabb rendfokozat esetén, nyomatékosan ajánlott volt megejteni,

kerülni kellett azonban a "druszázást".⁹⁹

A csendőr nem vállalhatott közszereplést, viszont köteles volt minden hazafias rendezvényen megjelenni. Azt is jónéven vették, ha szabadidejében támogatta a környékbeli cserkész- és levente-mozgalmat.¹⁰⁰

A megtúrt szórakozások közé tartoztak azok, amelyek a szolgálat szempontjából nem sok haszonnal jártak, de legalább nem is ártottak annak. A sakkozás, a dámázás, a hangszeres zenélés, az írogatás, a verselés (amennyiben műveit elküldte a Csendőrségi Lapokba, dicséretben részesült), a festegetés és a moziba (színházba, múzeumba) járás még belefért egy csendőr lehetőségei közé.¹⁰¹ A vadászatot azonban nem ajánlották. Egyrészt mert túl drága volt, másrészt mert túl sok időt vett el, és túlmutatott a csendőr társadalmi helyzetén.¹⁰² Ellenben ajánlották a horgászatot, de a kifogott halat tilos volt eladni.¹⁰³

Egy csendőrnek szigorúan tilos volt a kocsmázás, az "ördög bibliájának" a forgatása, hölgykapcsolatok "ápolása" és a társadalmi helyzete alatt álló személyekkel való barátkozás. A kocsmázást és a nem megfelelő társasághoz való tartozást nyugodtan összevonhatjuk, hiszen faluhelyen sokszor még napjainkban is az előbbivel szerzi meg az utóbbit az ember. Az alkohol fogyasztásának kellemetlen mellékhatásai miatt igen keményen felléptek az azzal élők ellen. A szolgálaton kívüli italozást nemcsak a legénység egészségének védelmében tiltották, hanem azért is, mert egy részeges csendőr kevesebb respektet élvezett, mint józan életű társa.¹⁰⁴ Az alkoholistá csendőr persze a testület tekintélyének is ártott. A szabadidejében poharazgató közeg, sokszor szolgálatban sem tudott ellenállni az első pohár csábításának, amit aztán gyakran követett a többi is. A szolgálatban álló csendőrnél lévő arzenál pedig tág teret adott a különféle tragédiák bekövetkezésének.¹⁰⁵ Ennek ellenére mindig akadtak olyanok akik egyszerre akarták kézbe venni a töltött puskát és a boros kancsót is.¹⁰⁶ Mivel egy csendőrnél szolgálaton kívül is mindig ott volt a kard, ha ő került kocsmái verekedésbe, abból mindig súlyos sérülések származtak, ami nem használt a testület hírnevének.¹⁰⁷ Egyébként is, a kocsmái ismeretségek károsan befolyásolhatták egy csendőr szolgálatát.¹⁰⁸ Mindezekből érthető módon következett, hogy az alkohol fogyasztását igen szigorúan büntették. Egyszeri figyelmeztetés után másodjára már akár három hónapos laktanyafogság, harmadjára pedig a testületből való kizárás következhetett.¹⁰⁹ Az őrsparancsnokok feladatává tették, hogy e szempontból is szigorúan tartsák kézben az állományt. Akik egyébként, esetleges elnéző bánásmóddal lefokozásukat kockáztatták.¹¹⁰

A következő fejezetben fogom tárgyalni a csendőr nőülését, azonban férfi és nő kapcsolata nem ezzel az "eseménnyel" indul el. A testület tagjainak szolgálatuk első hat évében elvileg még ránézni sem lett volna szabad a "másik nem" képviselőjére - más egyébről nem is beszélve. A jó csendőrnek tehát egy hithű szerzetes erényeire is szüksége lett volna, sokan azonban nem tudták elfojtani ilyen irányú érdeklődésüket. Házasságon kívüli nemi kapcsolatok létesítése szempontjából azonban nem a falu volt az ideális terep. (Nem lehetett őket titokban tartani.) Keményen büntették, ha egy csendőr asszonyokat hozott hírbe, vagy lányokat rontott meg. Gyakorlatilag csak egy réteg felé irányulhatott a figyelem: a legősibb mesterség űzőire. Ezt a kapcsolatot is tiltották ugyan, de ha kellő diszkrécióval és óvatossággal végezték, elnézőek voltak a felettes szervek.¹¹¹ Ennek is megvoltak azonban a kockázati tényezői. Egy csendőrorvos állapította meg, hogy a

testületből egészségügyi alkalmatlanságuk miatt leszerelteknek több mint a fele nemi beteg volt.¹¹²

A kártyázás - pláne, ha pénzért játszották -, szintén bűnnek számított, hiszen könnyen adósságokba verhetette vele magát az ember.¹¹³ Ezen okok miatt tiltották egyébként a különféle drágább dolgok részletre történő vásárlását is. Különösen a gramofont és a rádiót tartották fölösleges luxusnak a legénység számára.¹¹⁴

Végül meg kell említeni, hogy egy csendőr keresetszerű mellékfoglalkozást nem űzhetett.¹¹⁵ (Számomra teljesen érthetetlen, hogy hogyan tudott volna időt szakítani rá.)

A nősülés és a család

A legtöbb férfi életében eljön az a pillanat, amikor úgy érzi, megtalálta élete párját. A huszadik század első felének társadalmi normái szerint ilyenkor a fiatalok eljegyezték egymást, majd következett az esküvő. A csendőrök esetében azonban az utóbbi dolgot meglehetősen nehezen lehetett elérni.

A felsőbb parancsnokság számára a nős csendőr egyfajta értékcsökkenésen ment keresztül, hiszen:

- inentől kezdve a feleség, illetve a majdani gyermekek elterelhették, elvonhatták a férj, az apa figyelmét elsődleges feladatáról, a szolgálatról;¹¹⁶

- a nős csendőrt sokkal nehezebb volt áthelyezni, mint nőtlen kollegáját (ilyenkor költözött a családja is, és bútorait is szállítani kellett);

- nem ment szívesen ideiglenes vezénylésekre sem, mert az elszakította az otthonától;¹¹⁷

- nem lebecsülendő a nősülés anyagi vonzata sem (erre vonatkozóan lásd a következő fejezetet), hiszen egy családos csendőr sokkal többbe került a kincstárnak, mint egy egyedülálló;

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy igen szigorúan korlátozták a nősülési engedélyek kiadását, és kemény feltételeket állítottak a nősülni szándékozók elé. Volt egy kerületenként meghatározott kvóta, amely rögzítette a nősök számát. Ha az adott kerületben a kvóta betelt, akkor mindaddig felfüggesztették az új házassági engedélyek kiadását, amíg nem állt be fogyatékos.¹¹⁸ Az volt az előírás, hogy kerületenként csak a legénységi állomány 20 %-a lehetett nős.¹¹⁹

Az volt az általános szabály, hogy huszonnyolc éves életkor, illetve hat év szolgálati idő alatt nem lehetett beadni nősülési kérvényt.¹²⁰ A gazdasági világválság hatására ezt a korhatárt harminc évre emelték, mert megszűnt a korábbi viszonylag magas fluktuáció, hiszen az állandósult létbizonytalanság közepette épeszű ember nem hagyta ott a jól fizető csendőri állást.¹²¹

A beadott kérvény a testület hierarchiájának megfelelően több kézen ment át. Először az őrsparancsnoknak kellett jóváhagynia azt, majd a szakasz, az osztály, és a kerület parancsnokának kellett elfogadnia, végül a BM illetékes osztálya hozta meg a végső döntést.¹²² Ilyenkor a házasulandó csendőr kapott egy számot, amely a kerületére vonatkozó kvótától függően elhozta számára az esküvő várva várt pillanatát.¹²³ Igen gyakori volt azonban az, amikor valamelyik szintről valódi, vagy vélt hiányosságok miatt visszaküldték

a kérvényt, ilyenkor újból el kellett kezdeni a procedúrát. Az engedély kiadása amúgy sem következett automatikusan a kérvény elfogadása után, sokszor előfordult, hogy egy bizonytalan időre (néha egy-két évre) elfektették az aktákat.¹²⁴

A menyasszony családjánál ugyanolyan részletes és alapos környezettanulmányt végeztek, mint egy csendőr felvételénél. A kérdések között szerepelt, hogy megfelelő-e a család anyagi helyzete, illetve a menyasszony iskolai végzettsége (minimum hat elemi), nemzeti szempontból megbízható-e a család (izrealita vallású, cigány, vagy - a németeket kivéve - nemzetiségi nem lehetett). Lényeges volt az is, hogy volt-e valaha valaki büntetve a közeli rokonságban, és hogy milyen a család politikai nézete.¹²⁵ Mindezen kérdésekre a menyasszony lakhelyén illetékes őr válaszolt.¹²⁶ Ez teljesen természetes volt, hiszen a csendőr felesége bekerült a testület nagy családjába, tehát meg kellett felelnie az ezzel járó politikai és erkölcsi elvárásoknak. Csak az érdekesség kedvéért említem meg azt a ki nem mondott szabályt, mely szerint a csendőr lehetőleg csak a saját intelligencia szintje alatt álló nőt vegyen feleségül (azaz maximum négy polgárit végezhetett).¹²⁷ Ez elsősorban azzal a kasztszerű társadalommal, illetve annak elvárásaival függött össze, amely az adott korszakra jellemző volt. Ennek köszönhetően, főleg a kishivatalnokai, kispolgári, illetve középparaszti családok lányai számára volt jó parti egy csendőr.

Ha a menyasszony, vagy a vőlegény nem bírta végigvárni az eljegyzés és az esküvő közötti - néha igencsak hosszúra nyúló időszakot -, azaz felbontották az eljegyzést, akkor csendőr új házassági kérvényét csak bizonyos idő eltelte után adhatta be.¹²⁸

Az ismertett procedúra elsősorban a mai viszonyokhoz képest tűnik hosszadalmasnak, sőt néha már nevetségesnek, de azért a kor szokásrendjéhez mérve is elmondható, hogy a csendőr nősülése sokkal nehezkesebb volt az átlagnál.

Ha már elhangzott a boldogító igen, akkor már jóval gördülékenyebben zajlottak az események. A csendőr kilépett a közigazdálkodásból (erre vonatkozóan lásd a megfelelő fejezetet), amivel jelentős pénzüsszeghez jutott. Ez kiegészítette azt az összeget, amelyet az addigi szolgálati évei alatt, a már-már mániákusan sulykolt és megkövetelt takarékoságnak köszönhetően megspórolt.¹²⁹ A nők számára ezenfelül folyósították a családi pótlékot és a szállásilletéket, valamint az utóbbihoz kapcsolódó bútorbért is (a gyakori áthelyezések miatt nem volt célszerű saját bútort venni, egyszerűbb volt azt a lakással együtt bérelni).

Az ifjú feleség a férjhez költözött, amely helység általában elég messze feküdt az otthonától (ez a SZUT (szolgálati utsítás) azon pontjából eredt, hogy a csendőr nem szolgálhatott azon a vidéken, ahol családjá, vagy közeli ismerősei éltek). Ha a vőlegény a szülőfalujából választott magának feleséget, akkor már a jegyesség előtt is csak igen ritkán találkozhattak, ha a szolgálati helyén, vagy annak közelében jegyzett el egy lányt, akkor pedig azonnal áthelyezték - mondjuk, Lentiből Záhonyba.

A megfelelő lakás kibérlése, ritkábban megvásárlása után az ifjú ara gyorsan megismerkedett az "Első a szolgálat!" jelmondat valódi értelmével. A nős csendőr továbbra is köteles volt ideje nagyrészt a laktanyában tölteni, jóformán csak étkezni és aludni járt haza, nem is beszélve a heti minimum 36 óras járőr szolgálatról.¹³⁰ Elvileg a hétvégeken maradt idő a családra is, azonban ha az őrsparancsnok "pikkelt" az emberre, akkor igen valószínűen ekkor küldte járőrbe. Már csak ezek ismeretében sem igazolható az a korabeli állítás, hogy a nős csendőr, mint bajtárs, elveszett a többiek számára.¹³¹

Miként a csendőrtől, úgy a feleségétől is elvárták a példamutató életvitelt. Mivel a csendőr családokat az egész falu szemmel tartotta, és adandó alkalommal azonnal a szájára is vette, az őrsparancsnoknak e tekintetben is személyesen kellett ellenőriznie beosztottait.¹³² A hivatalos indoklás ezügyben úgy szólt, hogy nyilvánvalóan az jobban megkapja az egyenruhának járó tiszteletet, akinek a magánélete is rendezett. Mivel faluhelyen korlátozott volt azok száma, akikkel egy csendőr család összejárhatott (a bíró, a jegyző, a postamester, a tanító, a pap, vagy a lelkész jöhetett szóba, vagy még a falu egy-két módosabb gazdálkodója), ezért leggyakrabban egymás között éltek társasági életüket is.¹³³

Az legénység anyagi helyzete

A húszas évek első felében tomboló infláció jelentősen megnehezítette az állomány anyagi helyzetét, különösen a családosokét, mert fizetésük nem volt elég gyermekeik eltartására.¹³⁴ A kormányzat - pénz híján - ekkor csak egyet tehetett: takarékosagra szólította fel őket.¹³⁵ A testületi szellemet jól jelzi azonban, hogy még ilyen inséges időkben is több sikeres gyűjtés volt csendőrözvegyek és árvák javára.¹³⁶

1924 júniusában megkezdődött a népszövetségi kölcsön kibocsátása és megindult a pénzügyi stabilizáció is.¹³⁷ Ezután lépett életbe július elsejétől az 1924: IV. tc-nek megfelelően a csendőrség új illetmény szabályzata. A csendőrségettől kezdve mint polgári szervezetet fizették, míg korábban a honvédségi mintának megfelelően díjazták őket.¹³⁸ 1934. január elsejétől térnek majd vissza a katonai illetmény- és nyugdíjrendszerhez.¹³⁹

1931-ben a HM sikeresen lépett fel legénységi állománya érdekében, ennek köszönhetően az országgyűlés megszavazta az 1931/III. tc-et. Ennek értelmében ha a honvédség, a csendőrség, a vámőrség és a folyamőrség tagjai hat évet kifogástalan minősítéssel leszolgáltak, köz- és magánszolgálati (hivatalnoki) alkalmazásnál előnyben részesültek a többi jelölttel szemben.¹⁴⁰ Később sokan éltek a csendőrség állományából is ezzel a lehetőséggel, és kényelmesebb, jobban fizetett polgári állásba léptek.

A testület tagjainak jövedelme rangtól és szolgálati időtől függött. Ezért a havi zsold két fő részből állt: a ranggal járó illetékből és a szolgálati idővel növekvő pótdíjból.¹⁴¹ A nőtlenek számára ezen felül havonta járt még a közétkezési pénz, amelyet a közzgazdálkodás pénztárába utaltak. A havi fizetéshez hozzájött még a családi pótlék, mely a feleség és a gyerekek után járt, de különleges esetben folyósították a csendőr szülei, vagy árva unokája után is.¹⁴² A havi zsold egy részét mint nyugdíjjárulékot vonták le, ez a legénységnél 1 %-ot jelentett.¹⁴³ A nős legénységi állomány részére negyedévente fizették a szállásilletéket. A kifizetendő összeg a rangfokozattól és a szolgálati helytől függött. Az országot hét lakbérosztályra osztották, az első osztályba Budapest, a hetedikbe pedig a falvak tartoztak.¹⁴⁴ Azoknak, akiknek járt a szállásilleték, havonta bútorbért is fizettek.¹⁴⁵

A csendőrnek és családtagjainak kedvezményes kórházi ellátás és ingyenes gyógyszerellátás¹⁴⁶, valamint 50 %-os vasúti és hajózási kedvezményre jogosító arcképes igazolvány járt (jellemzően a tisztek esetében I. osztályra, a legénységnél III. osztályra).¹⁴⁷ Fizették a szolgálati utazások költségét, a kiszállásokért napidíj járt, az ideiglenes áthelyezéseknél pedig vezénylési díj.¹⁴⁸ Ha a nős csendőrt véglegesen áthelyezték, akkor fizették a család úti- és a bútorok szállítási költségét is.¹⁴⁹ Mindezek összessége egy jól és

főleg biztosan fizető munkaadóvá tették a testületet, amely legénységi állományának biztos kispolgári életszínvonalat biztosított.

A legvonzóbb csendőrségi juttatás azonban a nyugdíj volt. 40 év szolgálat vagy a 60. életév betöltése után automatikusan, 9 év 6 hónap letöltése után pedig hivatalból vagy saját kérésre elrendelt felülvizsgálattal történt a nyugdíjazás.¹⁵⁰ Aki nem érte el ezt a szolgálati időt, az csak végkielégítést kapott. 5 év alatti szolgálat esetén 12 havi, 5 év felett pedig 24 havi illetménye összegét.¹⁵¹ 5 év után megkapta ruházata értékét is (tömegátalányát).¹⁵² A nyugdíjba beleszámított az illetmény és a közétkezési pénz.¹⁵³ 10 év után a beszámított jövedelem 40 %-a járt, ami szolgálati évenként +2 %-kal emelkedett. 40 év szolgálat után, illetve ha a 60. életéve betöltése után ment nyugdíjba 100 % illetve meg.¹⁵⁴ A szállásilletéket tovább folyósították, valamint tovább éltek a közlekedési és egészségügyi kedvezmények is.¹⁵⁵ Rokkanás esetén ha az olyan fokú volt, hogy a szolgálat további ellátását lehetetlenné tette, és ha az szolgálati okok miatt következett be, 100 %-ra emelték a nyugdíjat.¹⁵⁶ Ha a csendőr meghalt, családja temetkezési segílyt kapott. Özvegyi, illetve - ha csak a gyermekei éltek - árvasági ellátást folyósítottak (előbbit élethosszig, utóbbit csak a leszármazott 16 éves koráig)¹⁵⁷. Ez a juttatás ha a férj/apa nyugdíjas volt, a nyugdíj összege maradt. Ha mint tényleges állományú halálozott el, akkor pedig beszámítható jövedelme 50 %-a lett, azonban ha a halál szolgálati okok miatt következett be, akkor jövedelme 100 %-a maradt örökösire.¹⁵⁸

Az 1924. július 1-jén életbe lépett 1924:IV. tc-nek volt egy szanalási része is. Ez az államháztartás egyensúlyának érdekében akár 40 %-ot is levont a csendőri nyugdíjából, a csökkentés mértéke a szolgálati időtől függött.¹⁵⁹

A nagy gazdasági válság kedvezőtlenül hatott a csendőrség anyagi helyzetére is. Ha az 1930 júliusi jövedelmét 100 %-nak vesszük, akkor egy tiszt 1933 márciusában 70 %-ot, 1938 januárjában 75 %-ot kapott, és csak 1940 novemberében érte el a fizetése a 100 %-ot.¹⁶⁰ Ennek ellenére éppen a válság volt az, amely jelentősen megnövelte a testület presztizsét, hiszen egy csendőr még a legválságosabb időkben is számíthatott havi fix fizetésére, megrokkánása vagy halála esetén pedig ott volt a biztos nyugdíj illetve az özvegyi- és árvasági ellátás.

Mindent összevetve, a világválság alatt a csendőrség biztos megélhetést nyújtott minden tagjának, s ennek hatására olyanok is magukra öltötték a kakastollas uniformist, akik különben soha nem tették volna ezt.

Jegyzetek

1. *Preszly Lóránd*: A csendőrség úttörői. Hírlap Nyomda, Bp. 1926. 248.
2. A m. kir. csendőrség története. Bp. 1933. (Különlenyomat a Csendőrségi Lapok 1933. évi 4. számából) 22.
3. *Bethlen István* titkos iratai. (Sajtó alá rendezte: *Szinai Miklós* és *Szücs László*) Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972 109-111.
4. *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere 1919-1935. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1977. 199.
5. *Próbacsendőrök tankönyve*. Palladis Rt., Bp. 1927. 19.
6. Uo. 18.
7. Szervezeti és szolgálati utasítás a m. kir. csendőrség számára (SZUT). Bp. 1927. 124.

8. Próbacsendőrök tankönyve. 53.
9. Uo. 24.
10. SZUT 33-34.
11. Próbacsendőrök tankönyve. 52.
12. Csendőrségi Lapok, 1924. 4. sz. 2-7.
13. Próbacsendőrök tankönyve. 71.-86.
14. Uo. 45. o.
15. A honvédelem katonai és csendőrségi zsebnaptára az 1922. évre. Honvédelmi Sajtóvállalat Rt., Bp. 161.
16. Erre vonatkozóan lásd: A csendőrség fegyverei. Szombathely, 1932.
17. A honvédelem katonai és csendőrségi zsebnaptára az 1922. évre. 161.
18. Próbacsendőrök tankönyve. 48.
19. Csendőrségi Lapok, 1928. 28. sz. 765.
20. Próbacsendőrök tankönyve. 25-26.
21. SZUT 45.
22. Próbacsendőrök tankönyve. 45-47.
23. *Hollós Ervin*: Rendőrség, csendőrség. VKF 2., Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 96.
24. Csendőrségi Lapok, 1928. 28. sz. 765.-766.
25. Uo. 1932. 15. sz. 478.
26. Erre vonatkozóan lásd: A m. kir. csendőrség elhelyezkedési kimutatása. Közigazgatási Rt. Nomdája, Bp. 1923; / Stádium, Bp. 1933.
27. Csendőrségi Lapok, 1932. 15. sz. 478.
28. Uo. 1930. 1. sz. 29.
29. Uo. 1927. 9. sz. 254.
30. Uo. 1925. 15. sz. 270.
31. *Rektor Béla*: A m. kir. csendőrség oknyomozó története. Árpád Könyvkiadó Vállalat, Cleveland, 1980. 509.
32. Uo. 229.
33. Próbacsendőrök tankönyve. 30.
34. Uo. 33.
35. Csendőrségi Lapok, 1932. 22. sz. 715.
36. Próbacsendőrök tankönyve. 35.
37. SZUT 60.
38. *Hollós*: i. m. 87.
39. Iratok az ellenforradalom történetéhez III. kötet Szikra Könyvkiadó, Bp. 1959. 77.
40. SZUT 18.
41. *Hollós*: i. m. 87.
42. Csendőrségi Lapok: 1927. 11. sz. 347.-348.
43. SZUT 18.
44. Uo. 18-19.
45. Próbacsendőrök tankönyve. 252.
46. *Hollós*: i. m. 87.
47. Csendőrségi Lapok, 1926. 6. sz. 164-165.
48. Uo. 1931 5. sz. 162.
49. *Hollós*: i. m. 87.
50. Lásd a Próbacsendőrök tankönyvét!
51. *Hollós*: i. m. 87.
52. Lásd az előző jegyzetet!

53. Katonai és csendőrségi tájékoztató. MOVE Katonai Hetilap Kiadóvállalat, Bp. 1920. 176.
54. A m. kir. csendőrség zsebkönyve. 1927, Csendőrségi Lapok Nyomdája, Bp. 229.
55. *Kövendi Károly*: Magyar Királyi Csendőrség. Sovereign Press, Toronto, 1973. 5.
56. Csendőrségi Lapok, 1926. 6. sz. 165.
57. SZUT 42-43.
58. *Havranek János*: Tanácsadó a csendőr magánéletéhez. Csitári G.Jenő Könyvnyomdája, Székesfehérvár 10.
59. Például az előző jegyzetben szereplő mű.
60. SZUT 42- 43.
61. A m. kir. csendőrség zsebkönyve. 1927. 197-206.
62. Erre vonatkozóan lásd a Csendőrségi Lapok "Hírek" rovatát.
63. SZUT 19.
64. Próbacsendőrök tankönyve. 320-325.
65. Csendőrségi Lapok. 1925. 14. sz. 245.
66. Uo. 1925. 20. sz. 390.
67. *Bethlen István* titkos iratai. 326.
68. Csendőrségi Lapok. 1931. 7. sz. 197.
69. Uo. 1932. 11. sz. 361.
70. Uo. 1926. 6. sz. 157.
71. Uo. 1933. 3. sz. 410.
72. Uo. 1926. 6. sz. 157.
73. Uo. 1924. 11. sz. 5.
74. Uo. 1924. 11. sz. 6.
75. Uo. 1933. 13. sz. 413-414.
76. Erre vonatkozóan lásd: Csendőrségi Lapok. 1924. 13. sz. 4-6. 1926. 421-424.; 1926. 20. sz. 680-681.
77. Csendőrségi Lapok. 1926. 13. sz. 422.
78. Uo. 1929. 29. sz. 928-931.
79. Uo. 1927. 11. sz. 298-300.
80. Uo. 1928. 32. sz. 983-985.
81. A m. kir. csendőrség zsebkönyve. 1925. 280.
82. Csendőrségi Lapok. 1925. 13. sz. 274.
83. Uo. 1931. 28. sz. 412.
84. Uo. 1931. 28. sz. 412-413.
85. Lásd az előző jegyzetet!
86. Csendőrségi Lapok. 1933. 14. sz. 443.-445.
87. Lásd az előző jegyzetet!
88. *Bethlen István* titkos iratai. 76-78.
89. 1924 és 1927 között kétszer, 1928 és 1931 között háromszor, 1932-től pedig ismét kétszer jelent meg havonta.
90. *Havranek János*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. III. kiadás, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928. 254-257.
91. *Havranek*: Tanácsadó a csendőr magánéletéhez. 108.
92. Csendőrségi Lapok. 1933. 14. sz. 334.
93. Uo. 1925. 6. sz. 92.
94. Lásd a Csendőrségi Lapok sporthíreit!
95. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. 226.
96. Csendőrségi Lapok. 1933. 17. sz. 542-546.

97. Uo. 1933. 3. sz. 67.
98. Uo. 1932. 22. sz. 690.- 698.
99. *Havranek*: Tanácsadó a csendőr magánéletéhez. 51-53.
100. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. 224.
101. Uo. 223.
102. Uo. 227-230.
103. Uo. 231.
104. Csendőrségi Lapok. 1926. 2. sz. 36-40.
105. Uo. 1925. 23. sz. 437.
106. Uo. 1927. 19. sz. 589.
107. Uo. 1926. 5. sz. 150.
108. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. 242-244.
109. Csendőrségi Lapok, 1928. 29. sz. 796-798.
110. Uo. 1927. 19. sz. 589.
111. Uo. 1927. 21. sz. 676.
112. Lásd az előző jegyzetet!
113. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó testület altisztek számára. 242-244.
114. Csendőrségi Lapok, 1927. 9. sz. 270-273.
115. SZUT. 43.
116. Csendőrségi Lapok, 1927. 20. sz. 629.
117. Uo. 1925. 17. sz. 273-275.
118. Uo. 1931. 5. sz. 106.
119. Uo. 1930. 32. sz. 1000.
120. Uo. 1929. 5. sz. 117.
121. Uo. 1932. 23. sz. 749.
122. Uo. 1927. 21. sz. 672-673.
123. Uo. 1931. 6. sz. 162.
124. Uo. 1929. 5. sz. 117.
125. Uo. 1933. 18. sz. 564.
126. Uo. 1927. 12. sz. 347-348.
127. Uo. 1927. 21. sz. 674.
128. Uo. 1932. 15. sz. 492.
129. Uo. 1926. 8. sz. 229.
130. *Rektor*: i.m. 509.
131. Csendőrségi Lapok, 1925. 15. sz. 274.
132. Uo. 1926. 23. sz. 765.
133. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. 224.
134. Iratok az ellenforradalom történetéhez. III. 292.
135. *Havranek*: Társadalmi tanácsadó altisztek számára. 245-247.
136. Csendőrségi Lapok, 1926. 8. sz. 235.
137. Magyarország története 8/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 495.
138. A m. kir. csendőrség zsebkönyve 1925. 276.
139. Tájékoztató a csendőrségi nyugellátásról. Madách Nyomda, Bp. 1935. 5.
140. *Rektor*: i.m. 176.
141. A m. királyi csendőrség zsebkönyve 1925. 276-277.
142. Uo. 278-280.
143. Uo. 287.
144. Uo. 281-283.

145. Uo. 286.
146. Uo. 294-295.
147. Uo. 296.
148. Uo. 287-290.
149. Uo. 290-292.
150. Uo. 298-299.
151. Tájékoztató a csendőrségi nyugellátásokról. 76-77.
152. Próbacsendőrök tankönyve. 230.
153. A m. kir. csendőrség zsebkönyve 1925. 280.
154. Uo. 304.
155. Uo. 310.
156. Uo. 312.
157. Uo. 324.
158. Uo. 318-322.
159. Uo. 304-305.
160. *Szakály Sándor*: A magyar katonai elit. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1988. 234.

Ferenc Kaiser:

The Everyday Life of the Gendarmerie Stations.

The present study discusses arguably the most controversial institution of the Horthy era: the gendarmerie. Reorganized in 1919, the Royal Hungarian Gendarmerie had to meet much higher expectations than its forerunner during the dualist period. The role of the smallest unit, the station, also became more important since it ran all public safety operations. For the man of the countryside, this was where "the gendarme" lived; and during your life you could not avoid having something to do with him. The essay introduces the location and geography of the stations, outlines the duties, private life, social status and financial situation of the men who served there, and offers insight into the everyday problems and often contradictory expectations that the man in the uniform was expected to live up to.

Horváth Emőke

**A vizigót politikai irodalom egy példája?
(Vita Sancti Desiderii)**

Szent Desiderius galliai püspök életéről és szenvedéseiről két "Vita" is az utókorra maradt, ezek közül az egyiket Sisebut vizigót király művének tulajdonítják, bár korábban kételyek merültek fel Sisebut szerzőségét illetően.¹ Jacques Fontain véleményét meggyőzőnek tartom, mely szerint a művet maga a király állította össze, majd a kallencáriából egy, a királyhoz közel álló klerikus kisebb változtatásokat eszközölt rajta.² Sisebut szerzősége azért sem lehet meglepő, mert forrásaink is hangsúlyozzák műveltségét, okosságát, pietasra hajló természetét.³ Szintén Sisebut neve alatt őrződött meg egy rövid asztronómiai értekezés (Astronomicum), melyben egy holdfogyatkozást ír le, valamint egy kisebb terjedelmű levelezés.⁴ Levelezéséből a teológia iránt érdeklődő és azt jól ismerő uralkodó portréja rajzolódik ki. A langobard királyhoz, Adalwaldhoz írt levelében a még ariánus hitet valló királyt az ortodoxiához való csatlakozásra kívánja rábírni, arra kéri, hogy Teodolinda királyné nyomdokait kövesse. Egy másik levele valószínűleg fiához íródott, ebben Sisebut afeletti örömét fejezi ki, hogy Theudila a szerzetesi életet választotta, melynek révén elnyeri a bűnök bocsánatát és az örök üdvösséget.⁵ A levelek tele vannak Nagy Szent Gergely pápától átvett idézetekkel.⁶

Mély vallásossága Sisebutot a zsidókkal szembeni intoleranciára sarkallta - ez a kérdés mindig neuralgikus pontja volt a vizigót politikának - elrendelte erőszakos megkeresztelésüket. Maga Sevillai Izidor is negatívan emlékezik meg erről a Historia Gothorum-ban: "Qui [Sisebut] initio regni Iudeos ad fidem Christianam permouens aemulationem quidem habuit, sed non secundum scientiam: potestate enim compulit, quos prouocare fidei ratione oportuit, sed sicut scriptum est, siue occasionem siue per ueritatem donec Christus adnuntietur."⁷

A 633-ban, már Sisebut halála (621) után összeült IV. toledói zsinat 57. kánonja foglalkozik az erőszakosan megtérített zsidók problémájával: "Qui autem iam pridem ad christianitatem venire coacti sunt, sicut factum est temporibus religiosissimi principis Sisebuti, quia iam constat eos sacramentis divinis asociatos et baptismi gratiam suscepisse et chrismate unctos esse et corporis Domini et sanguinis extitisse participes, oportet ut fidem etiam quam vi vel necessitate susceperunt tenere cogantur, ne nomen Domini blasphemetur, et fidem quam susceperunt vilis ac contemtibilis habeatur."⁸ A kánon elrendeli, hogy a továbbiakban ne térítsenek erőszakosan zsidót keresztény hitre, azonban a hit védelmében a korábban erőszakosan megkeresztelteknek meg kell tartaniuk új vallásukat.

Sisebut trónra kerülése után, 612 februárjában és júniusában kiadott két, zsidókkal kapcsolatos törvényt.⁹ Ezek szerint zsidó nem tarthatott keresztény szolgát, arra kötelezte őket a

törvény, hogy keresztény szolgálókat keresztényeknek adják el, azzal a megszorítással, hogy más vidékre nem vihették őket. Az a zsidó, amelyik inkább fel kívánta szabadítani rabszolgáját megethette azt, biztosítva számára a plena libertast. Halál és teljes vagyonelkobzás volt annak a zsidónak a büntetése, aki keresztényt zsidó hitre térített vagy körülmetélt. A vegyes házasságokból született gyermekeket a keresztény hit gyakorlására kötelezték. Mindezen rendelkezések hatására a zsidók közül többen Galliába települtek át. Pontos számadat nincsen az áttelepülőkről, az azonban egyértelmű, hogy a többség Hispániában maradt.¹⁰

Közismert volt Sisebut és Sevillai Izidor szoros kapcsolata, barátsága és az, hogy a király milyen lelkes támogatója volt Izidor tevékenységének. Ez a szoros kapcsolat mindvégig megmaradt, Izidor hatása Sisebut írásainak nyelvezetében egyértelműen kimutatható.¹¹ A Maecenas király és a szellemi életet irányító sevillai püspök együttműködése a vizigót kultúra virágzó korszakát jelentette.¹² Az izidori reneszánsz több síkon is szemléletváltást hozott, melyet Fontain megfogalmazása szerint mint "intellektuális reneszánszt, morális újra fegyverkezést, vallási ujjáéledést, új politikai, királyi és nemzeti eszmék létrehozását" értelemezhetünk.¹³

A Vita Desiderii a szigorú műfaji szabályok alapján hagiográfiai alkotásnak tekinthető, azonban eufemisztikus uttalásait megfejtve egyfajta királytükörként, politikai irodalomként is felfogható. Ebben az esetben a negatív uralkodó portré, illetve a mártír püspök szenvedéstörténete szolgál oktató célzatul. Első pillanatra talán furcsának tűnik, hogy a hispániai szentek helyett Sisebut egy galliai püspök életét írja meg, azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a frankok hagyományos ellenségei a vizigótoknak és látjuk, hogy a Vita-ban milyen negatív kép rajzolódik a Meroving uralkodóról, akkor érthetővé válik, hogy Sisebutnak propagandisztikus célból volt szüksége Desideriusra.

A vizigót-frank kapcsolat sok ellenségeskedéssel volt terhes amin a gótok házassági politikája sem tudott segíteni. Már Leovigild uralkodása idején (569-586) fia, Hermenegild frank hercegnőt vett feleségül. Hermenegild lázadása és halála után Ingunda helyzete csak a további viszály magvát képezte a két nép között. Ugyancsak megemlíthetjük Athanagild két lányának, Golsuinthanak és Brunchildanak Chilperic és Sigibert meroving királyokkal kötött sikertelen házasságát; Golsuinthat férje gyilkolta meg, Brunchilda pedig özvegyiségre jutva politikai csatározásokba kezdett. Golsuintha hozományát képezte a Septimaniával határos Aquitania egy része, melyet halála után (valamint Burgundia királya, Guntram halála után) nővére, Brunchilda szerzett meg: "De ciuitatibus uero, hoc est Burdigala, Lemouecens, Cadurcus, Benarmo et Begorra, quae Gailesvinda, germana domnac Brunichilde tam in dote quam in morganyagba...certum est adquisisse..."¹⁴ Többek között ez a vizigót-frank határon fekvő terület motiválta a hosszú ideig fennmaradó ellentéteket. Férje halálát követően a Meroving állam politikai életében hangsúlyos szerepet betöltő Brunchilda sem kívánta pozitív irányba befolyásolni az eseményeket, a frank tradicionális politika szellemében viszonyult a vizigót államhoz. Ugyanez a Brunchilda az ördögi uralkodó megtestesítőjeként fog megjelenni a Vita Desiderii-ben. Ugyancsak szerencsétlenül végződött Witerik lányának, Ermenbergának Theuderic, Burgundia frank királyával kötött jegyessége. Fredegarius szerint a királylányt a Chalonba érkezését követő évben Theuderic hozományától megfosztva visszaküldte Hispániába.¹⁵ A mélyen megsértett Witerik a lányát

ért sérelem megtorlására szövetségeseket keresett, akiket meg is talált Clothar (Neustria), Theudebert (Austrasia) és Agilulf langobard király személyében.¹⁶ Amint a felsorolt példák is mutatták, az ellenségeskedést a dinasztikus politikával sem sikerült megszüntetni, sőt az esetek nagy részében ez még csak tovább mérgesítette a helyzetet.

A Vita Desiderii Szent Desiderius viennei püspök életét és szenvedéstörténetét mondja el, és bár névszerint a mű főszereplője Desiderius, legalább olyan fontos szerephez jut két ellenfele, Theuderic és Brunchilda, mint maga a püspök. A Vita eseményeinek kortársa volt Sisebut király is, aki művében a 606-613 közötti időszakot jeleníti meg, sajátos szemszögből vizsgálva az eseményeket. Írása ellenpontjaként illetve kontrolljaként Fredagarius krónikájához és a 8. században keletkezett másik Vita Desiderii-hez fordulhatunk.

Az életrajz egy rövid bevezetővel, ajánlással kezdődik, melyben Sisebut megindokolja, hogy miért kívánta írásba foglalni Desiderius történetét: “Pro imitatione presentium, pro edificatione hominum futurorum, pro sanctis exercendis studiis succedentium temporum uitam sancti martyris scribere Desiderii disposui...”¹⁷ Sulpicius Severus munkája, a Vita Martini óta hagiografiai toposznak tekinthető az életrajzokban szereplő szentek nemes származása, vallási és intellektuális koraérettsége, a tanulmányokban tanúsított kiváló előmenetele. Ugyanezek a közhelyek szerepelnek Desiderius esetében is.¹⁸ Ezt követően arról értesülünk, hogy Desiderius a Vienne-i püspöki székbe emeltetett, mely méltóságot - szintén a szokásos formulákat betartva - csak mások ösztönzésére fogadott el: “Tandem non voluntarium, quam impulsu multis precibus exoptatum pontificem eclesiae Vienensis promeruit.”¹⁹ Desiderius a rábízott nyáj számára inkább példával kívánt előljárni, sem mint, hogy szavakkal okítsa őket: “Sed hec omnia exemplo magis quam uerbis edocuit, sciens Dominum ad futurum non tam eloquia quesiturum quam opera.”²⁰ A fenti gondolatok teljesen egybecsengnek Nagy Szent Gergely Regula-jában megfogalmazottakkal, ő is azt mondja, hogy a pástort követő nyáj inkább annak példái mint szavai nyomán jusson előre.²¹ A Vita Desiderii-ben kifejtett gondolat gergelyi gyökerei egyértelműek, és ezt egészen evidensnek tarthatjuk, ha figyelembe vesszük azt, hogy Desiderius püspök levelezésben állt a pápával továbbá azt, hogy Hispániában nagyon elterjedtek Gergely írásai, elsősorban a Regula.²² Azon túlmenően, hogy a gergelyi eszmék úgy mond “benne voltak a levegőben” valószínűleg Sevillai Izidor hatásának tulajdonítható, hogy Sisebut király olyan elmélyülten tanulmányozta azokat. Sisebut levelezéséből is kimutatható a gergelyi fordulatok használata.²³

A következő fejezetben jelenik meg a Vita másik két főszereplője: Burgundia királya, Theuderic és nagyanyja, Brunchilda, aki unokája oldalán teljes jogú régensként szól bele a politikába.²⁴ Ők ketten a továbbiakban igen negatív ábrázolásban szerepelnek, mintegy az ördög szövetségeseként lépnek elének. Elsősorban a Brunchildáról rajzolt kép visszataszító, de gyakorlatilag minden Desiderius ellenes cselekedetüket közösen hajtják végre, így nagyanyának és unokának egyazon megítélésben van része. A király és Brunchilda valamint a Vienne-i püspök nyílt konfrontációjára az adott okot, hogy Desiderius szigorú erkölcsi feddésben részesítette őket. Desideriust “tiszteletlensége” miatt a Salon-sur-Saone-i zsinat (602) elé idézik, ahol hamis tanúk felvonultatásával megvádolják: “Que instructa in concilio quaeta est a beatissimo uim stuprum Desiderio esse sibi quondam inlatum, mirantibus

cunctis talibus in rebus fore Dei seruum implicitum criminatione; sed obiecta commenticia aduersus eum fore pensabant.”²⁵ Fredegarisu krónikája jó kiegészítésként szolgál Sisebut leírásához, így azt is megtudhatjuk, a 603. esztendő eseményeinek elbeszélésekor, hogy névszerint Aridius Lyon-i püspök volt az, aki Brunchilda társául szegődött a Desiderius elleni cselszövésben. A zsinat Desideriust vétkesnek találta, letette a püspöki székből és egy szigetre számúzta.²⁶ Fredegarius még azt is följegyzi, hogy ebben az esztendőben napfogyatkozás volt.²⁷ Más, kora középkori krónikásokhoz hasonlóan a szokatlan természeti jelenségek, katasztrófák (hold- és napfogyatkozás, földrengés, hullócsillag, stb.) nála is mindig valami negatív jelentéstartammal bíró esemény előfutárai vagy következményei, mint figyelmeztető előjelek a bekövetkezendő isteni büntetést vetítik előre. Nem kell sokáig várni, hogy ez az isteni büntetés lesújtson.

A Chalon-i zsinat esetében ismét Sulpiciusra kell utalnunk, az ő Vita Martini című írása és Dialógusai hatására a kora középkori hagiografiai irodalom átvett bizonyos, elsősorban a bűnös vagy pogány uralkodó jellemzésére szolgáló jeleneteket, melyek közül az egyik legismertebb “a szent és a király konfrontációja” címet viselheti.²⁸ A lelki ember és a földi uralkodó archetípusaiként ábrázolják őket, ahol a király vagy császár képében sokszor maga a Sátán jelenik meg.²⁹

A mű másik két főszereplőjének - Theuderic, Brunchilda - színrelépésekor mindjárt erőteljes, sötét színekkel ábrázolja Sisebut a jellemüket, bemutatásukkor csupa negatív jelzőt használ: fraudator, calamitosa, deformis, turpis, indigna, stb. Velük szemben áll Desiderius, akit miles Christi-ként említ a vita (vir Dei) “quem gratia redemptoris spiritualibus armis armavit”. A jellemek ellentétében a jó és a gonosz, a szent és az ördög ütközik meg egymással, a végtelékig sarkított szerepekkel, Brunchilda és Theuderic jellemgyengesegeinek nagyívű felnagyításával találkozunk. Már ekkor világossá válik, hogy híján vannak az ideális uralkodó tulajdonságainak. A mű negyedik fejezete gyakorlatilag ezen megállapítás hallgatólagos tudomásunkra hozása. A képletet csak bonyolítja az a tény, hogy Brunchilda - mint már korábban a dinasztikus politikáról szólva utaltunk rá - vizigót származású, mégis ő az, aki Sisebut művében a Sátán képét magára öltötte. A politikai ellentétek mellett a Vita-ban a vizigót uralkodóval kapcsolatos politikai elképzelések is hangot kapnak.

A következő részben a számúzott Desideriust követi nyomon a mű, Desiderius a hozzáfordulókon segít, a beteget meggyógyítja.³⁰ Konkrétan három leprás gyógyulásáról számol be a vita.³¹ A püspöknek a számúzetésben tanúsított magatartása erkölcsileg magasan ellenfelei fölé helyezi őt, a szent ember alakja bontakozik ki nyomában.³² Isten nem hagyja büntetlenül a Vienne-i püspök ellen vétkezőket, igen súlyos, halálos büntetést vontak fejükre a Chalon-i zsinaton vallott hamis esküjükkel. A két tanú közül Iustat névszerint említi Sisebut, de Fredegarius feljegyzéséből tudjuk, hogy Protadius majordomus volt a másik. Fredegarius szerint Protadiust a király sátrában, a szeme láttára ölték meg.³³ Sisebut interpretációjában Iusta nyilvánosan bevallotta bűnösségét az alábbi módon: “Cognosco crimen Dei contra famulum machinatum, cognosco causam, cognosco magis sentiens et debitam penam”.³⁴ Iusta Brunchildat teszi érdemi felelőssé, majd vallomástétele után holtan esik össze és a Sátán viszi magával.³⁵ Brunchilda és Theuderic a tanúk haláláról hallván erősen megrémülnek és úgy gondolják abban az esetben elkerülhetik az isteni büntetést, ha

Desideriust visszahívják a száműzetésből.³⁶ Félelmükben odáig mennek a bűnbánatban, hogy Desiderius lába elé rognak bocsánatért esedezve: "...prouoluti eius ad uestigia corruunt..."³⁷ Desideriust visszahelyezték hivatalába, Domnalusnak át kellett adnia püspöki székét. Egyházában nagy örömmel fogadták a visszatérő Desideriust, aki a Vita leírása alapján az egészség, a bőség jelképének hordozójaként jelenik meg.³⁸ Miután visszatért püspökségének élére, az aszketikus, önmegtartóztató, meditatív életet élő püspök csodatevéseinek híre gyorsan elterjedt és sokakat vonzott Vienne-be.³⁹ A Vita három csodás eseményt ír le. Az első a borszaporítás (erős rokonságot mutat a kánai menyegző csodájával, János 2,1-11); a második történetben egy sas halat fog a folyóból és azt Desideriushoz viszi, aki az éppen őt meglátogató püspöktársával beszélget; a harmadik esetben csodás módon olajat tölt egy mécesbe.⁴⁰

Sisebut maga híz cezurát művében amikor a 15. fejezetet azzal a megjegyzéssel kezdi, hogy "Nunc de passionibus eius, qualiter sanctam animam omnipotenti Domino consignavit, ut nostram ad notitiam ducta sunt ipso suffragante expediam". Gyakorlatilag különválasztja Desiderius élet- és szenvedéstörténetét, mely kettős felosztás nem példa nélkül álló Pontius Vita et Passio Cypriani címet viselő hagiografiai alkotása óta. A Vita Cypriani a kora középkorban igen népszerű volt, a karthagói püspök életéről készített munka Sulpicius Severusé mellett a legfontosabb hagiografiai exemplum.

Valószínűleg Sisebut is ismerte, ezt már csak azért is feltételezhetjük, mert Cyprianus kultusza igen elterjedt volt Hispániában amint azt García Rodríguez egyértelműen kimutatta.⁴¹

Desiderius Brunchilda és Theuderic életmódját és bűneit látva ismét ostromozni kezdi a királyi nagyanyát és unokáját, akik azonban nem viselik el a dorgáló szavakat.⁴² Ezek után az események gyorsan haladnak a szörnyű végkifejlet felé. Brunchilda és Theuderic ítélete könyörtelen, halálra kövezették az ellenségüket.⁴³ Az ítélet hallatán az összegyűlték közül sokan zokogásban törtek ki és azt kérdezték Desideriustól: miért hagyod el nyájadat?⁴⁴ A sírás-rívás nem segített a szentéletű püspök helyzetén, az ítélet nem került visszavonásra. Desideriust 607-ben érte a halál. Fredegariustól sem nyerünk bővebb információt Desiderius haláláról, annyit jegyezz csak meg, hogy azt Aridius és Brunchilda gonosz tanácsára rendelte el Theuderic.⁴⁵

A mű befejező egysége a Theuderic és Brunchilda halálát leíró rész. Maga Sisebut tagolja így írását, amikor kimondja: nem marad más hátra, mint a kárhozottak halálának elbeszélése.⁴⁶ Theuderic halálát Sisebut szerint betegség okozta, mely állítást Fredegarius is megerősít.⁴⁷ A vizigót király kompozíciójából nem tűnik ki, hogy Desiderius és Theuderic halála (612/613) között öt vagy hat esztendő telt el, közlése úgy értelmezhető, hogy a bűnös azonnal megkapta büntetését.

Unokája halála után Brunchilda minden erejével ragaszkodik a hatalomhoz és vizzályt próbál kelteni a királyi családban. Az elmúlt események azonban úgy tűnik őt sem hagyták érintetlenül, Sisebut lelkiismeretfurdalástól meggyötörtnek írja le.⁴⁸ A történetek ellenére Brunchilda nem tartott bűnbánatot, nem vonult vissza a politikától, hanem háborúba keveredett "contra finitiam gentem", ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy II. Clothar Neustria királya ellen indított támadást.⁴⁹ Brunchilda megkínzatasát és haláltusáját (egy ló farkához kötve szörnyű halállal bűnhődött vétkeiért) részletesen leírja Sisebut és erről Fredegarius is hasonlóképpen tudósít.⁵⁰

Mint már korábban is utaltam rá, Sisebut célja több volt, mint emléket állítani Desideriusnak, sokkal inkább a jó és a gonosz, a szent és az ördög arcát kívánta bemutatni. Desiderius alakjában az uralkodó pozitív, Brunchilda és Theuderic portéjában annak negatív képét találhatjuk. A Vita kulcsmondatában a szerző egyértelműen az utóbbiak uralkodói alkalmatlanságának a vádját közvetíti.⁵¹ Sisebut felfogásában Desiderius látta, hogy a királyi páros uralkodása nem hasznos, hanem inkább káros és inkább elpusztították, mint kormányozták alattvalóikat. A prodesse-obesse és a perdere-regere ellentétpárok nyilvánvaló megfogalmazásai Theuderic és Brunchilda alkalmatlanságának. A Vita-ban a király és nagyanyja ellentéte Desiderius, akit királyi mintaképként vetít elénk Sisebut, a szent és a király közötti kapcsolat ebben az esetben meglehetősen egyértelmű. Meg kell jegyezni, hogy a 6. században - elsősorban a meroving Galliában - a szentek életét lejegyzők szemléletében is fontos szerepet kapott a király és a "szent" közötti mélyebb összefüggések megragadása.⁵² Fontain szerint ennek a kérdéskörnek a gyökerei Sulpicius Severus Márton életrajzához vezetnek vissza és magát a jelenséget igen találóan "politikai Mártonizmus"-ként definiálta.⁵³

A hatalom jellegének kérdése már az egyházatyákat is foglalkoztatta, akik a római jogra és a Bibliára támaszkodva fogalmazták meg nézeteiket. A problémával kapcsolatos alapvető kérdés a hatalom eredetének értelmezése volt.

Ullmann nyomán a hatalom aszcendens illetve deszcendens jellegét szokás megkülönböztetni. A germánok esetében, vagy a római köztársaság idején a hatalom aszcendens koncepciójáról beszélhetünk, mely a középkor folyamán a deszcendens vagy teokratikus nézeteknek adta át a helyét.⁵⁴ Az ótestamentumi tradíciókból a királyság zsidó koncepciója nagy hatással volt a kora középkori gondolkodásra. A zsidó felfogás szerint Isten uralkodik a földön, ő kormányozza azt, a világ az ő hatalmának van alávetve, amint Dániel próféta is mondja: "Ő változtatja meg az időket és a korokat, ő taszít le és emel fel királyokat. Bölcsességet ad a bölcseneknek, és a tudományt azoknak, akik megértik."⁵⁵ Egyértelműen kimondja a Biblia, hogy a király Isten akaratától függ.

Az antik császár-kultusz szintén hatással volt a kora középkori királyfelfogásra. A császár Isten fia (divi filius) volt, palotája szent épület, mint salvator mundi képes az emberi élet minőségét befolyásolni, a rosszat eloszlatni, békét, harmóniát, igazságot és jólétet teremteni.

A zsidó hagyományok mellett az újtestamentumi elképzelések is alapvető hatással voltak a középkori politikai gondolkodás alakulására. Szent Pál a rómaiakhoz írott levelének tizenharmadik fejezetében foglalkozik a kormányzás intézményével: "Mindenki vesse a lá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van azt Isten rendelte". Szent Pál gyakorlatilag megismétli Dániel prófétát amikor azt mondja: "Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. A felsőbbség nem arra való, hogy a jótétől ijesszen el, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen a hatalomtól tartanod? Tedd a jót és megdicsér: Mert az Isten eszköze a javadra." (13,2-3). Eszerint, ha valaki a királynak megtagadja az engedelmisséget, akkor azt Istennek tagadja meg, ezért az állam iránti engedelmisség nemcsak politikai, de vallási kötelezettség is. A világi uralkodó Isten szolgája a jó érdekében, ezért csak annak kell félnie az uralkodót, aki rosszat cselekszik (13,4: "Mert az Isten eszköze

a javadra. De ha gonoszságot művelsz, rettegi, mert nem hiába viseli a kardot. Isten eszköze, hogy a gonosztevőt megbüntesse. 13,5:”Alá kell tehát magadat vetned neki, nemcsak a megtorlás miatt, hanem a lelkiismeret szerint is.”) Itt mondja ki Pál a világi hatalom iránti engedelmességet, mely a szakrális királyi hatalom alapeszméjeként fogható fel.⁵⁶ Ugyanezt a gondolatot ismétli meg Szt. Pál Titushoz írt levelében:”Figyelmeztess őket, hogy vessék alá magukat a föltes hatóságoknak, engedelmeskedjenek és legyenek készen minden jóra.” (3,1) Gyakorlatilag a páli gondolatok visszhangja a Péter apostol első levelében (2,13-17) megfogalmazott szemlélet, mely szerint a földi uralkodó hatalma isteni eredetű, feladata az, hogy megbüntesse a gonoszt és jutalmazza a jót. A Szt. Pál és Péter által kifejtett elmélet nagy hatással volt az egyházatyákra, akik a hatalom eredetének magyarázatáért a Bibliához nyúltak vissza. Szt. Kelemen vagy Iraeneus teljesen magukévá tették az apostoli koncepciót, utóbbi az *Adversus Haereses* című munkájában részletesen foglalkozik a kormányzás eredetének kérdésével, és a Példabeszédekre hivatkozva azt állítja, hogy Isten jelöli a földi királyságokat (Péld 8,15-16:” Általam kormányoznak a királyok és tesznek igazságot a tisztségviselők. Általam uralkodnak a fejedelmek és ítélik az embereket az egész föld fölött.”). Iraeneus elméletét - melynek értelmében a kormányzás a bűn, az emberi gonoszság isteni eredetű orvossága - Szt., Ágoston, Nagy Szt. Gergely és Sevillai Izidor fejlesztették tovább illetve hagyományozták az utókorra. Szt. Ágoston szerint a kormányzás nem egyezik az ember eredeti természetével, de a bűn szükséges és Isten által kijelölt következménye, illetve gyógyszere.⁵⁷ Nagy Szt. Gergely az ágostoni tételre támaszkodva azt írja, hogy az emberek természettől fogva egyenlők, de a bűn következményeként különböző jogállásúak. Az emberek nem egyformán jók, ezért az egyik ember uralkodik a másik fölött.⁵⁸ Sevillai Izidor is átveszi az ágostoni elképzelést és azt állítja, hogy Isten az eredendő bűn miatt szolgasággal súlytotta az embereket és úgy rendezte el a világot, hogy egyesek rabszolgaként, mások uralkodóként éljenek, azért, hogy az alattvalók rossz cselekedetét az uralkodó hatalma elnyomja, mert ha mindnyájan félelem nélkül élnének ki tiltaná el az embereket a rossztól? - teszi fel a kérdést Isidorus.⁵⁹

Az eddig leirtakból is kitűnik, hogy Szt. Ágoston különlegesen fontos szerepet, játszik a politikai gondolkodás történetében, ő volt az, aki a középkori államszemlélet alapjait megvetette, a kérdéskörrel kapcsolatos gondolatmenetet egy bizonyos irányba terelte. A *De Civitate Dei* című művében a világi és a spirituális állam áll egymással szemben, ahol a földi államnak csak annyiban van létjogosultsága amennyiben az igazság, a jog és a béke megvalósítását próbálja elérni. A világi és a spirituális hatalom kettéválasztásából Ágoston a keresztény egyház követelményrendszerét állítja példaként a világi hatalom elé, így az uralkodónak is ehhez az eszményhez kell idomulnia, vagyis a vele szemben megfogalmazott elvárások elsősorban erkölcsi-etikai fogantatásúak.⁶⁰ A *De Civitate Dei*-ben megrajzolt uralkodóportré erőteljes vallási kívánalmakat támaszt és legfontosabb követelményként olyan normákat állít, mint igazságosság, Isten tisztelete és szolgálata, megbocsátás, könyörületesség, szelídség, jótékonyosság, a gonosz vágyakon való uralkodás, az örök boldogság szeretete és az alázatosság. Az uralkodót boldoggá tévő tulajdonságok, mint látjuk alapvetően a keresztény etika tükröződései. Ez az ágostoni koncepció - mind az állam, mind a királyportré tekintetében - nagy hatással volt a későbbi évszázadokra, a politika ide nyúlt vissza, mint az egyik alapforráshoz.

A 6-8. század közötti időszakban a kora középkori államelméletben a király és a királyi hatalom szakralizációjának irányába jelentős eltolódás figyelhető meg. Ezen ideológia expressis verbis kifejeződése az írott forrásokban megjelenő "dei gratia" formula. Ez a formula keleti eredetre nyúlik vissza, Nyugaton a 6. század közepén jelenik meg. Először püspökök esetében használták a kifejezést, majd tőlük veszik át a világi uralkodók.⁶¹ Egyik előzményként fogható fel Agilulf langobard király fogadalmi koronájának felirata: "Agilulf gratia Dei vir gloriosus rex totius Italiae offert sancto Johanni Baptistae in ecclesia Modicia."⁶² A kifejezés csak a 8. század második felében válik általánossá a királytitulusokban. A formulában rejlő mögöttes tartalom egészen a Bibliáig vezethető vissza, Szt. Pálnak a Korinthosbeliekhez írt első levelére (Gratia Dei sum id quod sum).⁶³ A Biblia alapján a keresztény uralkodó hatalma felülről, vagyis Istentől származik, ez fogalmazódik meg a Pilátus előtt álló Jézus szavaiban is: "Nem volna fölöttem hatalmad, ha onnan fölülről nem kaptad volna".⁶⁴ Jézus révén Isten nemcsak a világi hatalom forrása, de egyben modellje is lett és a keresztény etika, morál normarendszerét, mint alapvető követelményt állították az uralkodó elé.

A vizigót államban a királyi hatalom megerősödése majd a szakrális felfogás irányába történő eltolódás Leovigild király uralkodásától, a 6. század második felétől kezdődik. Leovigild az első király, aki bizánci hatásra külsőségeiben is igyekszik hangsúlyozni különállását alattvalóitól, trónszékre ül, stb. Mindkét fiát, Hermenegildet és Reccaredet, társuralkodóknak kooptálja, majd Hermenegildet Baetica tartományba küldi ahol az hamarosan apja ellen fordul. Mind Leovigild, mind Hermenegild nevéhez fűződik pénzveretés, utóbbi érmén az "Ermenegild/regi a Deo vita", Leovigild pénzein pedig a "Cum De/o/ o/btinuit/ Etalica/", "Cum D/e/o optinuit Spali", "Cum D/e/o i/ntravit/ Roda" feliratok olvashatók. Jelen esetben a Hermenegild által veretett pénz feliratának értelmezése érdekesebb, mely a kutatók érdeklődését már korábban felkeltette. Díaz y Díaz magyarázatát tartom elfogadhatónak, amely szerint "a Deo vita" felirat párhuzamba állítható a III. toledói zsinat aktáiban foglaltakkal.⁶⁵ A zsinatot 589-ben Hermenegild testvére Reccared hívta össze, aki bátyja és apja halála után 586-tól uralkodott. Reccared nevéhez fűződik a vizigót állam történetének egyik legfontosabb eseménye: az arianizmusról az ortodoxiára térés. Az elbeszélő forrásokban - elsősorban Johannes Biclaensis krónikájában - az igaz utat megtaláló Reccared portréja megegyezik Konstantinus császáréval és hozzá hasonló szent uralkodóként látta a krónika.⁶⁶ Johannes ki is mondja, hogy párhuzamot lát a III. toledói és a niceai zsinat között. Azzal, hogy Reccared személyesen megjelenik a tanácskozáson, a Niceaban hasonlóképpen eljáró Nagy Konstantin alakját idézi fel. A zsinat a katolikus egyház számára új népeket hódító apostolként ábrázolja a királyt.⁶⁷ Reccared nyitó szavaiban úgy jellemzi a királyt, hogy Isten rábízta népét és a kormányzás terhét, azért, hogy a népek javát szolgálja vele; Istentől kapja életét a király.⁶⁸ A "regi vita" formula használata az antikvitásban gyökerezik, itt találjuk a középkori királykoronázások során általánossá vált rituális akklamáció eredetét, így valószínűsíthető, hogy az érem Hermenegild koronázásakor (580/581) készült.⁶⁹

A vizigót szemlélet szerint - mint a kora középkori felfogásban általában - a király különleges kapcsolatban állt Istennel és ezen kapcsolat révén az isteni erények megtestesítője volt. A törvények, zsinati határozatok ennek a szemléletnek kiváló tükrői, segítségükkel

nyomonkövethetjük a királyság koncepciójának fejlődését. Az uralkodó önmagát “nostra clementia”-ként említette, törvényeinek gyakori jelzői a “divalis” és “sacra” kifejezések.⁷⁰ A keresztény társadalom kormányzására a királyok alapvető eszköze az Isten által adott, az isteni igazságot közvetítő törvény volt. Az uralkodó célja a “salus populi” biztosítása, mely feladat lényegi interpretációja már Leovigild törvénykönyvében megfogalmazódott amikor lejegyzésre került, hogy a jó uralkodó alattvalóinak mind fizikai, mind lelki “egészségéről”, jólétéről gondoskodik. Az uralkodó feladata a pax, a felicitas, a quies biztosítása alattvalói számára, mely célok a törvényeken keresztül valósulnak meg, ez nyújt orvosságot a betegségben szenvedők számára.⁷¹

A király személyével és a királyság eszméjével kapcsolatos fenti nézetek Sisebut idejére erősen meggyökereskedtek a vizigót államban, éppen ezért a szent és a király alakja közötti rokonvonások hangsúlyozása a politikai irodalomban a kor politikai szemlélete tükrében teljesen érthetővé válik. A sisebuti erős ecsetvonásokkal felrajzolt királyportrék fontos politikai tartalmat nyernek, a szent uralkodó mintegy ellentétpárjaként görbe tükröt tartanak az olvasó elé. Sisebut célja az volt, hogy Theuderic és Brunchilda bűneik, gaztetteik révén alkalmatlanok a kormányzásra. Pusztításaikkal, káros kormányzásukkal nem tettek eleget az uralkodói kötelességnek, nem törekedtek alattvalóik javát, jólétét szolgálni, az “utilitas populorum” és a “salus populi” szemelött tartása hiányzott belőlük.

A vizigótoknál is megfogalmazott királyi erények közé tartozott a könyörületeség, a kegyesség, mindegyik hagyományosan a jó király erényfegyvere. A Sevillai Izidor által vázolt királyportré mindezek birtoklását szükségessé teszi. Az Etimológiák-ban különösen két erényre - iustitia et pietas - irányítja rá a figyelmet, a Sententiák-ban ez kiegészül a patientia gyakorlásával.⁷² A király fogalmának és minőségének izidori meghatározása - “reges a regendo vocati... Rex eris si recte facies, si non facies non eris - szerint a király nevét (rex) csak akkor viselheti, ha helyesen cselekszik (recte agit), vagyis az erények összességét gyakorolja.⁷³

Először, a iustitia-ról szólva azt olvashatjuk, hogy aki megfelelően sáfarkodik a királyi hatalommal, annak ki kell válni a többiek közül, de minél nagyobb tisztelet övezi, belül annál inkább megalázkodik, Dániel prófétát véve példaképül, aki nem lett önelégült érdemeitől, hanem serényen megalázkodva így szólt:” Sőt még jobban megalázkodom, mint most, akkor is, ha a te szemedben megvetésre méltó vagyok is.” (2 Sám. 6,22).⁷⁴ Aki helyesen gyakorolja a királyi hatalmat az tetteivel és nem szavakkal állapítja meg az igazság mértékét, semmiféle jólét sem lelkesíti, a balsors nem töri meg, szíve nem távolodik el Istentől; nem tölti el örömmel az igazságtalanság, nem gyújtja lángra a szenvedély; anélkül, hogy bárkit félrevezetne gazdaggá teszi a szegényt; irgalmas kegyet gyakorol.⁷⁵ Isten azért adott hatalmat a fejedelmeknek, hogy kormányozzák a népeket, azt akarta, hogy azok élén álljon, akik osztoznak a születés és a halál sorsában, ezért segíteniük és nem ártaniuk kell a népnek, nem elnyomni kell őket, hanem gondoskodniuk róluk, azért, hogy a hatalom jelvénye valóban hasznos legyen és Isten adományát arra használják fel, hogy Krisztus tagjait megvédjék. Krisztus tagjai a hívő népek, akiket kiválóan kormányoznak az Istentől kapott hatalommal.⁷⁶ A jó király könnyebben távolodik el a bűntől és fordul a iustitia felé, minthogy elhagyja az igazságot, azért, hogy átadja magát a bűnnek.⁷⁷

Izidor szómagyarázatában a tyrannus elnevezés a görögöknél a latin rex megfelelője, nem

volt különbség a két jelentéstartam között.⁷⁸ Később - írja Izidor - a tyrannus értelmezése megváltozott, a bűnös, gonosz, kegyetlen uralkodó szinonimájává lett.⁷⁹

A keresztényüldözések hatására a gonosz uralkodóval kapcsolatos nézetek már korán elkezdtek foglalkoztatni az egyházatyákat. Szt. Iraeneus értelmezésében Isten azért adott gonosz uralkodót az emberek fölé, hogy azokat vétkeikért megbüntesse, vagyis Isten büntetésének eszközét látta bennük.⁸⁰ Szt. Ágoston példázatában Néró szerepel az uralkodó negatív modelljeként, azonban Ágoston őt sem fosztja meg a hatalom isteni eredetétől.⁸¹ Nagy Szt. Gergely Sault említi tyrannusként és Dávidot, mint a jó alattvaló példaképét - aki a rossz uralkodót sem ítéli meg, mert ő is Istentől nyeri hatalmát - állítja vele szembe.⁸² Tehát az egyházatyák írásaiban a jó és a rossz uralkodó hatalma egy töről fakad, de a tyrannust Isten haragjában küldte az emberekre. Az uralkodó egyénisége a nép jelleméhez igazodik, ha a nép jó, akkor Isten jó uralkodóval ajándékozza meg, azonban, ha bűnös, gonosz, akkor rosszat ad számukra.⁸³

Az izidori gondolatok visszhangja a Vita Desiderii, mégha szövegszerű megegyezés nincs is az írárok között, implicit módon mindenképpen a fentieket sugallja. Bizonyos esetekben azonban még kifejezésbeli azonosságokat is találhatunk. Amikor Theuderic és Brunchilda uralkodását jellemzi Sisebut, akkor kifejezésmódjában igen közel áll illetve helyenként meg is egyezik a Sententiák-ban foglaltakkal. Mindketten a regere-prodesse; perdere-obsesse/nocere fogalom párokat használják mondanivalójuk kifejtéséhez, vagyis egyértelműen a jó uralkodó, a rex az akinek tevékenységét a regere ige tükrözi (regere = recte agit), aki alattvalói hasznára cselekszik, királysága felvirágoztatására törekszik és jó atyaként bánik népével. A rossz, gonosz uralkodó (tyrannus) nem érdemesült arra, hogy jellemzésénél a valódi királyt minősítő ige szerepeljen, hiszen ő csak arra képes, hogy népét elveszejtse (perdere) vagyis nem rexhez méltóan cselekszik (non recte agit). Az igék és jelzők használatából egyértelműsíthető, hogy konkrét megnevezés nélkül Sisebut király a rex - tyrannus ellentétpárt vázolta fel a Vita-ban, melyben Theuderic és Brunchilda a gonosz uralkodó megtestesítői. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy Sisebut is Isten büntetéseként értelmezte Theuderic és Brunchilda uralkodását, akik csak szenvedést tudtak okozni alattvalóik számára, velük szemben állt a tulajdonságaiban, magatartásában a szent uralkodó mintáját közvetítő püspök. Desiderius mindazzal az erénnyel fel volt ruházva ami a jó uralkodó számára nélkülözhetetlen: bölcs, türelmes, igazságos.

Az izidori reneszánsz idejére a királyi hatalom erőteljesen szakralizálódott a vizigót államban, ennek csúcspontját a királyfelkenések jelentették. Nem tudjuk pontosan, hogy mikorra nyúlik vissza ezen rítus kezdete, annyi azonban bizonyos, hogy 672 szeptemberében - amikor Wamba király felkenése történt - már hosszabb hagyományra tekint vissza.⁸⁴ A keleti államokban a királyfelkenés már régóta létező tradíció volt, a Bibliából ismerjük, hogy a zsidóknál is elterjedt szokás volt, azonban nem kifejezetten csak királyokat kentek fel. A felkenés aktusa azt a folyamatot jelképezte, amely révén emberre vagy tárgyra vetült a "szent" fogalma. Hispániában, Galliában, Britanniában és Észak-Itáliában - a gall rítushoz tartozó területeken - a püspökök felszentelésekor a felkenés ismeretes és használatos volt. Ez a gyakorlat a királyi hatalom eredetét és a király személyét érintő koncepció hatására az egyházi személyről az uralkodóra szállt.⁸⁵ A kora középkori barbár királyságok közül elsőként a vizigót államban jelenik meg a királyfelkenés szertartása. A Meroving

uralkodóknál nem találkozunk ezzel a jelenséggel, a frankoknál Kis Pipin az, aki 751-ben először részesül benne, egyik oklevelében hangot is ad annak, hogy az isteni gondviselés a felkenés által emelte a trónra:”divina nobis providentia in solium regni unxisse manifestum est”.⁸⁶ A 8. század végére Britanniában ugyancsak meghonosodott, majd később csaknem egész Nyugat-Európában elterjedt ez a gyakorlat. A szent olajjal felkent uralkodó a rítus által mintegy ujjaszületett és csak ekkortól kezdve valódi uralkodó, aki isteni lelket és ezáltal karizmát nyert. Mint előzőleg utaltunk rá, konkrét hivatkozások hiányában nagyon nehéz megfogni azt a pillanatot amikor a királyfelkenés rendszeres gyakorlattá vált a vizigótoknál. Annyit tudunk, hogy 672- ben már annak számít. A kezdetet tehát az ortodoxiára térés és a 672-es dátum között kell keresnünk. Sánchez Albornoaz engedve a kísértésnek már Reccared uralkodásától kezdve (586-601) létezőnek véli a királyfelkenés szokását, azonban állításának egyetlen bizonyítékaként csak az hozható fel, hogy az 589-es III. toledói zsinat aktáinak bevezetőjében Reccared, mint “sanctissimus...princeps” jelenik meg.⁸⁷ Úgy vélem ez nem elegendő bizonyíték, csupán azt támasztja alá, hogy a királyi hatalom szakralizációja megerősödött. Schücking volt az, aki a kérdéskör tanulmányozása során a Historia Gothorum-ra hivatkozva elképzelhetőnek tartotta, hogy Sevillai Izidor idején a vizigótoknál már gyakorlatban volt a királyfelkenés.⁸⁸ Erre utaló mondat a krónikában Reccared uralkodásának kezdetéről számol be:”... Recaredus regno est coronatus”.⁸⁹ Nehéz pontosan megfejteni a “regno est coronatus” tartalmát. Felmerül a kérdés, hogy ez a kifejezés valóságos koronázást jelentett-e Izidornál, ugyanis a később keletkezett krónika Wamba király ünnepélyes felkenésének részletezésekor arra enged következtetni, hogy a koronázás szertartását nem ismerték a vizigótok. Schücking azt sugallja, hogy Isidorus a coronatus kifejezést a felkent szinonímájaként használta. Véleményem szerint Schücking-nek annyiban mindenképpen igazat kell adnunk, (és ezt az idáig bemutatott politikai irodalomban végbement tartalmi-gondolati változások is alátámasztják) hogy a szellemi pezsgést jelentő, az új politikai koncepciót kidolgozó izidori reneszánsz idején kell keresnünk a királyfelkenés gyakorlatának kezdetét. A 633-ban Izidor elnökletével tartott IV. toledói zsinat szellemiségéből már a királyfelkenés alkalmazására is gondolhatunk.

A Vita Desiderii felvázolt államelméleti vonatkozásai Sisebut számára arra szolgáltak, hogy pillanatnyi politikai érdekeit, mindenekelőtt külpolitikáját támassza alá vele. A vizigót állam és Theuderic valamint Brunchilda viszonya már hosszú évek óta, Sisebut elődeitől (Witeric, Gundemar) kezdve ellentétekkel volt terhes. A helyzet egyre inkább elmérgesedett és Gundemar uralkodása idején már háborúval fenyegetett. A vizigótok a Reccared által korábban Brunchildának átengedett két határmenti helységet (a mai Juvignac és Corneilhan) elfoglalták. Theuderic és Brunchilda bukása után Burgundia Austrasia fennhatósága alá került, de a fellázadt austrasiai nemesség II. Clothar (613-628) neustriai királyt ismeri el, így II. Clothar vezetése alatt egyesül a korábban részekre szakadt birodalom.

Sisebut Brunchilda és Theuderic társairól, elsősorban Aridius Lyon-i püspök szerepéről mélyen hallgat, az egész Vita-ban a királyi páros szerepel minden gonoszság kieszelőjeként. A Brunchildáról festett kép túlzott mértékben sötétre sikeredett, pontosabban ez volt “festője” szándéka. A Vita alapján egy kegyetlen tyrannus képe bontakozik ki, aki kötelességeit feledve az egyház, a iustitia, a pax, a pietas és a sapientia ellen vét minden

cselekedetével. Az ilyen uralkodó, aki népét romlásba viszi nem érdemli meg a rex nevet. Fontain felveti azt a gondolatot, hogy Sisebut a II. Clotharral kiépítendő pozitív kapcsolat érdekében ábrázolta Brunchilda személyét ennyire kegyetlennek.⁹⁰ Kétségtelen, hogy Clothar és Brunchilda viszonya végig ellenséges volt, ami Theuderic halála után háburúba is torkollott és a foglyul ejtett Brunchilda valószínűleg komoly megpróbáltatásokon ment keresztül. Az is természetese, hogy Sisebut igyekezett a hagyományosan ellenséges szomszédos nagyhatalommal jó kapcsolatokat kiépíteni, azonban nem tartom bizonyosnak, hogy a kevésbé művelt neustriai király az ilyen “irodalmi” közeledésnek nagyobb súlyt adott volna. A mű keletkezésének minden bizonnyal politikai indíttatása volt, de a benne megrajzolt uralkodóportré véleményem szerint elsősorban nem II. Clothar megnyerésére szolgált, hanem Brunchilda és unokája ellen irányult. A Brunchildáról rajzolt portré származása miatt is feketébbre színeződött, hiszen ő sem igyekezett a frank-gót viszony megváltoztatását elősegíteni, hanem teljes mértékben azonosult a frank érdekekkel és a vizigót állammal szemben a hagyományos külpolitikát részesítette előnyben. Az kétségtelen, hogy ez a Brunchilda-kép Clothar kedvére való lehetett és gesztusértékkel bírt Sisebut részéről. A mögöttes politikai tartalom kifejtéséhez a király személyéhez fűződő újabb, izidori koncepció adott fogódzót, ezért a mű a jó uralkodó, a rex elrettentése és az uralkodói köteleességek iránti figyelmeztetés eszköze is kívánt lenni. Ezért akár II. Clothar számára is mintául szolgálhatott.

A Vita Desiderii megírása után hamarosan ismertté vált Burgundiában, valószínűleg Fredegarius is felhasználta krónikája megírásához, valamint a másik, a 8. században keletkezett, a Vienne-i püspök életét feldolgozó hagiografiai írás is Sisebut munkájára támaszkodott. A hispániai félszigeten is hatást gyakorolt a későbbi, a szentek életét megőrkítő művekre, elsősorban a Vitae Sanctorum Patrum Emeritensium szerzőjére.⁹¹

Jegyzetek

1. MGH. Script. rerum Merov. III. Passiones vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici (edidit Bruno Krusch). Hannover, 1896. 620-645. Lásd a bevezetőt 620-629. Miscellanea Wisigothica (edidit Juan Gil). Sevilla, 1972. 53-68. *Jocelyn N. Hillgarth: Historiography in Visigothic Spain*. In: Settimane di Spoleto sul Alto Medioevo. Spoleto, 1970. I. 286. (továbbiakban *Hillgarth*)
2. *Jacques Fontain: King Sisebut's Vita Desiderii and the Political Function of visigothic Hagiography in Visigothic Spain*. Oxford, 1980. 93 - 129. 94.2. lábjegyzet (továbbiakban *Fontain*)
3. *Fredegarius: Chronica* (ed. Wallace - Hadriell). London, 1960. IV,33: “Eo anno mortuo Betterico, Sisebodus Spaniae successit in regno, uir sapiens et in totam Spaniam laudabelis ualde, pietate plenissimus.”
Sevillai Izidor: Historia Gothorum, 60:” Fuit autem eloquio nitidus, sententia doctus, scientia litterarum ex parte inbutus”. (ed. Cristóbal Rodríguez Alonso' León, 1975.
4. *L. J. Van der Lof: “Der Mäzen König und sein “De eclipsi lunae”*. RÉ Aug. XVIII. (I - II). 1972. 1 - 150.; *Hillgarth* 285 - 287.; *Recchis: Sisebuto de Toledo: il “carmen de luna”*. Bari, 1971.
5. Sisebut levelei: MGH. Epist. III. (ed. W. Gundlach). Berlin, 1892. 662 - 675.
6. p1. a Theudilához írt levél, 669.
7. Hist. Goth. 60
8. Vives, Conc. 210 - 211.

9. LV XII,2,12; LV XII,2,14 In: MGH. Legum Sectio I. tom. I. Leges Visigothorum. Hannover, 1902.
10. *José Orlandis*: Historia de España. La España Visigótica. Madrid, 1977. 139.
11. *Hillgarth* 286.
12. *W. Stach*: König Sisebut ein Mäzen des isidorischen Zeitalters. Die Antike, XIX (I). 1943. 63-76.
13. *Jacques Fontain*: Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique I - II. Paris, 1959. II. 863.
14. HF IX,20 (MGH Script. rerum Merov. I. 437 - 438.) a felsorolt városok: Bordeaux, Limoges, Cahors, Lescar és Cieutat
15. Fred. Chron. IV,30: "Post anni circulum Ermenbergam expoliatam a thiasuris Spaniam retransmisit."
16. Fred. Chron. IV,31: "Bettericus haec indignans legationem ad Chlotario direxit."
17. a Vita-ból Juan Gil kiadása alapján idézek; VD,1
18. VD, 1
19. VD,3 ugyancsak megtalálható pl. Szt. Márton vagy Ambrus esetében is a magasabb egyházi méltóság elutasítása, majd külső rábeszélésre, elfogadása Vita Martini 9; Vita Ambrosii 7
20. VD,3
21. Regulae Pastoralis II, 3
22. Gergely spanyolországi elterjedéséről lásd: Obras de San Gregorio Magno. Madrid, 1958. (BAC, 170) 90 - 94.
23. pl. Theudilához írt levélben, M G H. Epist. III. 669.
24. VD,4
25. VD,4
26. Fred. Chron. IV,24 (603) VD,4
27. Fred. Chron. IV,24 (603)
28. A Vita Martini-ben Martinus valamint Maximus és Valentinianus császárok szembekerülése erős politikai töltettel van tele. A kérdéskörre lásd még *Jacques Fontain*: Une clé littéraire de la "Vita Martini" de Sulpice Sévère: la typologie prophétique. Mélanges Chr. Mohrmann. Utrecht - Antwerpen. 1963.
29. Fontain 99.
30. VD, 5
31. VD,7
32. VD,5
33. Fred. Chron. IV,27 (605)
34. VD, 9
35. VD,9
36. VD,10
37. VD,10
38. VD,11
39. VD,13
40. VD,12 - a borszaportásról, VD,13 - a sas megfogja a halat, VD,14 - a mécses megtelik olajjal
41. *C. García Rodríguez*: El culto de los santos en la España romana y visigoda. Madrid, 1966. 187.
42. VD,15,16
43. VD,16
44. VD,17
45. Fred. Chron. IV,32 (607)
46. VD,19
47. VD,19, Fred. Chron. IV,33

48. VD,20
49. VD,20
50. VD,21; Fred. Chron. IV,42
51. VD,15
52. *Jacques Fontain*: Hagiographie et politique de Sulpice Sévère à Venance Fortunat. Revue d'histoire de l'Église de France. L X I I.no.168. 1975 (1976) 113-140.
53. *Fontain* 100.
54. *Walter Ullmann*: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1961. 117. (továbbiakban Ullmann)
55. Dán 2, 21
56. *R. W. Carlyle - A. J. Carlyle*: A History of Mediaeval Political Theory in the West. I - II. Edinburgh-London. 1930. I. 90. (továbbiakban Carlyle)
57. *Augustinus*: De Civitate Dei XIX,15
58. *Nagy Szt. Gergely*: Moralia XXI,15
59. Sententiae III,XL V I I,1
60. De Civitate Dei V,24
61. *Ullmann*, 117.
62. idézi *Ullmann*, 118.
63. 1 Kor 15,10
64. Jn 19,11
65. *M. C. Díaz y Díaz* : La leyenda "A deo vita" de una moneda de Ermenegildo. Analecta Sacra Tarraconensia XXXI. (1958) 31 - 34.
66. *Johannes Biclarensis*: Chronica. M G H. Auct. Ant. XI. 219.
67. Vives,117
- 68 Vives,108
69. A "vita" felirat II. Justin (565 - 578) érmein jelenik meg először. A kérdésre lásd még *J.N. Hillgarth*: Coins and Propaganda in the Sith - Century Spain. In: Visigothic Spain, Byzantium and the Irish. London, 1985. 483-508. 504.
70. Egica törvénykönyve: II,4,8; V,7,12; IX,2,8
71. III,I,1, Hist. Goth. 64
72. Etym. IX, 3, 5, Sent. III,50
73. Etym. IX, 3, 4
74. Sent. III,49,1
75. Sent. III,49,2
76. Sent. III,49,3
77. Sent. III,49,4
78. Etym. IX, 3, 20
79. Etym. IX, 3, 20
80. *Carlyle I.* 128.;130.
81. De Civitate Dei V,19
82. Regulae pastoralis III,4; Moralia XXV,16
83. Sent. III,48,11
84. *Julianus de Toledo*: Historia Wambae regis. PL vol. 196. 765 - 766. cols. - a szertartás részletes leírása
85. *Marc Bloch*: Los reyes taumaturgos. Ciudad México. 1988. 71 - 73.
86. MGH. Diplomata Karolina I.16,22
87. *C. Sánchez Albornoz*: Ordinatio principis. 14 - 15.; Vives,107
88. *Schücking*: Regierungsantritt. 74.

89. Hist.Goth. 52

90. *Fontain* 125.

91. 1633-ban *Barnabé Moreno de Vargas* adta ki először a művet. További kiadások: P. Flórez: *España Sagrada* XIII. 335 - 386.; *J.N. Garvin*: *The Vitas Sanctorum Patrum Emeritensium* Washington, 1946.

Emőke Horváth:

An Example of Visigothic Political Writing? (*Vita Sancti Desiderii*).

The present essay considers King Sisebut's *Vita Sancti Desiderii* an example of Visigothic political writing. King Sisebut's work echoes the long lasting conflict between Franks and Visigoths, and his references to the theory of the state are intended to justify the author's immediate political goals, above all his foreign policy. The other two protagonists of the text, besides the Bishop of Vienne, are Theuderic and Brunchilde. The image of the latter is especially dark, since the author is a Visigoth, while she represented the traditional Frank foreign policy against the Visigoths. The political message of the text was decoded with the help of the new Isidoric concept related to the King, and, therefore, the essay is built upon the portrayal of the contrast between *rex v. tyrannus*.

BODNÁR ERZSÉBET

A modernizáció helyzete Oroszországban a 18-19. század fordulóján

Az orosz történelem első megközelítésre nehezen periodizálható, hiszen látszólag eluralkodik rajta a homogenitás, a nagy ugrások hiánya, a lassú fejlődés, vagy akár stagnálás.

A 19. századi orosz fejlődést nem tudjuk minőségileg elválasztani a megelőző időszaktól, hiszen annak szerves folytatása. Mégis célszerűnek látszik egy belső korszakhatár kijelölése.

Mostani vizsgálódásom középpontjába I. Péter uralomra kerülésétől 1803-ig tartó időszakot helyezem. Formációs tekintetben természetesen nem korszakhatár I. Péter uralomra kerülése, hisz továbbra is feudalizmusról szokás beszélni 1861-ig. A kortársak és az utókor által is gyökeres történelmi fordulatként értékelt korszak - I. Péter politikája, az orosz élet felülről történő megváltoztatása, pseudomorphosisa - hosszú időre határozza meg az orosz történelmet. A péteri periódus mintegy 150 évig tartó reformhullámot indít el.

A Péter előtti időktől kezdődően, de erőteljesen Péter alatt és után benyomul Európa az orosz szellemiségbe. A középkor végén Bizánc örököséiként fellépő Oroszország a keleti orientációt lényegében I. Péterig megőrzi. Bár Nyugat második inváziójának (1500-1640) köszönhetően Oroszországban a keletit felváltó európai orientáció is kezdetét veszi.

Ez az orientáció a 17. század elején erőtlen és csonka. Az érintkezés földrajzi koordinátái nagy vonásokban így festenek: Észak-Európa (Svédország), valamint Kelet-Európa nyugati sávja (Lengyelország). Az orosz kormánypolitika számára ez a sáv jelenti Európát. És csupán néhány, az európai progresszióval valamilyen módon kapcsolatba kerülő orosz gondolkodó érdeklődik Európa iránt. I. Hvosrosztyinyint, V. Orgyin-Nascsohint, G. Kotosihint ily módon az europeizmus talaján létrejövő orosz "koranyugatos" eszme előfutárainak tekinthetjük.¹

Az orientáció terét I. Péter tágítja ki, hivatalos kormányprogrammá teszi az Európához (Nyugathoz) való felzárkózást. A reformok által elindított változások a társadalmi közvéleményt a nyugati haladás igenlőire és az orosz tradicionalizmus híveire bontják. A 18. század második felében adják ki Oroszország és Európa egymáshoz való viszonyával foglalkozó első értekezéseket. Az elképzelések középpontjába a Nyugat és Oroszország szembeállítása kerül.

Ez az oppozíció tulajdonképpen nem újkeletű, eredetileg mint a katolikus és pravoszláv hit szembeállítása jelent meg, s az egész középkori orosz egyházi publicisztika kedvenc témájává válik. E szembenállást a "Moszkva - harmadik Róma" ideológia tovább mélyíti.

A 18. század végére a felvilágosodás terjedése és a francia forradalom, valamint az orosz fejlődésben bekövetkező újabb változások, II. Katalin reformjai hatására a Nyugathoz

való viszonyulás a szembeállítás túl az orosz fejlődés alternatíváit is körvonalazza. Oroszország számára a Nyugat egy új fejlődési irányt mutat.

Az orosz fejlődés mikéntjének kérdése így a 18. század végétől az orosz kormánypolitika és a művelt nemesi értelmiség számára egyaránt fontossá válik. A nemesség egyre erőteljesebben kapcsolódik be a társadalmi életbe, ami bizonyos mértékig a polgárosodás tendenciáját tükrözi. A Ragyiscsev, N. Novikov, valamint a Voroncov testvérek a társadalmi átalakulásért fáradoznak.²

A 19. század elejére hatalmassá duzzadó, európai nagyhatalommá váló Orosz Birodalom igényli a változtatást.³ A kormányzati politikában fokozatosan két nagy problémakör kerül napirendre: az önkényuralom korlátozásának és a jobbágyrendszer eltörlésének kérdése. Az oroszországi fejlődés sajátossága folytán ezt a feladatot az uralkodónak kell felülről megoldania. A polgári fejlődésnek ugyanis hiányoznak az alapvető feltételei: történelmileg nem alakult ki erős polgárság, amely a gazdaságban a kapitalista fejlődést sürgette volna, a politikában pedig az önkényuralom bizonyos korlátozójaként léphetett volna fel.

1801 márciusában I. Sándor személyében a felvilágosult abszolútizmus utolsó orosz képviselője kerül trónra. Uralkodása kezdetén, "a kor szellemében" a Nyugathoz való felzárkózás igényével hozzálát a birodalom modernizálásához, egy nagyszabású reformprogram megvalósításához.⁴

I. Sándor szinte "megörökölte" az átalakítás hajlamát. Nagyapja, III. Péter 1762-ben rövid, 6 hónapos uralkodása idején "hatalmas ugrással" kívánja birodalmát előbbre vinni. Jónéhány progresszív természetű intézkedése - az egyházi földek szekularizációja, a türelmi rendelete, a nemesi szabadságjogok manifesztuma - a sors iróniája folytán rövid idő elteltével II. Katalin reformjaként lép életbe.⁵ A nagymama, II. Katalin uralkodásának első periódusában aktív reformtevékenységet folytat.

Reformpolitikájának célja: Oroszországban egy nyugat-európaihoz hasonló társadalmi struktúrával rendelkező, jól működő szabályozott állam megeremtése. Katalin már trónra jutása előtt megismerkedett a felvilágosodás eszméivel és - részben történeti, jogi munkákból, részben személyes tapasztalata révén - a nyugat-európai államok berendezkedésével. Ily módon maga előtt lát néhány követendő példát, s azokat nagyhercegnőként, majd uralkodónőként az orosz valósághoz viszonyíthatja. A trónra kerülését követő oroszországi utazásai arról győzik meg, hogy az általa jónak tartott "nyugati modell" változatlan formában nem vehető át. Viszont az is nyilvánvalóvá válik, hogy a Nyugat felé orientálódás fontos az orosz továbbfejlődés számára. Az I. Péter által megkezdett politikát folytatja, bár előde örökségéhez kritikusán viszonyul, az átalakítást is óvatosan és fokozatosan végzi. Jól választja meg a reformok bevezetésének módját, s így "a társadalomnak fájó elképzeléseit"⁶ is sikerül elfogadtatnia. Igyekszik felhasználni politikájában a felvilágosodás eszméit és a felvilágosult abszolútizmus módszerét. Elfogadja azt az elvet, hogy a felvilágosult uralkodónak az igazságos és ésszerű törvények rendszerét kell megalkotnia, hisz az biztosítja az állam stabilitását, teremti meg a jogállamiság alapját. Emellett II. Katalin érzékeli, Oroszországban az állam felépítésének azon sajátos vonásait is figyelembe kell vennie, amelyek részben a birodalom nagy kiterjedéséből, soknemzetiségű voltából, a kultúrák különböző típusaiból és az egyes területek történelmileg eltérően alakult

gazdasági, társadalmi-politikai fejlettségéből adódnak. Úgy látja, az Orosz Birodalomban a sokszínűség szabályozása, ellenőrzése csak egy erős, centralizált hatalom révén valósulhat meg, s Oroszország számára az egyedüli üdvözítő uralmi forma az önkényuralom lehet.⁷

Ennek szellemében indítja el törvényalkotó tevékenységét, hívja össze "a törvényszerkesztő bizottságot", és a munkájuk segítésére, útmutatásul fogalmazza meg "Utasítás"-ában (Nakaz, 1767) a követendő elveket. De az "Utasítás"-ban II. Katalin átalakítási programja is körvonalazódik, Oroszországban törvények segítségével óhajtja megalkotni a szükséges hiányzó harmadik rendet. A felvilágosodás irodalmából ismert volt előtte, hogy a harmadik rend léte mennyire fontos a társadalmi erők egyensúlya szempontjából. II. Katalin "a francia mintára" átforgált orosz társadalomban a nemesség mellé a papságból alkotná meg a középső rendet, az életképes kereskedő és városi polgári rétegekből, a szabad földművesekből állna össze a harmadik rend. Az ehhez szükséges gazdasági alapok előteremtését szorgalmazzák 1775-ben, 1780-ban, 1782-ben, 1785-ben kiadott rendeletei és adománylevelei a nemesség, valamint a városi polgárság számára. "A törvényelőkészítő bizottság" munkájával elégedetlen Katalin 1775-től a törvényalkotást is magára vállalja. Azonban az orosz társadalmi rend átalakítására irányuló törekvése - aktív törvényalkotó tevékenysége ellenére⁸ - részeredményeket hoz. Kétségtelen, az általa elindított folyamat halálával nem áll le, utódai - igaz más előjelekkel és más módon - az átalakítás továbbvitelén fáradoznak. Fia, a későbbi despota I. Pál már a trónra várakozva kidolgoz két sajátos politikai programot, amelyekre minden bizonnyal hatottak Katalin elképzelései is. Az "Értekezés az államról általában" (1774) című munkájában ugyan a központi helyet a hadsereg reformja foglalja el, de a kormányzat fő feladatáról, az állam belső felépítésének tökéletesítéséről is szól. Az ipar és a kereskedelem fejlesztésének híve. Az "Értekezés"-ben körvonalazott eszméit 1788-ban új politikai programjában, az "Utasítás"-ban részletesen kifejti. Oroszország továbbfejlődésének Pál által elképzelt tervezete 38 pontból áll, alap gondolatai a következőkben foglalhatók össze. Oroszország számára az önkényuralom a megfelelő kormányzati forma. A rendet és stabilitást biztosító új törvények alkotása és bevezetése elengedhetetlen, főleg a privilegizált rend léte, az állam dinamikus gazdasági fejlődéséhez fejlett ipar és kereskedelem, valamint rendezett pénzügy szükségeltetik.⁹ Jól kifejtett programjának egy részét hatalomra jutásakor sikerül megvalósítania, a befejezés fiaira, I. Sándorra és I. Miklósrá marad.

I. Sándor az orosz állam átalakításának elvi programját F. Laharpe-től készen kapja. A reformelőkészítő munkálatok és a gyakorlati megvalósulás viszont az orosz nemesség liberális szárnyának érdeme. Sándor elképzeléseinek kialakulásában ennek a két tényezőnek van döntő szerepe. Fiatal éveiben szellemi fejlődésére leginkább svájci tanítója, Frédéric Cèsar Laharpe hat. Ez a republikánus, az enciklopédisták műveit jól ismerő jogász 12 éven át, 1783-1795 között tartózkodik Pétervárott. A felvilágosodás társadalmi-politikai elméleteiben jártas nevelő valószínűleg az alapvető törvényeken nyugvó felvilágosult monarchia politikai eszményét vázolja fel Sándor előtt. Maga készít rövid leírásokat neveltjének a társadalom lényegéről. Felhívja a figyelmét arra, hogy az egyeduralgó hatalmának örök garanciái a törvények következetes betartása, a felállított állami rend erejének megőrzése és az alattvalók felé forduló figyelem kell legyenek.¹⁰

Laharpe távozásával Sándor ilyen irányú tanulmányai félbeszakadnak. Viszont ekkor

köt barátságot néhány, általa «felvilágosult elmének» nevezett ifjú nemessel, akik érdekes könyvekkel és tanácsokkal látják el. V. Kocsubej, A. Czartoryski, P. Sztroganov és N. Novoszilcov részben pótolják Laharpe-ot, akivel egyébként Sándor folyamatosan levelezett. Apja hatalomra kerülésétől fiatal barátaihoz szorosabban kötődik. I. Pál politikája egyre inkább arról győzi meg, hogy a trónust reformer-cárként kell majd elfoglalnia. Tudatosan készül a feladatra. 1797 novemberében Novoszilcovval levelet küld Laharpe-hoz, melyben feltárja az apja rendeletei révén előállt kaotikus állapotot. Sándor ír nevelőjének fiatal barátairól és terveikről is, s egyben kéri régi mesterét, hogy útmutatásaival segítsen Oroszországban olyan hatalmat kiépíteni, mellyel elkerülhető az abszolutizmus, s mellyel olyan szabadságot adhat népének, amelyet meg is tud tartani.

«Ezt a levelet Novoszilcov viszi Önhöz, hogy tanácsot kérjen olyan fontos kérdésben, mint Oroszország számára a szabad alkotmány ügye. A forradalom legjobb formája az lenne, ha törvényesen vezetnénk be, s a nemzet választana képviselőiből. Erről az elképzelésemről szeretnék felvilágosult szellemű, okos emberekkel tárgyalni, de mindössze négy ilyen van jelenleg: Novoszilcov, Sztroganov, a fiatal Czartoryski és jómagam.»¹¹

A fenti idézetből az is kiviláglik, hogy milyen sokat jelent ebben az időszakban számára a «fiatal barátok köre». A titokban szervezett összejöveteleken a beszélgetések a despotizmus elleni harcról, a jobbágyrendszer megszüntetéséről folynak. 1797-ben megtalálják az I. Pál önkényuralma elleni tiltakozás eszközeit is, Sándor anyagi támogatásával lapot szerveznek. Az 1797 végén megjelenő «Szentpétervári újság» rövid életű ugyan, mindössze öt száma jelenik meg, majd 1798-ban megszűnik. Az eklektikus tartalmú folyóirat mégis fontos feladatot lát el, hisz már I. Pál uralkodása idején felvilágosító munkát végez egy fontos cél érdekében: «az elméket az eljövendő igazi átalakításra készíti fel». A lap szerkesztői A. Besztuzsev és I. Pnyin, a munkatársai a korszak ismert és kitűnő irodalmárai: I. Martinov, A. Buharszkij, A. Izmajlov, E. Kolicsev, N. Satrov, a fordítók: P. Janovszkij, N. Annenszkij és P. Galinkovszkij. Később valamennyien a haladó szellemű irodalmi klub, «A szépirodalom, a művészetek és a tudomány kedvelőinek szabad társasága» tagjai lesznek.¹²

A lap jelentős részét gazdasági és politikai tárgyú munkákról készült fordítások töltik ki. Stuart, P. Verri, Holbach esetében a lefordított részeket szerző és cím nélkül közlik, viszont Montesquieu, Voltaire, Rousseau nevét nyíltan leírják. A válogatásokat olykor elemzések is kísérik. P. Verri «Értekezések az állami tulajdonról» című munkáját teljes egészében leközlik, a fordítás és a mű elemzése I. Martinov érdeme. P. Verri a 18. század haladó eszméit képviseli, a szabad kereskedelem, a paraszti földmagántulajdon védelmezője. A «Szentpétervári újság»-on keresztül az olvasó nemcsak a nyugati gondolkodók elképzeléseivel s a kor haladó eszméivel ismerkedhet meg, a lapban helyt kapnak az orosz felvilágosodás képviselői is. Többek között «a fiatal barátok» érdeme D. Fonvizin azon munkáinak ismételt kiadása, amelyeket II. Katalin uralkodásának utolsó éveiben a cenzúra betiltott.¹³

Az 1798-as év Sándor és környezete számára a reformprogram kialakításának éve, valamennyien tervezetek elkészítésén fáradoznak. Ezek közül A. Bezborodko elképzelése tűnik a legteljesebbnek. Bezborodko, aki különben Kocsubej nagybátyja, Montesquieu által megfogalmazott alapelveket tekintetbe véve elemzi Oroszország helyzetét.

Az a véleménye, hogy a birodalom nagysága és soknemzetiségű volta szükségessé

teszi az önkényuralmi forma fenntartását. Oroszországban az önkényuralom legcsekélyebb gyengülése katasztrófához vezetne. Az alapvető törvényeken nyugvó monarchia és az örökletes trónutódlás híve; az uralkodó köteles felesküdni arra, hogy a társadalom érdekeit szem előtt tartva uralkodik. Elképzelése szerint Oroszországban három rend létezik: a nemesség, a polgárság és a jobbágság. Az első kettő jogait és kötelességeit kiváltságlevelek rögzítik, a jobbágság helyzete viszont rendezetlen, azon javítani kell. Bezborodko a jobbágyok uruktól való függését megtartva szabályozná szolgáltatásuk mértékét. Például a bárscsina nem lehetne több három napnál, az obrokról a földesúr és a jobbágy közös megegyezéssel döntene.

Emellett feljegyzéseiben komoly helyet kap a Szenátus átszervezésének kérdése. A Szenátusban valamennyi rend képviseltetné magát, de hogy milyen módon, arra nem tér ki.

A fentiek alapján Bezborodko elképzeléseiből kiviláglik, hogy tulajdonképpen a fennálló feudális rend konzerválását javasolja, csupán fennmaradását veszélyeztető elemektől mérsékelné, esetleg távolítaná el. A függőviszony gyengítése, a jobbágság terheinek szabályozása, a legfelsőbb igazgatási szerv átalakítása mind fő törekvése, a nemesség privilégizált helyzetének megőrzése érdekében történik.¹⁴

Sándor trónörökösként Bezborodko elképzeléseit felülmúló tervet dolgoz ki. Míg Bezborodko csupán a feudális jogok korlátozásának programját írja le, Sándor azok fokozatos felszámolását tűzi ki célul. 1798-1800 között több feljegyzése utal erre.

«Nincs megalázóbb és embertelenebb annál, mint embereket adni-venni. Ellene egy olyan ukázt kell kibocsátani, amely végérvényesen megszünteti azt.»¹⁵ Sándor a jobbágság ügyét morális oldalról közelíti meg. Azon elképzelése, hogy a földesurak emberbaráti szeretetből megszánják a jobbágyokat, utópikus, merő ábrándozás, a felvilágosodás szellemének hatása. A húszéves trónörökös ábrándozása az orosz valósággal szembesülve szertefoszlik. 1799 nyarától a baráti kör tevékenységét kénytelen beszüntetni.

Az új változás 1801. március 11-én Sándor trónra lépésével következik be. Az ifjú cár azonnal Pétervárra hívja tanítóját Laharpe-ot, aki 1801 augusztusától 1802 májusáig tartózkodik Oroszországban. Sándor kezdeti intézkedései után - 1801. március 12-i manifesztuma - további lépéseihez Laharpe-tól kér tanácsot, amelyet 1801. október 16-án kap meg.

Laharpe orosz átalakítási tervét mérsékeltre készíti. Számba veszi a fő társadalmi és politikai erőket, azokat is, amelyekre Sándor támaszkodhat, s azokat is, amelyekre nem. Laharpe szerint a reformokkal szembehelyezkedik csaknem az egész nemesség, a teljes hivatalnoki kar, a kereskedői rend többsége. Kiváltképpen ellentmondanak majd azok, akiket megrémített «a francia példa». Laharpe útmutatásában tisztelettel szól az orosz népről: «van akaratereje, bátorsága, jólelkű és vidám». Egyelőre azonban óva inti Sándort, hogy bármi módon bevonja az átalakításokba. «Az orosz népet rabságban tartották, nem arra tartana, amerre indulni kell».¹⁶

Laharpe átalakítása középpontjában a harmadik rend megerősítése és szerephez juttatása áll. Akkor azonban az oroszországi osztályviszonyok közepette ez lehetetlennek látszik. Ugyanakkor azt is látja, hogy furcsa helyzet áll elő, az átalakítások után is megőrizni a jobbágság intézményét, amikor azt Franciaországban és Svájcban már rég eltörölték. Azt tervezi, hogy a jobbágságot ha nem is azonnal, de lassú átalakítások útján meg kell szüntetni.

Laharpe szerint az orosz reformer-cár végső soron csakis a nemesség művelt kisebbségére támaszkodhat - kiváltképp «a fiatal tisztekre, a polgárság bizonyos elemeire és «egynéhány literátus emberre». Ez az erő nyilvánvalóan nem elegendő, de Laharpe a cár hagyományosan nagy tekintélyében reménykedik, s éppen ezért lebeszéli tanítványát arról, hogy az bármilyen képviseleti szerv létrehozásával korlátozza az önkényuralmat. Másrészt azt tanácsolja Sándornak, hogy fordítson minél több energiát az oktatásra, a tudás terjesztésére, hogy minél előbb képzett, felvilágosult ifjúságra támaszkodhasson.¹⁷

A program végrehajtásához nagy intenzitással kezd a fiatal cár. A baráti köréből alakult «Titkos bizottság» a reform előkészítő munkálatok jelentős részét magára vállalja. A bizottság három fontos területen készít elő és vitat meg tervezeteket: a jobbágykérdésben, az oktatásban és az államigazgatás korszerűsítésében.¹⁸ Az aktív munkálatok a következő ukázokkal zárulnak. 1801: kereskedők, polgárok, állami parasztok vásárolhatnak földet. 1802: rendelet a minisztériumok felállításáról. 1803: rendelet a szabad földművesekről. 1803: rendelet az egységes oktatási rendszer kialakításáról. S ezzel tulajdonképpen le is zárul I. Sándor uralkodásának első reformperiódusa. Már ezek a liberális szellemű intézkedések is kivívják a nemesi társadalom ellenkezését, az ún. «szenátsai párt» szembeszegül minden újítási szándékkal. I. Sándor érdeklődése a belügyek iránt lanyhul, minden energiáját a külügyekbe öli. A «Titkos bizottság» 1803-ban feloszlik. Elmaradnak a heti 2-3 alkalommal tartott liberális beszélgetések, a bizottság fokozatosan hangnemet vált. A paraszti terhek szabályozásáról, az állami igazgatási rendszer reformjának szükségességéről beszélnek ugyan, de az önkényuralom és a jobbágyrendszer fenntartása mellett. «I. Sándor uralkodásának gyönyörű kezdetén» (Puskin) reformok születnek a gazdasági életben, az államigazgatásban, az oktatásban. Az orosz modernizáció azonban nem tudja a társadalom többségét áthatni és mozgósítani. A földbirtokosi érdekfeltés és a konzervativizmus, a cár habozása, ingadozása kétarcúvá teszi a későbbiekben I. Sándor uralmát. A változásoknak az egyidejűleg kívánatos és kockázatos volta politikájában egymást követő nekifutásokat és megtorpanásokat eredményez (1803, 1810, 1818). Többszöri próbálkozásra sem sikerül Oroszországot alkotmányos monarchiává alakítania.

I. Sándor uralkodásának részeredményei azonban nem szabad, hogy elfeledtessék azokat a próbálkozásokat, amelyek korára igencsak jellemzőek. A 19. század első két évtizedében megerősödött orosz liberalizmus képviselői alkotmánytervezeteket készítenek. A két legjelentősebb munka M. Szepranszkij (1772-1839) és N. Novoszilcov (1761-1836) érdeme.

JEGYZETEK

1. Lásd részletesen: *Платонов, С. Ф.*: Москва и Запад. Л., 1926.
2. *Минаева, Н. В.*: Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX. в. Саратов, 1982. c. 31-72.
3. Oroszország területe 17,4 millió km²-re növekedett. Népessége az V. revízió (1795) adatai alapján 37,4 millió. A 726 ezer főre becsült nemesség az össznépesség 1,94 %-át, a 32,6 millió jobbágyi lélekszám az össznépesség 89,84 %-át tette ki. A polgárság, kereskedők 1,5 millióra becsült lélekszáma az össznépesség 4,24 %-át reprezentálta.

- Lásd részletesen: *Предтеченский, А. В.*: Очерки общественно-политической истории России в первой четверти 19 века. М.-Л., 1957. с. 29; *Кабузан, В. М., Троицкий, С. М.*: Изменения в численности, удельном весе размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. История СССР. 1971. 4. с. 164.; *Кабузан, В. М.*: Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX в. М., 1971. с. 103-106; *Зайончковский, П. А.*: Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1978. с. 66-67.
4. *Köves Erzsébet*: I. Sándor cár és reformjai. Valóság, 1988. 9. 52-53. 1.; *Эйдельман, Н. Я.*: Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII - начало XIX столетия. М., 1982. с. 176-340.
 5. *Каменский, А. Б.*: Екатерина II. Вопросы Истории, 1989. 3. с. 69-70.
 6. Записки императрицы Екатерины Второй, СПб., 1907. с. 92.
 7. Записки императрицы Екатерины Второй, СПб., 1907. с. 94.
 8. *Каменский, А. Б.*: Сословная политика Екатерины II. Вопросы Истории, 1995. 3. с. 45. II. Katalin uralkodásának harmincnégy éve alatt átlagosan havonta 12 rendeletet ad ki. A változó intenzitású törvényalkotó munkájának csúcsteljesítménye uralkodása első évtizedére esik, 1762 és 1767 között átlagban havonta 22 rendeletet bocsát ki. Az 1781 és 1786 közötti időszakban a havi átlag: 19 rendelet. A hanyatlás éveiben, az 1790-es években átlagosan havonta 8 ukáz születik. Lásd részletesen: *Эйдельман, Н. Я.*: Грань веков, М., 1986. с. 61-62.
 9. *Сорокин, Ю. А.*: Павел I. Вопросы Истории, 1989. 11. с. 50-51.
 10. *Сухомлинов, М. И.*: Ф. Ц. Лагарп - воспитатель великих князей Александра и Константина. СПб., 1871. с. 160-184.
 11. *Шильдер, Н. К.*: Император Александр I. (Приложение). СПб., 1897. с. 280-281.
 12. *Орлов, В. Н.*: Русские просветители 1790-1800 годов. М., 1953. с. 509-510.
 13. *Теплова, В. А.*: Эволюция программы "Санкт-Петербургского журнала". УЗ Горьковского ун-та. 1966. Сер. Ист.-филол. Вып. 78. Т. 2. с. 381-402.
 14. *Сафонов, М. М.*: Записка А. А. Безбородко о потребностях империи Российской. Л., 1983. с. 180-195.
 15. *Сафонов, М. М.*: Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII. и XIX. вв. Л., 1988. с. 62-63.
 16. *Лагарп, Ф. Ц.*: Письма. В. кн.: Старина и Новизна. СПб., 1898. кн. 2.
 17. *Natan Ejdelman*: Forradalom? Felülró! Vp., 1989. 116-118. 1.;
 18. *Семевский, В. И.*: Либеральные планы в правительственных сферах, В кн.: Отечественная война и русское-общество. М. 1912. Т. 2. с. 156-157.

Erzsébet Bodnár:

The State of Modernization in Russia at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries.

Starting before the rule of Peter the Great, and then during his time and immediately afterwards, Europe entered Russian culture, the Russian mind, and Peter I made catching up with Western Europe the cornerstone of his policies. His successors continued along this line: Peter III's progressive measures came into being as the reforms of Catherine II; her aim in fact was to create a well regulated and functioning state modelled on Western Europe. Paul I continued the transformation of the Russian system and achieved some of his goals, while his sons, Alexander I and Nicholas I, completed the process. The concluding measures in this process of modernization included the following *ukases*: 1801: merchants, city dwellers and serfs of the state were allowed to buy land; 1802: decree about the establishment of ministries; 1803: decree about free serfs; and 1803: decree about the establishment of a uniform system of education.

Ósz Gábor

Az 1920. évi lengyel-szovjet-orosz háború története

1920- , avagy a lengyel-szovjet háború lezárása

Az első világháború utáni Európa keleti régiójában döntő változást hozott az 1917. XI. 7-i forradalom. Új államok szakadtak le az Orosz Birodalom területéről, mint : Észtország, Litvánia és Lettország; megint mások pedig visszanyerték függetlenségüket, mint Finnország és Lengyelország.

Lengyelország a kétszáz éves tesztalál állapotából ébredt fel. Annak az országnak, amely harmadik felosztása óta csupán emlékét őrizte saját egykori államiságának, most szinte a semmiből kellett újra teremtenie.

A formálódó Szovjet-Oroszország, majd a belőle keletkezett Szovjetunió örökölt néhány, a cárok idejéből visszamaradt problémakezelési reflexet, így például a lengyelekkel kapcsolatos bánásmódot. A lengyel emberekben ott volt tudat alatt az 1848 elleni cári bosszú, és élénken élt az 1863-as felkelés elfojtásakor tanúsított cári brutalitás. Azok, akik belekeveredtek az 1905-ös polgári forradalomba, azok szintén emlékeztek a szibériai internálásokra. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az orosz és a lengyel nép között történelmileg kialakult antagonisztikus ellentét állt főt. Ennek körülményeként különleges volt a kialakuló szovjet-lengyel viszony is.

Egyik oldal sem bízott a másikban, s az adott pillanatban minden lehetőséget megragadtak a másiktól való területszerzésre. A lengyelek a történelmi Lengyelország visszaállítását szerették volna, ami az adott katonai-, politikai-, gazdasági helyzetben illuzórikusnak bizonyult. Az Antant katonai-, gazdasági korlátozott segítsége nem ellensúlyozhatta az emberanyag hiányát, s nem véletlen hogy Pilsudski csupán akkor tudott sikerrel fellépni ellenfele: Tuhacsevszkij ellen, amikor nemzeti felkelést hirdetett Lengyelország megmaradása érdekében; s mikor az elszakadt saját utánpótlási vonalaitól.

A dolgozat három fő forrásra támaszkodik: Pilsudski : 1920 című könyvéből , annak angol fordításából, és az ahhoz írt bevezető tanulmányból, valamint a Pesti Hírlap 1920- ban kiadott számaiból. Kontrollként pedig szovjet hadtörténetesek munkáiból és a polémiát kiváltó Visztulai hadjárat című Tuhacsevszkij műből válogattam.

Célom, hogy ismét előtérbe hozzam ezt a méltatlanul háttérbe szorított eseményt.
Budapest. 1996.

Ósz Gábor

A varsói hadjárat előzményei

A lengyel - szovjet háború előcsatározásai 1919-ben, a tényleges harccselekmények 1920-ban kezdődtek el. A lengyelek nemcsak a lengyellakta területeket kívánták vissza maguknak, hanem " történelmi jogigény " alapján orosz, ukrán, belorusz, német és csehek által lakott területeket is. A létrejövő Lengyelország Közép-Európa legnagyobb soknemzetiségű államává vált.

Pilsudski terve a határállamok szövetségéről alapvetően és homlokegyenesen ellenkezett a bolsevik tanácsköztársaságok föderációja tervével, amely ugyanarra a területre tartott igényt.¹ A lengyel elképzeléseket még az Antant sem támogatta, hiszen 1919. XII. 8.-án Curzon vonal mást tervezett, lényegében az etnikai határok helyreállítását az 1914-es alapon. 1918. XI. 22-én 140 000 km² -en ugyan létrejött a Lengyel Köztársaság Jozef Piłsudski elnökletével.

Ki is ez az ember? Mit tudunk róla? Lehet, hogy a későbbi időben valóban diktátorként viselkedett, s olyan politikai vezetővé vált, mint akiknek a torzképét Mirosław Krleza is megrajzolta a Bankett Blitvában című regényében, de akkor 1920-ban a lengyelség megmentője volt. A magyar sajtóban a következők jelentek meg róla:

"Egy volt újságíró, később hadvezér: Piłsudsky tábornagy hajtotta végre ennek a gondolatnak az érvényesülését Lengyelországban is. (a nemzeti erők pártok feletti összefogásának Ő. G.) ... Piłsudski, akinek nagy szerepe volt az új állam létrehozásában és a régi Lengyelország feltámasztásában, kétségtelenül hatalmi erővel, de egyúttal nagy államférfíui éleslátással is, érvényesíteni tudta a lengyel nemzeti erőket és ki tudta jelölni hazája számára a boldogulás felé vezető utat."²

Az általam vizsgált Pesti Hírlap és néhány számban az Esti Kurír és a Nemzeti Újság nem mindig egyértelműen ítéli meg a lengyel hadvezér szerepét. Érdekes az is, hogy Piłsudski magyar nyelven megjelent 1920 című könyvének súlypontjai mennyire eltérnek a korabeli sajtó súlypontjaitól.

A vizsztulai hadjáratral a Pesti Hírlap hetven ízben foglalkozott. A magyar sajtó forrásait elsősorban a saját külföldi tudósítói hálózat adta (Bécs, Koppenhága, Stockholm, Párizs, London, Krakkó, Varsó, illetve az Ancien Havas). A helyszínről Benda Jenő, illetve Simon Vilmos tudósított. Háttérmagyarázatot Báró Szurmay Sándor ny. honvédelmi miniszter adott. Hat esetben cenzúrázták a megjelenő tudósításokat. Júliustól Benda Jenő Varsóból tudósított, egyenest a harcterről, így az információk sokkal pontosabbak lettek. A harctéri eseményeket nyomon követni jószerével csak VII. 13-tól lehet, mert addig mindössze hét tudósítás jelent meg az eseményekről. Kijev elfoglalásáról rövid hírben, a lap belső oldalain tudósítottak. Az ún. Májusi Támadást (ami Tuhacsevszkij kifejezése) például nem mutatja be elemzés-szerűen.³ Az orosz ellentámadásról VII. 13-ig mindössze 2 esetben tudósít.⁴ Erdős László tanulmánya az egyetlen, amely a hadjáratot végigkíséri. Nem véletlen, hogy a Piłsudski könyv függelékében kapott helyet.⁵ A mai feldolgozások közül a lengyel történelemmel behatóan foglalkozó Szokolay Katalin csupán említés szinten beszél az 1920. évi hadjáratról.⁶ Érdemes pedig ezzel a témával foglalkozni, mert miután megszabadítottuk a sztereotípiáktól; talán jobban érthetővé válik a XX. század lengyel történelme.

Tuhacsevszkij májusi támadása

Tuhacsevszkij 1920 májusában támadást kívánt vezetni a lengyel hadsereg ellen. A fő támadási irány Orzechowna,⁷ a szovjet-orosz parancsnokság által Szmolenszk kapujának nevezett kisváros volt. Piłsudski bírálja ezt az elképzelést, és elveti a kisváros stratégiai szerepét⁸. A tényleges harccselekmények valóban nem e városka mellett zajlottak, hanem sokkal inkább Kijev körül, amelyet a lengyelek megelőző csapásként foglaltak el.⁹ Tuhacsevszkij saját művében keveset és töredékesen beszélt erről az eseménysorról, csupán az ő hadművelleti célját: a lengyel balszárny összeroppanását, a szmolenszki kapu áttörését, és a lengyel sereg maradékának a pinszki mocsárba való beszorítását nevezi meg.¹⁰

Piłsudski saját hadművelleti tervezését Zsitomirban kezdte el. Előtte már beszélt Szeptycki tábornokkal Kalenkowiceben s vele egyeztette terveit. Úgy gondolta, hogy az ellenfél támadási irányát ki lehetett találni a (Ihumeny-i irány) s emiatt elrendelte a Polesia csoportban három hadosztály (9. a 14. és a 16.) összevonását, míg a 4. hdo-t tartalékban hagyta. Bugyonij lovashadseregének azonban a lengyel hadvezetés nem tulajdonított nagy szerepet, ami következtében Bugyonij egymás után több győzelmet tudott aratni. Nagy problémát okozott a lengyel tábornoki kar körében a stratégiai koncepció-váltás képtelensége. Az első világháborúban a vonalharcászat uralta az összes hadvezér stratégiai terveit, s nagyon kevesen rendelkeztek a mozgó háborúra való átállás képességeivel. Tuhacsevszkij hasonlóan Piłsudskihoz, vagy majd De Gaullehoz a mozgó háború híve volt. Tuhacsevszkij jobban meg tudta magát értetni alárendeltjeivel, és jobb volt az összhang a háború kezdeti szakaszaiban. Tuhacsevszkij puhatól támadással próbálta felderíteni az lengyel védelmi vonalakat. A támadást Szeptycki tábornok serege fogta fel, melyet csupán a 6. hdo feláldozása árán tudott megtenni¹¹. A Piłsudski által vezetett támadás sikerrel járt, mert az ellenfél erre nem volt felkészülve, s ezáltal kitűzött célját: a frontvonal előretolását a Dnyeszter vonalig, s Kijev elfoglalását is elérte.¹²

A támadás után a következtetéseket mindkét fél levonta; s Piłsudski önkritikusan beismerte tévedését. A lovasság szerepének rossz lengyel helyzetértékelése az alábbi problémákra vezethető vissza, amit a lengyel marsall így jellemez: "Mint ismeretes a lovasság jelentősége 1914 óta rendkívül csökkent; mindenütt segédfegyvernemként alkalmazták, főleg parancsnokságok közötti összekötetési feladatokra, felderítő szolgálatra, szárnyak védelmére; de önálló, döntő hadászati feladatot nem kapott. A tüzérvő hatalmas fejlődésével Európa gigászi háborújában jelentősége teljesen semmivé vált. A lovakat a tüzérségnek adták át, a lovasokból gyalogosok lettek. Előttöm teljesen lehetetlennek látszott, hogy a lovasság megállja a helyét a többé-kevésbé jól felszerelt, géppuskákkal és tüzérséggel ellátott gyalogsággal szemben. Ezen a téren saját tapasztalataim is voltak. ... Légión dandáromat erős orosz lovasság támadta meg. Úgyszólván tüzérségi támogatás nélkül a gyalogság és a géppuskák tüzükkel elseperték a lovasrohamot. Nem tudom leírni a jelenete, amelynek szemtanúja voltam."¹³

A szovjet- orosz júliusi támadás

Amire mindkét fél várt, hamarosan bekövetkezett: Tuhacsevszkij újraszervezte hadseregcsoportját és támadásba lendült. A sikeres szervezést még Piłsudski is elismeri¹⁴, s Tuhacsevszkijt dicséri egyik alárendelt tábornoka, Szergiejev is¹⁵. Az erkölcsileg leharcolt, vagy egyéb ok miatt harcértéküket veszített egységeket új hadseregbe szervezte (a 4. szovjet-orosz hds. parancsnoka Szergiejev tábornok), s új terepszakaszt jelölt ki számukra. A döntést Tuhacsevszkij a 15. hadseregbe kívánta bízni, amelyet ezért különleges elbánásban részesített. Erre támaszkodva kívánta a Hermanowicze - Łuczki - Glebokie környékén levő lengyel csapatokat bekeríteni¹⁶, mintegy lemásolva Moltke 1870. évi sedani hadműveletét. Az orosz fővezér terve a vonalharcászat elleni küzdelemre épült, amelynek jellemzője erőösszpontosítással mért nagy erejű csapás az ellenséges védelem gyenge pontjaira, s ez láthatóan sikerült is neki. Piłsudski ezt így jellemezte: "... (Tuhacsevszkij) tervét arra alapította, hogy mi sekély mélységű vonalba fogunk fejlődni, ezért tartalék erőink az oroszok csapását felfogták. De azt is feltételezem, hogy ez döntötte el Varsó alatt az egész hadjárat sorsát."¹⁷

Az történet, hogy Bugyonij áttörte a lengyel védővonalat, s miután a 6. lengyel hadsereg oldalába került, győzelmet győzelem után aratott.¹⁸ Eközben Tuhacsevszkij a 4. a 3. és a 15. hadsereggel lendült támadásra.¹⁹ Először átkarolással próbálkozott, de mivel ehhez valószínűség szerint nem rendelkezett elegendő erővel, újra összevonta csapatait s áttörést hajtott végre. A lengyel tábornokok közt (Zeligowski, Jerdzejewski, Szeptycki) nem volt meg az összeköttetés, és Piłsudski parancsait nem, vagy csupán késve hajtották végre.²⁰ Tuhacsevszkij parancsára a szovjet- orosz erők elfoglalták Glebokiet, (a lengyel források ezt Auta menti csatának nevezik) s a lengyeleknek súlyos veszteségeket okoztak. Az elégtelenül védett első védelmi vonalat a lengyeleknek hamar fel kellett adni, utána viszont szervezeten vonultak vissza. Ezt Piłsudski orosz forrásra hivatkozva is megerősíti.²¹

A 15. hadsereggel szemben harcoló lengyel csapatok egy ideig hősiiesen kitartottak, de ez a teljes leharcolásukat eredményezte.²² Másnapra viszont az oroszok elvágták az összeköttetést a lengyel magasabb egységek között és VII. 4-én estére oldalba és hátbakapták a lengyeleket, és másnapra teljesen fel tudtak fejlődni. Tuhacsevszkij VII.5-6. között még egyszer megpróbál áttörni: sikertelenül.

Rzadkowski és Jerdzejewski tábornok a kapott felsőbb parancs értelmében megkezdte a visszavonulást, erről viszont Zeligowski nem értesült és ez a szovjet-orosz haderő sikeres felfejlődéséhez vezetett. Zeligowski tábornok csapatai azonban még sok fejtörést okoztak az ellenségnek, mivel nem tudták szándékait és erejét felderíteni.²³

A csata értékelését illetően ellentétes álláspontok alakultak ki. A lengyel helyzetértékelés szerint a vonalharcászati gondolkodás csapdájába estek a magasabb parancsnokok, és mereven ragaszkodtak egy valójában nem védhető terepvonal védelméhez. Piłsudski szerint a szovjet- orosz erők jobban ki tudták használni a terep adta domborzati lehetőségeket, és sikerrel törtek át a tagolatlan mélységben a lengyelek védelmét.²⁴ A négyéves állásharc után elég nehéz volt a megszokott gondolkodási sztereotípiáktól eltekinteni. A dogmává kérgesült szemlélettől a szovjet-orosz erők tudtak könnyebben elszakadni.²⁵ Az üldözést saját cselekvési szabadságuk megőrzése érdekében a szovjet-orosz erők VII.6-7 között

beszűntették, és csupán kisebb erőket különítettek ki erre a célra. A lengyel tábornokok tévedései újabb vereségeket eredményeztek. Piłsudski leginkább Zeligowski és Septycki tábornokokkal volt elégedetlen. Septycki tábornok hibás helyzetértékelés után rosszul csoportosítva a visszavonuló 1. és 7. lengyel hadsereget, lehetőséget adott ellenfelének Wilno elfoglalására. A 4. szovjet-orosz hadsereg (Sergejev tábornok vezetésével) mindössze három lengyel hadosztállyal veszi fel a küzdelmet (Parancsnokok: Zeligowski a 10. hdo., Boruszcak a 2. hdo , Burhardt- Bukacki a 8. hdo) VII. 11- 14 között . A csata eredménye sokkal inkább lélektani volt, mint nagy véráldozattal bíró, amit egy lengyel ellentámadás is alátámasztott Podbrodzie felé.²⁶ A vereségért Piłsudki egyértelműen Septycki tábornokot tette felelőssé,²⁷ aki bár megtehetette volna a 4. szovjet-orosz hadsereg megállítását, de nem tette meg. A hadjárat első szakasza véget ért, és a harcok mostantól már magáért Varsóért folytak, bár a harcoló felek még messze jártak a lengyel fővárostól.

A Háború tetőpontja: harc Varsóért

A magyar sajtó 1920. VII.13-án tudósított először az eseményekről, amikor a lengyel politikai vezetés fegyverszünetet kívánt kötni a szovjet vezetéssel.²⁸ A fegyverszünet kérését az alábbi eseményekkel magyarázta Piłsudski: “ Az állam ingadozott²⁹, a csapatok ereje felőrlődött a hiábavaló erőfeszítésekben és a vezetés helyzete erkölcsi szempontból napról-napra nehezebbé vált. ... Egy új hadsereg megszervezésének jelszavát dobták be, ami nyilvánvaló képtelenség ... Tuhacsevszkij úr legnagyobb győzelmét erkölcsi erőink felbomlasztásában és akaratunk megtörésében vívta ki.”³⁰

A lengyel csapatok súlyos veszteségeket szenvedve vonultak vissza. A visszavonulás különösen az 1. lengyel hadsereget érintette érzékenyen mivel az ő alárendeltségében levő 2. litván- fehérorosz hdo. teljesen megsemmisült, míg a 8. és a 10. hdo is erősen leharcolódott. A hadsereg mögöttes területein pánik tört ki. A folyamatos védekező harcokban Sikorski tábornok vállalta az utóvéd szerepét és megpróbálta Brzesc (Breszt) városát tartani, míg a többi lengyel haderő vissza tud vonulni rendezett formában. Ez azonban nem sikerült, mert a várost VIII.1-én fel kellett adni, s emiatt Kowelt is. Az utoljára maradt 3. lengyel hadsereg pedig a Bug folyóhoz vonult vissza.³¹

Lengyelország szövetségesei későn kaptak észbe és rosszul értékelték. Az Antant közvetítésre vállalkozott, de olyan feltételeket támasztott, amit az adott helyzetben nem lehetett elfogadni³², később meg már a hadi események túlhaladtak rajta. Az ultimátumokra pedig a szovjet-orosz fél nem nagyon reagált.³³ Ugyanakkor Moszkva még Piłsudskinak is szikratáviratot küldött, amit az természetesen nem fogadott el.³⁴ A helyzetet súlyosbította, hogy Németország bejelentette semlegességét³⁵, és nem járult hozzá a hadianyagok és az Antant katonaság átvonulásához Lengyelországba.

Piłsudski VIII.2-án érkezett Varsóba és próbálta a rendkívül nehéz és rendezetlen helyzetet áttekinteni.³⁶ VII.30-tól VIII.4-ig Minszkben tárgyalnak a felek. Közben a Kamenyev vezette szovjet - orosz küldöttséggel Londonban közlik, hogy csupán a lengyelekkel való fegyverszünet után hajlandó tárgyalni velük a francia és az angol kormány.³⁷ A tárgyalások egyébként VIII.5-én megszakadtak, mert a lengyelek számára teljesíthetetlen feltételeket támasztottak és újra a fegyvereké lett a szó.

Piłsudski új vezérkari főnököt választott³⁸ taktikai célokból: Rozwadowski tábornokot, amely sok ellenérzést szült.³⁹ Ezt a feladatkört addig Haller tábornok töltötte be. A marsall a problémát úgy oldotta meg, hogy az ellentámadás során személyesen irányította az egyes csapattesteket, mikor melyiket szükséges volt.

VIII. 6-7 közt a Bugnál vereséggel végződött az ütközet, amely után a lengyelek folytatták a visszavonulást Varsó felé. Piłsudski elismerte, hogy az ő terve a harc megvívására helytelennek bizonyult, mert az egyes alakulatokhoz nem érkezett meg a parancsok egy része, s a meglevő tüzesszerek sem voltak megfelelők a védekezésre.⁴⁰ Piłsudski csak Varsóra koncentrált, ami lélektanilag érthető, hiszen az újjászülető lengyel állam fővárosáról volt szó. Tuhacsevszkij nem kívánta követni őket, mert helyette inkább többfelől át akart kelni a Visztulán.

Piłsudski Rydz-Smigly tábornok feladatául jelölte ki a Varsó előtti lengyel gyülekezési körletek kialakítását és megtartását a főerők megjelenéséig. A tábornok a rábízott feladatot kiválóan végrehajtotta. Piłsudski eközben találkozóharcot engedélyezett a legjobb légiós hadosztályoknak, akik átmenve ellentámadásba, győzelmet arattak, majd hadiszákmányukkal együtt elszakadtak az ellenségtől, akik nem is tudták követni őket. A rendezett visszavonulást az érintetlenül maradt vasútvonalak és példásan megoldott vasúti szállítás segítségével tudták lebonyolítani.⁴¹

Más helyeken viszont a helyzet egyre súlyosabbá vált. VIII. 7-én a szovjet-orosz erők már 10 km-re megközelítették a Visztulát, áttörték a Gdanski Korridort, s másnap már a Patulsk-Orak- Zsize frontvonalon állottak.⁴² A magyar küldöttség VIII. 10-én érkezett⁴³ az ostromlott lengyel fővárosba, azon a napon, amikor a követségeket elkezdték Krakkóba telepíteni⁴⁴ (A lengyel kormány VII. 26.-a óta létezett, s mint a Nemzeti Megmentés Kormányára néven szerepelt. Ezen a napon Vitos lett az új miniszterelnök, Skulski a belügyminiszter. Sosnkowski megtartotta hadügyminiszteri tisztségét, majd Leiewski javára lemondott).⁴⁵ A magyarok megpróbálták az eseményekbe bekapcsolódni, és Lengyelországnak segítséget nyújtani.⁴⁶ Ezt akkor nem adhatták meg, mert a Kisantant, s azon belül különösen Csehszlovákia ezt megakadályozta.⁴⁷ (A tescheni ügy miatt. Ö.G.)

Piłsudski Varsó védelmére mintegy 15 hadosztályt hagyott hátra, ő maga pedig a mintegy öt és fél hadosztálynyi támadó csoportosulás élére állt. A litván határon Chem környékén a 7. lengyel hdo és 6. ukrán hdo állt, ez csak az ellenfél megfigyelésére és nagyon rövid ideig való feltartására volt elegendő. Piłsudski Sosnowskit bízta meg Varsó védelmével. Ő pedig a támadó erők irányítását vette kézbe.

A marsall irányítását nélkülöző lengyel csapatok VIII. 14-én Varsó alatt vereséget szenvedtek, kénytelenek voltak átengedni Razdmint, Polockot, sőt Varsó Prága nevű városrészét is. Ekkor értesítette Piłsudski a védőket, hogy VIII. 16-án megindítja felmentő támadását.⁴⁸

A varsói csata

1920. VIII. 16-án a lengyel támadó csoportosítás megindult a Varsó- Brzesc (Breszt) vasútvonal felé, míg Bugyonij elől a 6. lengyel hadsereg Lvov felé húzódott vissza. Ezen a napon a 21. hdo visszafoglalta Kockot és Wieprzt. A 14. hdo harc nélkül elfoglalta Garwolint

és megközelítette a 16. szovjet-orosz hadsereget Pilsudski a 2. légiós hdo-t tartalékba rendelte az esetleges ellencsapás elhárítására. VIII. 17-én a 21. hdo Łukovba ért és itt tudta meg Pilsudki, hogy általános népfelkelésre is számíthat. A hegyivadász hadosztály ellenállás nélkül nyomult Siedlce felé, az I. légiós hadosztály pedig Bialat és Miedzyrzecet foglalta el, a 3. légiós hadosztály pedig legyűrve az 58. szovjet-orosz hdo ellenállását azt Brzesc irányába szorította vissza. A 16. hdo túlhaladt már Zelechowon és készült új feladata teljesítésére. VIII.17-ről 18-ra virradóra a lengyel erők kivetették Minszkből a szovjet-orosz erőket a 16. hadsereg 8. és 10. hadosztályát. A szovjet-orosz erők pánikszerűen menekültek. Eközben semmisült meg a 16. hadsereg 17. hadosztálya is.⁴⁹

Pilsudski csak a Narewnél és a Bugnál számított ezek után komoly ellenállásra. Ezért visszatért Varsóba, hogy onnan irányíthassa az üldözést és a szovjet erők megsemmisítését.⁵⁰ Rydz - Smigly tábornok a 4. lengyel hadsereg élén már közeledett a Bughoz, míg az 5. hadsereg Modlinból kiindulva az ellenfelet egészen Nasielskig szorította vissza a Narew folyó mentén. A szovjet-orosz főerők a korridor, Pock és Wocawek felé húzódtak vissza. A továbbiakra vonatkozóan VIII.18-án Pilsudski az alábbi parancsot adta ki:

- "A 3. hadsereg feladata Lublin és Chelm környékének biztosítása, a Bug vonal megszállása és a harcsáv déli oldalának figyelmen kívül hagyásával, a déli szakaszon a balszárny segítése a 12. szovjet hadsereg töredékével vívott harcban; - a 2. hadsereg feladata: erélyes üldözés észak felé, Byastok bekerítése és a kelet felé menekülő ellenséges oszlopokon való rajtaütés, egyidejűleg balról biztosítás Breszt - Litowsk elfoglalásával; - a 4. hadsereg erélyesen üldözi északi irányban a Bug-on való átkelés kierőszakolására. A Brok és Granne közötti szakaszon; Wysokie - Mazowieckie magaslat birtokba vétele; továbbá az ellenségnek a német állásokig való szorítása (az 1914-es német államhatár), az ellenségnek jobbszárnyval való átkarolása céljából.

Az 1. hadsereg erőszakosan és párhuzamosan üldöz északkeleti irányban Varsó, Wyszkow, Ostrow, és Łomza irányában. A lovasságot a balszárnyra kell irányítani, hogy a gyalogság és a határ közötti hézagot betöltse.

Az 5. hadsereg feladata a bolsevik 4. hadsereg 3. lovas hadtestét és a 15. hadsereg töredékeit teljesen megsemmisíteni egy Przaszynsz és Mawa felé irányuló támadással, hogy a visszavonulási irányuktól el legyenek vágva"⁵¹

Ezután másnap a harchelyzethez igazodva csekély mértékben módosította a fővezér.⁵² Tuhacsevszkij a visszavonulás biztosítására a 15. hadsereg maradékát hagyta hátra. Ők derekasan próbálták fedezni a 3. a 4. és a 16. hadsereg visszavonulását. A tervet nem sikerült teljes mértékben teljesíteni, (bekerítés és megsemmisítés) mert az egyes hadsereg között működési zavar lépett fel. A 4. szovjet-orosz hadsereg Chorzel és Łomza között újabb vereséget szenvedett, visszavonulás közben átlépte Kelet Poroszország határát és ott letette a fegyvert. A 16. szovjet-orosz hadsereg is megsemmisült. Ezzel a varsói csata végét ért.⁵³

Út a rigai fegyverszünetig

1920. VIII.21-én lengyel kézre került Breszt Litowsk, Ciechamow. A Bugyonij vezette orosz ellentámadás nem járt sikerrel. A szovjet-orosz hadseregcsoport 16 000 katonája

esett fogságba addig, s újabb 30 ágyút vesztek el. A lengyelek és a szovjet küldöttség végül Riga városában kezdett hozzá az előzetes béketárgyalások megkezdéséhez. A szovjet küldöttséget szorította az idő, a felbomló front, Machno és Wrangel ellentámadása, és az hogy öt hadosztálynyi katona tagadta meg a lengyelekkel való további küzdelmet, s a 10. gyalogos és a 3. lovas szovjet-orosz hadosztály Gelj Gebennél semleges német területre érve kilépett a további háborúból. A lengyeleket is szorította az idő és az, hogy tartalékaik nem voltak elegendőek az ellenfél teljes megsemmisítésére csupán korlátozott mélységű üldözésre. Ezzel magyarázható, hogy még a tárgyalások alatt a lengyel haderő az ún. Curzon vonaltól keletebbre a történelmi Lengyelország határán megállt.⁵⁴

VIII. 31-én kezdődtek meg a tárgyalások Csicserin szovjet-orosz és Sapiha lengyel külügyminiszter között a lett fővárosban: Rigában. A tárgyalások előtt és alatt a harcok nem szüneteltek, ami azt eredményezte, hogy a lengyel csapatok elfoglalták: Szokolszka, Gorodok, Narev, Zamosc, Grabowicz, Pahorlyce, Zydaczowie, Brod, Grodnó településeket, és tovább szorították vissza a demoralizálódott ellenséget. Ezen az sem segített, hogy Trockij hadügyi népbiztos megjelent a fronton (egyik fia itt esett el Pultsk-nál) és 17 tábornokot, valamint 52 törzstisztet végeztetett ki a vereség miatt.⁵⁵

Megváltozott pozícióból tárgyaltak már a résztvevő felek! Szó sem volt többet a VIII. 14-i szovjet-orosz ultimátumról⁵⁶, hanem egy teljesen új alapról tárgyaltak tovább. A lengyelek minimális tárgyalási alapnak jelölték meg a Curzon vonalat, amelytől a történelmi jog, azaz az 1772-es határok alapján el kívántak térni. Szorgalmazták a kölcsönös lefegyverzést, a kölcsönös jóvátételt, a kereskedelmi szállításokat vasúton egymás területén keresztül.⁵⁷

A szovjet-oroszok követelték a Wrangeltől való elhatárolódást, (ami meg is történt)⁵⁸ munkásmilícia létrehozását 200 000 fő nagyságban, (ez nem történt meg), valamint a kölcsönös önrendelkezés biztosítását a kisebbségi népcsoportoknak egymás területén. Az új tárgyalási fordulóban IX.12-től a lengyelek a határt a Zbruc vonalánál és a régi német határnál követelnék kijelölni, kijelentve, hogy az önálló Ukrajnával és Litvániával tárgyalnak, s mással nem.⁵⁹ A lengyelek követeléseik nyomtatékosítására elfoglalták Rownót (Pavlenko és Balakovics tábornok csapatainak segítségével).⁶⁰ Anglia és Franciaország vezetői is bejelentették, hogy csak a lengyelekkel kötendő béke után hajlandók a szovjet-orosz vezetéssel bármiről is tárgyalni. X.1-én a kényszerhelyzetben levő szovjet-orosz küldöttség bejelentette aláírási szándékát; X.9-én az előzetes, majd egy napra rá a végleges fegyverszünetet is megkötötték. Egy év múlva a diplomataik tető alá hozták a rigai békét, amely 1939-ig a szovjet-lengyel kapcsolatokat alappillére lett. Véget ért a lengyel - szovjet-orosz háború, s végleges határokkal létrejött az újjászületett Lengyelország.⁶¹

Epilógus

Két újjászületett állam vívott Európa keleti felében élethalálharcot 1920-ban: a lengyel és a szovjet-orosz. Úgy tűnt, hogy ez a háború az eddigi orosz-lengyel háborúk sémája szerint zajlik: kezdeti lengyel sikerek után orosz ellentámadás, majd totális győzelem. Úgy tűnt ezúttal is így lesz. A lengyel hadsereg Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia nagyobb részét ellenőrzése alá vonta és az első szovjet-orosz ellentámadást visszaverte. A Tuhacsevszkij által irányított hadseregcsoport azután ellentámadásba ment át, és egészen

Varsóig szorította vissza a Piłsudski irányította lengyeleket. Ott azonban elszakadva hadtápjától koordinációs és vezetési hibák sorozatát követte el, és lehetőséget adott a lengyeleknek az ellentámadás megszervezésére, ami be is következett. Piłsudski nemzeti szabadságharcot és népfelkelést hirdetett - jogosan -, hiszen a lengyel állam fennmaradásáról volt szó. A varsói csatát emiatt a lengyelek megnyerték, és ezzel megfordították a háború menetét. A menekülő szovjet orosz erők kezdetben szervezeten, később szétszórva vonultak vissza, nyomukban a lengyel csapatokkal. Miután a lengyeleknek nem álltak elegendő tartalékok a rendelkezésükre, ily módon az ellenfelet csupán megverni sikerült, de megsemmisíteni nem. Ezért kényszerültek ők is tárgyalóasztalhoz, míg végül sok kompromisszum közt megszületett a rigai béke, amely a II. világháború kezdetéig a szovjet lengyel viszony alapja volt.

A korabeli Európa nem annyira a lengyel szabadságharcot, hanem sokkal inkább az eszmék háborúját látta, és a bolsevik eszmerendszerrel szembeni küzdelmet helyezte előtérbe. Ennek megfelelően dolgoztak az Antant diplomatái. Több volt ez, mint a szovjet- orosz polgárháború. Egy nemzet vívott élethalálharcot a fennmaradásáért, ami a kedvező nemzetközi körülmények között, valamint a katonák önfeláldozása árán sikerült.

A korabeli magyar sajtó nagy figyelmet szentelt a háborúnak, s több lap a helyszínről is tudósított. A Pesti Hírlap igyekezett viszonylag tárgyilagos képet rajzolni az eseményekről, amelyet elsősorban hozzáértő újságírójának köszönhetett (Benda Jenő alezredes, báró Szurmay Sándor vezérezredes tényleges harctéri tapasztalatokkal rendelkeztek). Az általam vizsgált újságok ideológiailag pártosan, de az adott eseményekről reálisan igyekeztek tudósítani az olvasóközönséget, és érdekes korszakot adtak a harctéri eseményekről. Ha ezt a korszakot, vezető személyiségei döntéseit vizsgáljuk, akkor képet kaphatunk a világháború utáni Kelet-Európa vérzivataros történetének egy szeletéből.

Jegyzetek:

1. Köztes Európa 1763-1793 . Osiris 1995. Szerk. Pándy Lajos 310 p.
2. Tíz év 1918-1928. Pesti Hírlap emlékkönyve 85 p.
3. Pesti Hírlap 1920. V.4. 2 p. A lengyelek nagy győzelme; V. 8. 7 p. A bolsevisták nagy veresége; V. 9. Az orosz vörös hadsereg veresége ; V. 11. 5 p. Kijev elfoglalása, V. 23. 2 p. Bonar Law útja a hadszíntérre.
4. Pesti Hírlap 1920 VI. 11. 2.p Lengyel - orosz harctéri helyzet, a lengyel kormány lemond ; VI. 16. 3 p. A lengyelek kiűrik Kijevet
5. *Piłsudski*: 1920. Franklin 1934. 211-234 pp.
6. Rubicon 1996, ill. Párhuzamos politikai portrék a XX. századi Kelet-Közép és Kelet Európából, 1994.
7. *Tuhacsevszkij*: A visztulai hadjárat 160.p.
8. *Piłsudski*: 1920. 21p
9. *Tuhacsevszkij* Im. 186-187. pp. A lengyelek sikeres védekezését Tuhacsevszkij is elismeri.
10. *Piłsudski* I.m. 57-60 pp.
11. *Piłsudski* I.m. 60.p.
12. Piłsudski egyik alárendeltje Zygodowicz tábornok így mentegetőzött az ütközet után: "Ámbár anyagi felkészültségünk nem engedte meg, hogy mindezen követelményeknek eleget tegyünk, ezek az adatok eléggé bizonyítják, hogy tűzérésünk gyenge volt, és hogy a veszélyes pillanatokban

nem tudta a gyalogságot megfelelő módon zárótűzzel, vagy tűzősszpontosítással támogatni, kivéve, ha részlettámadások az arcvonalnak csak egy részét veszélyeztették.”

13. *Piłsudski* Im. 84.p
14. *Piłsudski* Im. 85-88 pp.
15. Pesti Hírlap 1920. VII.13. Grabszky miniszterelnök Piłsudskit fegyverszüneti tárgyalásokra szólítja fel (Párizs- Ancien Havas Hírügynökség) ; A lengyelek a Kolcsaknak és Gyenikinnek küldött lőszert használják (Bécs- Neue Freie Presse), London Tárgyalás kezdődik Lloyd George és a szovjet küldöttség között (londoni tudósítótól).
16. Pesti Hírlap 1920. VII. 24. Sapieha külügyminiszter tárgyalni kíván, Poswadowski hadosztálytábornok, mint a lengyel hadsereg vezérkari főnöke tárgyalni akar szintén a fegyverszünetről
17. *Piłsudski* Im. 91. p.
18. Ehhez hozzájárult, hogy a szovjet küldöttek bejelentették, hogy csupán a Felix Dzszerzinszki féle proletár lengyel ellenkormánnyal hajlandóak tárgyalni. Pest Hírlap 1920. VII. 24.
19. Pesti Hírlap 1920.VII.16. A lengyel-német sajtóirodai hírek alapján jelentik, hogy Anglia és Franciaország közvetít, ha Lengyelország a Bug és a Zbrue vonalig vonul vissza és Wilnot visszaadja. Bonar Law közvetít a Szovjet-orosz állam és Wrangel között .
20. Pesti Hírlap 1920. VII. 25. Bécsből jelentik, hogy Lenin részére a Szövetséges hatalmak ultimátumot küldtek.
21. Pesti Hírlap 1920. VII. 30.
22. Pesti Hírlap 1920. VII. 25. és 30. Németország csapatösszevonással védekezik a lengyel határ mentén, illetve Népőrségeket szervez, amire nem vonatkozik a fegyverszünet és a Versailles béke.
23. A helyzetet súlyosbítja, hogy Weygand tábornok is megérkezett, s a helyzetet nem ismerve osztogatta tanácsait. Olyan álhírek bizonyult információk is megjelentek, mint a lengyel hadsereg Antant tiszték irányítása alá helyezése (Pesti Hírlap 1920. VIII.5.), illetve Foch Varsóba érkezése (P.H. 1920.VIII.7.).
24. Pesti Hírlap 1920. VIII.2-4.
25. *Piłsudski* Im. 103.p.
26. Piłsudski utal egy röpiratra, mely miatt Piskor tábornok, a marsall addigi híve szembe fordult vele. *Piłsudski* uo.
27. *Piłsudski* Im. 110.p.
28. *Piłsudski* Im. 111-112. pp.
29. Pesti Hírlap 1920. VIII.7-8.
30. A küldöttség vezetői: Mózes Ernő, Hindy Zoltán Pesti Hírlap, Új Nemzedék, Magyar Kurír 1920. VIII. 11. Fogadta őket Kakowski hercegprímás és Dasynski alelnök is.
31. A magyar nagykövet: Gr. Csekonics István végig a helyén maradt.
32. Pesti Hírlap 1920. VII. 12-13.
33. Pesti Hírlap 1920. VIII. 6. Teleki Pál válasza egy interpellációra, VIII.10. Magyarország nem mozgósít csupán hadianyagot juttat el a lengyelekhez.
34. A csehek ezt a Müncheneri egyezmény után kapták vissza, amikor Lengyelország akadályozta meg, hogy a védelmére siessenek a szovjet csapatok.
35. *Piłsudski* Im. 114- 116. pp.
36. A Pest Hírlap híre szerint 4 szovjet-orosz hadosztály semmisült meg, s 3000 fogoly esett.
37. VIII.18-án még Bécsből azt jelenti Simon Vilmos, hogy Varsó elesett.
38. *Piłsudski* Im. 120. p.
39. A szovjet-orosz felderítés ráadásul elfogta a 3. lengyel hadsereghez küldött parancsot, de megtévesztésnek hitték, és nem léptek fel ellene.

40. *Tuhacsevszkij* Im. 203. p.; *Pilsudski* Im. 121. p.
41. Benda Jenő Varsóból telefonsürgönyön keresztül tudósította a magyar olvasókat a harctéri helyzetről. VIII. 19-én jelentette Pilsudski ellentámadását északon Plansk, délen Govrolin és Vjperz felől; Iwaskiewicz tábornok sikeresen védi Lemberget és a szovjet-orosz erők csupán a korridornál tudtak ellentámadni, de ott sem sikerrel. VIII. 20-án jelentette, hogy Varsó a lengyel ellentámadás 3. napján felszabadult. A lengyelek 30-40 km-es tért nyertek, az orosz hadseregcsoportot kettévágták, és Mawánál áttörték a szovjet frontot. A lengyelek kezére került Novominszk, Sioedecz, Niedzyrecz, Wisnica, Vlodava és Zsitimir. 5000 fogoly 20 ágyú és 7 gépfegyver van a zsákmányolt hadianyagok között.
42. *Pilsudski* Im. 129.p.
43. *Tuhacsevszkij* azt írja, hogy a katonáinak nem maradt lábbelije, illetve hiányos volt a ruházata. *Tuhacsevszkij* Im. 207.p
44. *Pesti Hírlap* 1920. VIII. 22-28., *Pilsudski* i.m. 142- 150. pp.
45. A *Pesti Hírlap* szerint a kivégzettek között Szvicsnikow, Szikoroszki, Markov, Swarzet, tábornok. Dutov olenburgi atamánt saját katonái lötték le. P.H. 1920. VIII. 27.
46. *Tuhacsevszkij* szerint egyedül a lengyel hadsereg akadályozta meg a Vörös Hadsereg Európába való betörését.
47. Az orosz békeultimátum szerint Lengyelországnak csak 60.000 főnyi hadserege lehet, nem hozhat be külföldi hadiszert (Nincs hadianyaggyár a területén!) és Oroszország korridort akart Königsbergen és Gdanskon át a lengyel területeken keresztül. *Pesti Hírlap* 1920. VIII. 14.
48. *Pesti Hírlap* IX.4. Benda Jenő helyszíni tudósítása.
49. *Pesti Hírlap*. 1920. IX. 12.
50. *Pesti Hírlap* IX. 15.
51. *Pesti Hírlap* IX. 21. Pavlenko ukrán Balakovics orosz származású. Utóbbi fejére 100.000 rubel vérdíjat tűztek ki az oroszok.
52. *Közép Európa* 1993. 310.p.
53. Benda Jenő Varsóból telefonsürgönyön keresztül tudósította a magyar olvasókat a harctéri helyzetről. VIII. 19-én jelentette Pilsudski ellentámadását északon Plansk, délen Govrolin és Vjperz felől; Iwaskiewicz tábornok sikeresen védi Lemberget és a szovjet-orosz erők csupán a korridornál tudtak ellentámadni, de ott sem sikerrel. VIII. 20-án jelentette, hogy Varsó a lengyel ellentámadás 3. napján felszabadult. A lengyelek 30-40 km-es tért nyertek, az orosz hadseregcsoportot kettévágták, és Mławánál áttörték a szovjet frontot. A lengyelek kezére került Novominszk, Sioedecz, Niedzyrecz, Wisnica, Vlodava és Zsitimir. 5.000 fogoly, 20 ágyú és 7 gépfegyver van a zsákmányolt hadianyagok között.
54. *Pilsudski* Im. 129.p.
55. *Tuhacsevszkij* azt írja, hogy a katonáinak nem maradt lábbelije, illetve hiányos volt a ruházata. *Tuhacsevszkij* Im. 207.p.
56. *Pesti Hírlap* 1920. VIII. 22-28., *Pilsudski* Im. 142-150.pp.
57. A *Pesti Hírlap* szerint a kivégzettek között volt Szvicsnikow, Szikoroszki, Markov, Swarzet tábornok. Dutov olenburgi atamánt saját katonái lötték le. P.H. 1920.VIII.27.
58. *Tuhacsevszkij* szerint egyedül a lengyel hadsereg akadályozta meg a Vörös Hadsereg Európába való betörését.
59. Az orosz békeultimátum szerint Lengyelországnak csak 60.000 főnyi hadserege lehet, nem hozhat be külföldi hadiszert (Nincs hadigyár a területén!) és Oroszország korridort akart Königsbergen és Gdanskon át a lengyel területeken keresztül. *Pesti Hírlap* 1920.VIII.14.
60. *Pesti Hírlap* IX.4.-Benda Jenő helyszíni tudósítása

Gábor Ósz:

The War Between Poland and Soviet Russia in 1920.

Following World War I, the map of Europe was completely redrawn. Nation states were born or rose from the ashes like a Phoenix, with Poland being a test case for the latter. The Poles, led by Pilsudski, decided to take advantage of the favourable international situation and restore their national state even by the use of arms if necessary. The young state of Soviet Russia, however, was to lose territories this way, and did not leave the Polish challenge unanswered. Historical grievances and conflicts led to war yet again, and two outstanding generals faced each other in the field of battle: Tukhachevskii and Pilsudski. The Poles won and created the Republic of Poland because they could turn their triumph in battle into a diplomatic victory. The present study deals with these events.

Bariska István Mihály

**Diszkontinuitás és kontinuitás - Az osztrák identitás
anatómiájának kérdéséhez 1945 előtt és után**

A nyugati típusú nemzetállam kialakulása Közép- és Kelet-Európában az etnikai, nyelvi és vallási sokszínűség korlátaiba ütközött. Eszerint a Habsburg-Monarchia újkori történelmét tekintve az alapvető probléma a következőkben összegezhető: Míg a magyar korona országaitól eltekintve az államalkotás folyamata figyelemre méltó eredményekkel járt, addig az "összosztrák" nemzet kialakulását lépten nyomon kudarcok kísérték.

A népek keveredésének tarka konglomerátumában a strukturális különbségek sokkal mélyebbek voltak, mint a kontinens nyugati felén:¹ az itt élő népcsoportokra nemcsak kulturális, vallási, nyelvi és mentalitásbeli megosztottság volt jellemző, hanem a különbségeket még tovább erősítette a gazdasági fejlődés eltérő színvonala is.

A 19. század iparosító korszakaiban lezajlott területileg egyenlőtlen gazdasági fejlődés az osztrák gazdasági szerkezet főbb körvonalait évtizedekre előre meghatározta:² az ipari élet főbb területei és központjai túlnyomóan Ausztria keleti részén, Stájerországban, valamint a nyugati peremterületeken helyezkedtek el. Azok mind a munkaerő, mind a piac tekintetében szoros kapcsolatban álltak a monarchia más területeivel. Kisebb intenzitással vagy egyáltalán nem tudtak bekapcsolódni a gazdasági vérkeringésbe Ausztria középső részei. Itt helyezkedtek el azok a felvevő piacoktól távol eső agrárterületek, ahol a hagyományos alpesi legelőgazdálkodás megőrizte évszázados pozícióit.

Az eltérő fejlődés természetesen a szociális szerkezet terén is különbségeket eredményezett az egyes régiókat tekintve, és egyidejűleg rányomta a bélyegét az örökös tartományok identitására.

Mivel a Habsburg-Monarchia politikai, gazdasági és kulturális elitje a birodalom nyugati felében élő németajkú lakosságból került ki, így a mai Ausztria területére a katonaság, a hivatalnokság és a közlekedés területén alkalmazottak aránya átlagon felül magas volt. A többségében német nyelvű örökös tartományok területén helyezkedett el a birodalom fővárosa, Bécs. Itt a fent említett társadalmi csoportok és osztályok egyedülálló koncentrációjának lehetünk a szemtanúi. Ezen rétegek skálája Bécsben még tovább erősödött banki- és kereskedelmi alkalmazottakkal, a fővárosi középosztállyal és egy tipikus fővárosi értelmiséggel és kulturális elittel.

A birodalom nyugati felén későn érvényre juttatott, de ugyanakkor korlátozott parlamentarizmus, a politikai kultúrának három élesen elkülönülő táborra szakadása - habár 1945 után egyre kisebb mértékben - mind a mai napig hátrahagyta nyomain az osztrák

politikai életben. Ezeket a táborokat - az elsősorban szociáldemokrata munkásosztályt, a paraszti és kispolgári rétegekre építő politikai katolicizmust, a reakciósokat és mérsékelt liberálisokat felvonultató németnemzetieket - nemcsak ideológiai különbségek, hanem külön léttér kialakítása is jellemzi.

Az osztrák politikai életben a hagyományoknak a XX. században is meghatározó szerepe volt. Megmutatkozik mindez egy a rendi hagyományokra építő, a katolikus társadalomelméleteket támogató gondolkodásban, melyhez szorosan kapcsolódik egy megegyezést és kompromisszumokat kereső konfliktusszabályozási mechanizmus, felsőbb instanciák gyámkodásának igénye, valamint egyfajta félelem a nyilvánosságtól és a kritikától.

1918-19 - Ausztria "forradalma" és a köztársaság megalapítása: Habár az Osztrák Köztársaság, mely az I. Világháború végén a széteső soknemzetiségű állam romjain jött létre, nyíltan szakított monarchikus és multinacionális múltjával, annak hatása az osztrák politikai életben lépten nyomon tettenérhető. Az újjonnan keletkezett állam már 1920-ban köztársasági alkotmánnyal rendelkezett, területét a Párizs környéki békekben újraszabták, melyet az Osztrák-Magyar-Monarchia utódállamaival szemben fegyveres határkonfliktusokban sikertelenül vagy sikerrel védelmezett.

Az igazgatási és ellenőrzési funkciók elvesztése, valamint a gazdasági mozgáster drasztikus szűkülése, a monarchia Habsburg-lojális német nyelvű elitje és középrétegei számára, többnyire csak mérsékelt németnemzeti osztrák identitásának messzemenő lerombolásával volt egyenértékű. Amennyiben nem találtak menedéket a habsburg-hű politikai konzervatív katolicizmusban, úgy a polgári és kispolgári rétegek túlnyomóan egy németorientált identitásban vélték új támaszt felfedezni; politikai és gazdasági céljaikat a mielőbbi "Anschluss"-ban fejezték ki.

Az "Anschluszt" azonban a győztes hatalmak egyre-másra megtagadták. Ennek ellenére sem hagytak alább a lakosság széles köreit átfogó "Anschluss"-mozgalmak. Az új politikai képződmény területi identitása így olyan tekintetben folyamatosan negatív maradt, amennyiben annak törekvése az volt, hogy részévé váljon a Német Birodalomnak, ráadásul az osztrák társadalom kulturális értelemben a három politikai tábor választóvonalára mentén továbbra is elaprózódott.

A közvetlen háborús következmények mellett súlyos csapás volt a több szálon keresztül összekapcsolódó gazdasági tér felbomlása és a Habsburg-Birodalmon belüli uralmi funkciók elvesztése: gazdasági stagnálás, pénzintézetek és bankok összeomlása, egész iparkörzetek nagymérvű hanyatlása, az infláció és a munkanélküliség emelkedése, mely immáron már az állami alkalmazottakat is érintette.

A gazdasági életképtelenség jelszava, az "Anschluss" iránti óhaj és a politikai radikalizálódás a politikai élet azon kevés jellemzői közé tartozott a két háború közötti időszakban, mely többé kevésbé mindhárom politikai táborra érvényes volt. Az eredetileg gazdasági és társadalmi különbségeken nyugvó állandó konfliktust, mely Bécs és a tartományok között bontakozott ki, még tovább erősítette azok egyre élesebben jelentkező politikai ellentéte is, amennyiben a tartományok elsősorban konzervatív és nemzeti dominanciájuk voltak és a főváros kormányzását évtizedeken keresztül a szociáldemokraták tartották a kezükben. A "vörös-fekete" kormánykoalíció megszűnt (1920), valamint a

Seipel kancellár által végrehajtott pénzügyi egyensúlyteremtést (1922) követően a defenzívába szorított szociáldemokrácia társadalmi és politikai elképzeléseit fellegvárában, a "Vörös Bécsben" igyekezett megvalósítani, míg a tartományi székhelyeket, valamint a kisvárosokat növekvő mértékben át kellett, hogy engedje a keresztényszocialistáknak és a heimwehrfasiszta reakciónak, ami a vidéket, mely amúgy sem volt szociáldemokrata érzelmű³, mobilizálni igyekezett a Bécs elleni vonulásra ("Marsch auf Wien"). A paramilitáris alakulatok közötti politikai erőszakcselekmények⁴ és utcai harcok végül majdnem mindennapossá váltak. Miután beköszöntött a gazdasági válság a radikális nemzetszocialista mozgalom követőre talált a fiatalokban, a válságban lévő közép- és alsóközéposztályban és más társadalmi csoportokban.

A bürokratikus hétköznapok és a köztársaság politikai ceremóniái még messzemenőleg a monarchia tereiben zajlottak, és ez az állapot az 50-es évek végéig alig változott. A nyilvános reprezentációk az I. Köztársaság idején gyakran militáris vagy paramilitáris jelleget öltöttek. A tömeggyűlések és felvonulások szigorú, nem egyszer harcias, antirepublikánus, katolikus koreográfia szerint zajlottak. Az egykori frontharcosok, a Heimwehrek és németnemzeti katonai alakulatok, az SA-t és az SS-t bezárólag, felvonulásaik és ellenfelvonulásaik rituáléjával közvetlen kapcsolatot létesítettek a Habsburgok államában meghonosított katonai, az állam felsőbbrendűségét reprezentálni kívánó tradíciókkal.

A Monarchia parádéinak azonban az I. Köztársaság és a "rendi állam" katonai felvonulásival szemben elsődlegesen az volt a funkciója, hogy a katonait szembeállítsa a civil felfogással, míg utóbbi esetében annak funkciója a katonai és civil felfogás integrálásában, a politika és a társadalom militarizálásában állt.

A militáns szociáldemokrácia válasza a konzervatív-reakciós, valamint fasiszta erők által felvonultatott pompára nem maradt el. A fény és a pompa helyett egyszerűbb, józanabb megjelenésre fektették a hangsúlyt. Öltözékük egyfajta keveréke volt a világháborús egyenruhának és egy kiránduló felszerelésnek.

A szociáldemokrácia munkásünnepé igazi formában majd csak a 20-as évek végén teljesedik ki. Szellemiségében ötvöződtek a Francia Forradalom korából átvett, racionalitást tükröző, a szimbolizmusra nagy súlyt fektető ünnepegeknek és a német-"nemzeti" nemzetkultusznak a jegyei is.⁵

Az ellenkultúra (keresztényszocialista contra szociáldemokrata) demonstrációjának nevezetes napjává vált a köztársaság kikiáltásának a napja, 1918. november 12. Állami ünnepé váló emelése (1919) nem aratott osztatlan sikert. A munkáspártok követői mellett részleges elfogadást nyert a liberális és németnemzeti polgárság köreiben; mégis ez a nap megmaradt a szociáldemokrácia ünnepének és mintegy őszi ellenpárja volt a májusi ünnepegeknek. A keresztényszocialisták ezen az ünnepnapon elzarándokoltak a Bécs közeli Klosterneuburgba, ahol felkeresték Babenberg Szent Leopold sírját. A császár születésének (Ferenc József, 1830. augusztus 18.) hagyományos megünneplése⁶ a keresztényszocialista ünnepek között valóságos népiünnepé nőtte ki magát. Az I. Köztársaság ünnepei tökéletesen reprezentálták a különböző politikai "táborok" és kultúrák szembenállását és bizonyították a konszenzusra való törekedés hiányát.

1933-34 - Polgárháború és "rendi állam": A világgazdasági válság társadalmi és politikai következményei a 30-as évek elején lerombolták az osztrák demokrácia labilis szerkezetét.

Tömeges munkanélküliség, a középosztályok elbizonytalanodása, a szakmai kilátástalanságba taszított fiatalság radikalizálódása, a társadalmi és politikai hatalmi pozíciók eltolódása lett a krízis eredménye. A munkásmozgalom tovább gyengült és politikai értelemben fokozatosan szétforgácsolódott. A belpolitikai élet radikalizálódását erősítette a föderalisztikus elveket képviselő, konzervatív beállítottságú tartományok szembenállása a centralizálni kívánó "Vörös Béccsel". Mindez alapjaiban megingatta azt az alkotmányos kompromisszumot, mely még jellemezte a köztársaság korábbi "forradalmi" éveit. A politikai erőszakcselekmények mindennaposága, az egyre fokozódó militarizálódás, a heimwehrfaszizmus előrenyomulása, lehetetlenné tettek egy esetleges kompromisszumot a szociáldemokráciával.

A gazdasági válságnak volt az is a hozadéka, hogy az államháztartást külföldi segítséggel újra szanálni kellett, melynek feltétele újabb külpolitikai lemondó nyilatkozatok megtétele volt. Az 1932-ben a Népszövetségnél Lausanneban elért kölcsön folyósításához szorosan kapcsolódott az "Anschluss" ismételt megtiltása. Még ebben az évben Ausztria - szerte jelentős választási sikereket ért el az NSDAP⁷. A kormányzó polgári koalíció e fejlemények következtében szétesett. Ezzel megnyílt az út egy tekintélyelvűséget és hivatás-rendiséget propagáló eredetileg a keresztényszociális táborról leváló csoportosulás előtt. Dollfuss kancellár ennek a kormányzási stílusnak külön nyomatékot adott, amikor bevonta a kormányzásba a Heimwehrek azon szárnyát, mely ideológiailag az "osztrák" út követője volt. Mint a társadalom "hivatásrendi" berendezkedését" és "keresztény megújítását" célzó ideológia képviselője a rendszer autoriter jellegét fokozatosan erősítve lépésről lépésre hatályon kívül helyezte a demokratikus intézményeket (1933. március 4-én kiiktatta a Nemzeti Tanácsot, betiltatta ill. feloszlattott politikai szervezeteket stb). Ezt tette egyrészt olyan célból, hogy megtörje a szociáldemokrácia maradék politikai hatalmát, valamint gátat vessen a nemzetszocializmus növekvő térnyerésének. Dollfuss kormánya azonban figyelmen kívül hagyta, hogy az ilyen módon szított kétfrontos háború Mussolini és Horthy támogatása ellenére is könnyen meghaladhatja a "hazafias" tábor erejét. Ez a tény 1934-ben csaknem beigazolódott, amikor a szociáldemokraták egyes csoportjainak és a (már betiltott) Köztársasági Védszövetség kétségbeesett felkelési kísérlete a februári véres harcokhoz vezetett. Ezt követte az illegális NSDAP-nek az SA-nak és az SS-nek július 25-ei puccskísérlete, melyet bár sikerült elfojtani, de ugyanakkor maga Dollfuss is életével fizetett érte.

Már ezt megelőzően életbe lépett a "keresztény rendi állam" osztályokon túlmutató alkotmánya, melynek háttérében fontos szerepet játszott XI. Pius pápa által közreadott Quadragesimo Anno című enciklikája. Míg az új alkotmány a gyakorlatban alig, vagy egyáltalán nem érvényesült, addig a kormányzás autoriter jellege Dollfuss, majd utódja Schuschnigg idején tovább erősödött. Az osztrák politikai katolicizmus korporatív logikája nem volt képes arra, hogy szélesebb rétegeket mozgósítson; a fasiszta típusú mozgósítási stratégiák hatékonysága nagyon csekély volt. A Dollfuss-Schuschnigg-rezsim nem rendelkezett széleskörű politikai bázissal. Miután elveszítette a céljai megvalósításához nélkülözhetetlen fasiszta Olaszország támogatását és nem tudott ellenállni a nemzetszocialista Németország növekvő nyomásának (1936 - Júliusi Egyezmények Németországgal), Ausztriát fokozatosan bekebelezték a hitleri politika érdekei.

Ami a rendszer politikai szimbólikájának az eszköztárát illeti, abban a politikai katolicizmus hagyományos szimbólumait adaptálták fasizáló jegyekkel. A “rendi állam” utolsó éveiben felerősödtek azok a tendenciák, melyeknek félreismerhetetlen Habsburg-restaurációs töltésük volt. Egy ilyen folyamat figyelhető meg a külsőségeiben a régi Ausztria hagyományaira építő militarizmus térnyerésében.

A “rendi állam” ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett arra is, hogy elnevezéseiben, szimbólumaiban és szervezeteiben utánozza radikális német konkurenciáját. Mindez természetesen olyan hatást keltett, hogy a rendszer fasizálódik, valójában az nélkülözötte az olasz fasizmus és a nemzetszocializmus dinamizmusát, képtelen volt széles tömegeket politikailag mobilizálni. Társadalomfelfogásában túlhaladott mintákat követő Dollfuss-Schuschnigg-rezsim célja egy olyan “hivatásrendi” stabilizáció volt, melyben a paternalista állam azon rétegek érdekeit fogja érvényre juttatni, melyek vesztesei voltak az “osztrák forradalomnak”, a demokratikus államformának és az ipari modernizációnak⁸. A rekatolizáció igényével fellépő rezsim igyekezett ilyen irányban befolyásolni a művészetet és a kultúrpolitikát és hangsúlyozta az “osztrák gondolat” katolikus, antiliberalis (részben antiszemita) és antiporoszl jellegét. Ennek a politikának az ambivalenciáját jól mutatja ugyanakkor a Dollfuss és Schuschnigg Ausztria-ideológiájában erőteljesen hangoztatott “össznémet” küldetésudat. Ezen végeredményben a nemzet-szocializmus kezére játszó ideológia ellen csak kevesen emelték fel a szavukat, így például a keresztényszocialista Ernst Karl Winter és később a kommunista Alfred Klahr.

A többértelműség kifejeződésére példa az a mondat is, mellyel Schuschnigg dacolva Hitler nyomásával 1938. március 13-ra népszavazásra szólított fel: “Egy szabad és német, független és szociális, keresztény és egységes Ausztriáért”.

A “rendi állam” propagandája csak annyiban tett különbséget német és osztrák között, amennyiben utóbbit a német faj hitelesebb képviselőinek, “jobb németeknek” titulálták. Ez a felfogás nemcsak azért volt problematikus, mert nem alapozta meg semmilyen konszenzus, hanem azt elméleti oldalról olyan professzorok alapozták meg, akik akkoriban már a nemzetszocializmus szolgálatában álltak. (pl: Heinrich von Srbik “Össznémet történelemfelfogása”)

1938 - “Anschluss” és nemzetszocialista hatalomátvétel Ausztriában: Schuschnigg 1938. március 11-ei lemondása, az “Anschluss”-ról szóló törvény életbelépése (1838. március.13.), majd a 10-ei népszavazás, melyen az osztrákok 99 százaléka igent mondott “Ausztriának a Német Birodalommal való újraegyesülésére”, az önálló Ausztria végét jelentette. A nagyrészt entuziázmussal fogadott Anschlusst és az “Ostmark” betagozódását a “Nagynémet Birodalomba” valójában se okkupációnak se “nemzeti felkelésnek” nem lehet tekinteni. Ausztriában a nemzetszocializmus háromszoros hatalomátvételének vagyunk a tanúi. Állt ez egy alulról jövő hatalomátvételből, melynek képviselői a gazdaságilag és szociálisan radikalizált középrétegek és deklasszált fiatalok voltak; egy belső hatalomátvételből, melyet azon mérsékelt nemzetszocialista érzelmű középrétegek és katolikusok hajtottak végre, akik már a “rendi állam” ideje alatt pozíciók sorát szereztek meg; és végül egy kívülről jövő hatalomátvételből, a németek intervenciójából.

A politikai következményeken túl mindez messzemenően a társadalmi szerkezet és az Első Köztársaság hagyományainak a lebontásához vezetett. Kihasználva a tartományok

Bécs-ellenességét és hagyományos regionális identitását a nemzetszocializmus az egyébként is kényes osztrák identitást fokozatosan megtörte, nem utolsósorban ezt a célt szolgálta az is, hogy az "Ostmark" területét hét új "birodalmi gaura" osztották fel. Rövid időn belül nemcsak az olyan elnevezéseket tiltották be, mint "Ausztia" ill. "Ostmark", hanem minden olyan területi egységre emlékeztető elnevezést is, melyek emlékeztettek régi osztrák identitásokra. Az osztrákok ezeket az intézkedéseket mindaddig pozitívan fogadták, míg a német háborús cselekményekből profitot remélhettek.

Az 1938 és 1945 közötti időszak ugyanakkor új távlatokat nyitott meg a nemzeti öntudat fejlődése előtt. Két síkon folyt tovább a harc Ausztia identitásának a megőrzéséért, az ellenállás területén és az osztrák emigrációban.

Az 1918 és 1945 közötti időszak politikai és társadalmi válságai mindhárom osztrák "táborban" maradandó nyomot hagytak. Azok mindegyikében közös jellemző, hogy két meghatározó történelmi válságkorszakot éltek át: a katolikus-konzervatívok 1918-at és 1938-at, a "marxisták" 1933-34-et és 1938-at, a német-"nemzetiek" (ill. nemzetszocialisták) 1933-34-et és 1945-öt. Csak az első két tábor tudta az 1945 által reprezentált törést, mint pozitív, identitástformáló tapasztalatot az ezt követő korszakba beépíteni.

Az osztrák identitás a Második Köztársaság idején

Ha kísérletet akarunk tenni a Második Köztársaság identitástörténeti megközelítésére, úgy figyelmünket nem kerülheti el e korszak minőségileg új kül- és belpolitikai orientáltsága.

E tekintetben a következő korszakok különíthetők el egymástól: A háború utáni korszak első évei, amikor is a szövetséges megszálló hatalmak különböző külső befolyásainak volt kitéve Ausztia. A második korszakra a kiéleződő hidegháború, növekvő nyugati orientáció volt a jellemző a megszálló hatalmak folytatódó jelenléte mellett, mely időszakot 1955-ben az államszerződés és az "örökös semlegességről" szóló nyilatkozat zárt le. Az ezt követő harmadik időszak (a 60-as évek végéig) jellegét a külpolitikai enyhülés, Ausztrián belül pedig a provinciális önelégültség és kezdődő német orientáltság adja. A negyedik szakaszt (1970-1985) a nemzetközi szervezetekben és politikában való egyre intenzívebb részvétel, ugyanakkor Ausztia büszke befeléfordulása jellemzi. Ezt egy rövid átmeneti idő követte, mely Waldheim szövetségi elnök háborús múltja körüli nemzetközi afférok miatt a fájdalmas elszigetelődés korszaka lett. (1986/88) Majd végül következik az ötödik periódus, melyben Ausztia teljes nyugat-európai integráció útjára lépett és ismét nyitott Kelet- ill. Közép-Kelet-Európa felé.⁹ A kelet-nyugati konfliktus befejeződésével és a kelet-európai kommunista rendszer összeomlásával Ausztia geopolitikai helyzete alapvetően megváltozott. Míg korábban a hivatalos külpolitika Ausztriát sokszor, mint "Európa szívét" aposztrofálták, mára az Európai Unió peremországaként, külső konfliktusok metszéspontján helyezkedik el.

Az osztrákok tudatában a Második Köztársaság gazdasági kapcsolatait és külpolitikáját tekintve továbbra is fontos szerepet játszanak a történelmi hagyományok: egy 1980 körüli reprezentatív felmérés szerint a megkérdezettek 78 százaléka elfogadta a kisállami létet, míg 18 százaléka sajnálkozását fejezte ki az elvesztett nagyság miatt. Az osztrákok 75 százaléka Ausztia szerepét abban látta, hogy "békés semleges zónát képezzen a hatalmi

blokkok között” és 57 százalékuk szerint országuk feladata az, hogy “híd legyen kelet és nyugat között”. Ezek a felfogások a Második Köztársaság sajátos identitásai közé tartoznak. Emellett léteznek még olyan szerepfelfogások, sztereotípiák, melyek a két háború közötti időszakból ill. a Második Köztársaság első két évéből maradtak fenn: így 17 százalék Ausztriát a “keresztény Nyugat elővédjének, 7 százalék a “Kelet elleni védőbástyának” és 47 százaléka egy nagy kulturális örökség hordozójának tekinti.¹⁰

A Második Köztársaság: a stabilitás korszaka

A Második Köztársaság kezdetén - hasonlóképpen, mint egész Közép-Európában - a Második Világháborút és a náci diktatúrát követően a gazdasági és politikai viszonyok mély válságának lehetünk a szemtanúi.

Az 1945-ben induló új korszak identitása és politikai berendezkedése alapján egy egységes “történelmi blokként” jelenik meg. Ez alapvetően meghatározta viszonyát a XX. század korábbi történelmi periódusaihoz, az I. Köztársasághoz és a náci rezsimhez. A köztársaság új önálló társadalmi és gazdasági arculata három elem összjátékának volt az eredménye: az állami szektor magas aránya az iparban, a társadalmi érdekcsoportok erősen neokorporatista szerveződése és a szociális partnereknek messzemenőleg a konszenzusra építő együttműködése.

A régi politikai “táborok” Ausztriában sokkal tovább megőrizték befolyásukat, mint sok más hasonló nyugati társadalomban. Az osztrák politikai élet nyugati demokráciákra nem jellemző magasfokú szervezettsége mutatja a párttagok és a választásokon résztvevők számának nagysága. Jellemző továbbá a kényszertagság az egyes ágazatok köré szerveződő érdekvédelmi szervezetekben, és azok meghatározó szerepe a politikai döntési mechanizmusokban.

Az Ausztriában fellelhető négy érdekvédelmi szervezet két nagy csoport érdekeinek a védelmét látja el: a munkavállalók a munkáskamarákba és a Szakszervezeti Szövetségbe, a függetlenek a Szövetségi Gazdasági Kamarába és Mezőgazdasági Kamarákba tömörülnek. Ezek a választóvonalak többé kevésbé megfelelnek a nagy politikai pártok bázisainak. Erre a rendszerre jellemző továbbá az érdekvédelmi tömörülések és a pártok között fennálló erős személyi összefonódások. Ezáltal a szervezetek vezetőinek a közreműködésével zárt ajtók mögött kialakított gazdasági- és szociálpolitikai kompromisszumok a mindenkori bázissal szemben könnyen érvényesíthetők voltak és sokáig nem voltak akadályoztatva bonyolult parlamenti szavazások által.

A szociális partnerek érdekegyeztető és érdekvényesítő rendszere, a “Paritások Bizottság” és intézményei nem igényeltek formális alkotmányos szabályozást. A fenti rendszer stabilitását és sikerét szolgálta az a nemzeti és történelmi önértzet is, melynek egyre erősebben kezdtek a körvonalai a hatvanas években kirajzolódni. Egy még a XX. században nem tapasztalt “nyugalmi időszak” és az azt megelőző katasztrófák emlékei voltak azok az építő kövek, melyekből felépül a jelenkori osztrák történelmi mentalitás és mely az 1945/55-öt követő időszakot egységes “blokként” jeleníti meg.

A háború utáni első évek a helyreállítás, a háborús károk megszüntetésének és a nélkülözésnek az évei voltak. A demokratikus intézmények ismét el kezdtek működni. Az

állami integritás megőrzését, a szovjet és nyugati megszállt területek szétszakadásának a megakadályozását, a megszálló hatalmaktól való függetlenség növelését Ausztria - a kezdeti bizonytalanságokat áthidalva - elsőrendű feladatnak tekintette. Jelentős eredmény volt törekvéseiben a már 1946-ban aláírt Második Megszállási Egyezmény.

Belpolitikailag az első három év az összpárti kormányzás (ÖVP, SPÖ és KPÖ) jegyében telt el. Az egykori náciakat kizárták politikai (és részben gazdasági jogaik) gyakorlásából. A külpolitikában a negyvenes évek második fele a nagyhatalmakkal egy államszerződés megkötése érdekében folytatott lassú, de reménnyel kecsegtető korszaka volt, azonban a kiéleződő hidegháború ezt a folyamatot megakasztotta. Ennek a periódusnak a végét az 1947-es valutareform vezette be. Kezdetét veszi Ausztria politikai és gazdasági nyugati integrációja, nem csekély szerepet játszik ebben a Marshall-segély, melyből a lakosság számarányát tekintve az európai országok közül Ausztria részesült a legnagyobb mértékben. Ez nemcsak folyamatos beruházásokkal, az Ausztrián belüli gazdasági tevékenység fokozatos nyugatra történő eltolódásával járt, hanem az osztrák ipar erősödő nyugati orientáltságát is eredményezte¹¹.

A kommunistáknak a kormányból való kiválásával elkezdődött a Nagy Koalíció csaknem húszéves időszaka, melynek során az ország meghatározó két politikai ereje mintegy levonta a tanulságokat az I. Köztársaság tragédiájából és a náci korszak üldöztetéseiből. Az ÖVP és az SPÖ választási eredménye 1966-ig stabilan 40 és 45 százalék között mozgott¹², úgyhogy a nagypártok egyike sem tudott egyedül kormányozni. A külpolitikában és az alapvető társadalompolitikai kérdéseket illetően ez messzemenő kontinuitást biztosított. A belpolitikára azonban még az ötvenes években számos bizonytalansági tényező nyomta rá bélyegét. A gazdaságot még nem sikerült fejlődési pályára állítani, a munkanélküliség magas volt, a bérpolitikában olyan intézkedések érvényesültek, melyek széles rétegeket károsan érintettek; mindennek sztrájk és politikai nyugtalanság volt a következménye. A hangulatkeltésben fontos szerepet játszottak a kommunisták. A sztrájkmozgalom 1950-ben az "októberi sztrájkokban" tetőzött, melyet számtalanszor, mint a kelet-európai kommunista hatalomátvételek utólagos pótlására tett kísérletként interpretáltak.¹³

Az ötvenes évek elején a "náciatalanítási" folyamat leálltával a letűnt rezsim elkötelezett hívei lassan visszaszivárogtak a politika színpadára. A tagok egy saját pártban a "Függetlenek Szövetségében" (VdU) gyülekeztek, melynek később az utódpártja a "Szabadságpárt" (FPÖ) lett.

E korszak kétségtelenül legmeghatározóbb eseménye az Osztrák Államszerződés aláírása volt. (1955. május 15.) Erre az aktusra kedvező nemzetközi feltételek között került sor, ugyanis a kelet-nyugati kapcsolatok átmenetileg megenyhültek és a Szovjetunió új Európa-taktikája érdekeit is szolgálta. Ennek lényege pedig abban állt, hogy az "örökös semlegességét" kinyilvánító Ausztria (1955. október 26.) éket képezzen a NATO terveit közt szereplő észak-déli összeköttetésben, továbbá modellértékű legyen a "német kérdés" rendezésében.

A semlegesség nemzetközi politikai jelentősége mellett meghatározó szerepet játszott a Második Köztársaság identitásának a formálásában. A kilencvenes évek elejére az osztrákok mintegy 80 százaléka azon a véleményen volt, hogy a semlegesség "az osztrák állami gondolat elvitathatatlan része."¹⁴ Az 1956-os magyar forradalom volt az első, de egyben

legjelentősebb próbája a semlegességnek. Az ötvenes évek közepétől aztán tiszta formájában kialakul az a belpolitikai berendezkedés, mely mindenekelőtt a Nagy Koalícióval és a szociális partneri rendszerrel hozható összhangba. Jellemzője: gazdasági konjunktúra, modernizáció, a munkanélküliség és sztrájkok csökkenése, az "Ár- és bérkérdéseket szabályozó Paritásos Bizottság" életrehívása (1957), a politika és a gazdaság közel egyenlő felosztása a politikai "táborok" közt, mely garantálta a társadalmi status quo-t. A kompetenciák effajta felosztása következtében mind a politikai gondolkodás mind a kultúra terén egyre merevebb minták kezdtek érvényesülni.

Szórványos politikai krízisektől azonban ez a korszak sem volt mentes: Habsburg Ottó beutazási terve (1963) és az Osztrák Szakszervezeti Szövetség erős embere Franz Olah körüli politikai viharok (1964), illetve Taras Borodajkewycz történész náci szellemű kinyilatkoztatásai méltók említésre e tekintetben. Ezek a válságok mintegy előjátékát adták az ÖVP egyértelmű választási győzelmének. 1966-ban kezdetét vette az egypárti kormányzás négyéves időszaka, egyidejűleg a merev történelmi táborok és politikai blokkok kezdeti fellazulásának lehetünk a szemtanúi.

1970-ben az ÖVP korszakot az SPÖ szintén egypárti kormányzása váltja fel. Bruno Kreisky vezetésével az SPÖ nemcsak az 1970-es, hanem az 1971-es választásokon is elsősorban sikerrel szerepelt. Köszönhette mindezt azoknak az új célkitűzéseknek és tartalmaknak, melyek a választók széles köreiben pozitív visszhangra találtak: "európaérettség", modernizáció, tudatos liberalizmus avantgard áramlatokkal szemben. A konzervatív ÖVP, mely még 1970-ben a nyilvánosság előtt jelöltjét Josef Klaut "igazi osztrákként" próbálta győzelemre segíteni, az elkövetkező években nem volt képes lefaragni a veszteségeiből. A Kreisky-éra, mely egészen a nyolcvanas évek elejéig tartott, megteremtett egy folyamatos gazdasági jólétet, felépített egy skandináv típusú szociális államot és számtalan politikai reformot hajtott végre. Kreisky társadalompolitikai programjára jellemző volt az a kijelentése, hogy számára elfogadhatóbb egy nagyobb költségvetési deficit, mint 10.000 munkanélküli.

A 15 év után véget ért Kreisky-korszak liberális-világpolgári szelleméből az azt követő SPÖ-FPÖ kiskoalíció keveset tudott megőrizni. Ez nagyrészt az egyre súlyosbodó nemzetközi-gazdasági helyzetnek volt köszönhető.

A nyolcvanas évek közepén belső válságok rázzák meg az Osztrák Köztársaságot: - nem várt nemzetközi elszigetelődéshez vezetett a volt ENSZ-főtitkár, Kurt Waldheim szövetségi elnökké történt megválasztása. Elnöki tevékenységének rövid intermezzója azonban a külkapcsolatoknak fokozottan az EK felé történő elmozdulásában nem játszott döntő szerepet. A kilencvenes évek elejére kialakult új nemzetközi politikai helyzet a semlegességi státusz átértékelését vonta maga után. Ausztria újra nyitott Kelet-Európa és a dunamenti államok felé, és folytatta nyugat-európai integrációs politikáját, és immáron 1995 óta az Európai Unió tagja. A Második Köztársaság történelme folyamán a nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán bekövetkezett "görbület, a "nyitás" korszaka a belpolitikában akként jutott kifejezésre, hogy a korábban csekély szerepet játszó populista és jobboldali szélsőséges politikai csoportosulások újra előretörték és a Haider vezette Szabadság Párt döntő politikai erővé nőtte ki magát. Ez maradt a közelmúltban véget ért - elsősorban európai távlatokat megnyitó - Vranitzky-korszak (1986-1997) súlyos belpolitikai deficitje.

A leírtakat röviden összegezve a következőket állapíthatjuk meg: az osztrák identitás nem határozható meg, mint változatlan és homogén. A történelem folyamán annak tartalma, határait, etnikai és kulturális összetevőit illetően koronként más és más volt. Számtalan különbség fedezhető fel a hatalom gyakorlás mikéntjében, a politikai akaratnyilvánítás, a történetírás és a kultúra területén.

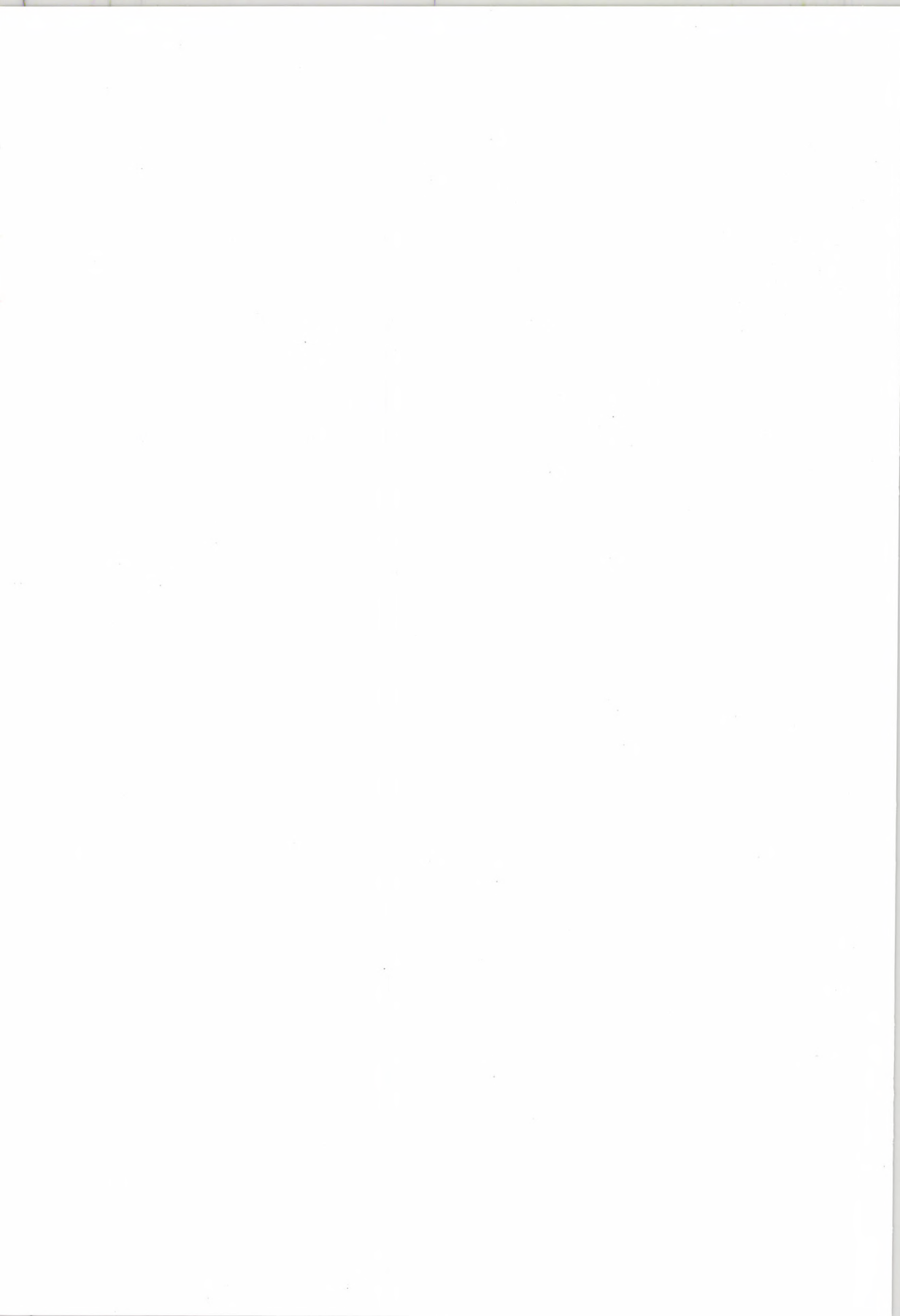
Jegyzetek:

1. *Szücs Jenő*: Nemzet és történelem (Nation und Geschichte) 96.
2. vö: *David F. Good*: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914, Wien, Köln, Graz 1986.
3. vö: *Kurt Greussing Hg.*: Die Roten am Land. Arbeitsleben und Arbeiterbewegung im westlichen Österreich, Steyr 1989.
4. vö: *Gerhard Botz*: Gewalt in der Politik, München 1983.
5. Ezen hagyományokkal kapcsolatban lásd: *Josef Ehmer, Rote Fahnen - Blauer Montag*, in: Detlev Puls, Hg., Wahrnehmungsformen und Protestverhalten, Frankfurt am Main 1979, 143-174.
6. *Ernst Hanisch*: Das Fest in einer fragmentierten politischen Kultur. Der österreichische Staatsfeiertag während der Ersten Republik, in: Detlef Lehnert u. Klaus Megerle, Hg., Politische Teilkulturen zwischen Integration und Politisierung. Zur politischen Kultur der Weimarer Republik, Opladen 1990, 231-247.
7. *Jürgen W. Falter és Dirk Haenisch*: Wahlerfolg und Wählerschaft der NSDAP in Österreich von 1927 bis 1932, in: *Zeitgeschichte* 15 (1987/88), 223-244.
8. *John Rath*: The First Austrian Republik - Totalitarian, Fascist, Authoritarian, or what? in: *Rudolf Neck u. Adam Wandruszka Hg.*: Beiträge zur Geschichte, St. Pölten 1976, 163-188. *Ulrich Kluge*: Der österreichische Ständestaat 1934-1938, Wien 1984.
9. *Peter Jankowitsch*: Foreign Policy, in: *Kurt Steiner Hg.*: Modern Austria, Palo Alto, CA. 1981, 361-380.
10. *Paul Lazarsfeld*: Gesellschaft, Nationalbewusstsein 17pp. *William T. Bluhm*: Building an Austrian Nation, New Haven 1973, 239.
11. *Helmut Kramer és Otmar Höll*: Österreich in der internationalen Entwicklung, in: *Herbert Dachs Hg.*: Handbuch des politischen Systems Österreichs, Wien 1991, 52-69, itt 61 pp.
12. *Melanie A. Sully*: Political Parties and Elections in Austria, London 1981, 155 pp.
13. *Michael Ludwig*: *Klaus Dieter Mulley és Robert Streibel*, Hg.: Der Oktoberstreik 1950, Wien 1991.
14. SWS-Rundschau 31 (1991), H.2, 232 pp.

István M. Bariska:

**Discontinuity and Continuity: To the Problem of Austrian Identity
Before and Since 1945.**

The present study outlines the changes of Austrian identity during the twentieth century by analyzing the role of historical events, social and political changes, instability and stability in shaping national identity. The author offers a contrasting view of the Austrias before and after 1945, the former loaded with crises and schizophrenia, the latter bringing about political and economic stability.

Kardos Tibor

Az amerikai, európai és magyar rádiózás és televíziózás fejlődésének összevetése 1960-ig

Az Egyesült Államok és Európa elektronikus médiumainak fejlődése - a kötelező egybeesésektől eltekintve - eltérő utat követett. Ezen hírközlő szervezetek kibontakozását, és későbbi "uralkodását" az amerikai politikai struktúra és az Óvilág nemzeteinek változatos politikai berendezkedése közötti különbségek, és az eltérő tradíciókból táplálkozó társadalmi közgondolkodás, értékrendszer határozta meg. Eltérések mellett azonban jelentős hasonlóságokat is találunk, sőt ezek a mérvadóbbak. Ez elsősorban a tömegkommunikációs eszközök által nyújtott, napjainkban már sok száz millió ember által megosztott "globális élménynek" köszönhető, aminek a kifejlődését szintén a tárgyalt időszakban figyelhetjük meg.

Cikkünk témáját ezért két irányból határozhatjuk meg: milyen hatással volt a rádiózás, illetve televíziózás az azt befogadó társadalomra, és milyen módon hatott vissza a létrejövő elektronikus médiumokra az adott társadalom. Vizsgálatunkban azért az Egyesült Államokat és Európát vesszük nagyító alá, mert ezeken a területeken alakult ki először effektív rádió- és később televíziós műsorszórás. Európán belül kiemelten foglalkozunk Magyarországgal, mert kitűnő például szolgál annak bemutatására, hogy az adott történelmi kontextusban milyen lehetőségei voltak egy kis európai országnak a rádiózás és televíziózás fejlesztése terén.

A rádió

Guglielmo Marconi 1895-ös felfedezésétől - miszerint elektromágneses hullámok segítségével összeköttetés teremthető két térben távoli pont között - rövid időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy vállalkozó szellemű emberek felismerjék az új találmány fantasztikus lehetőségeit.

Az Egyesült Államokban az 1900-as évek a lelkes amatőrizmus jegyében teltek el, és az új "játékszer" híveinek tábora akkorára duzzadt, hogy a különböző hullámhosszokon eluralkodó zűrzavar sürgős beavatkozást kívánt. Ezt - nemzetbiztonsági okokra hivatkozva - elsősorban a Haditengerészet szorgalmazta. Elérték, hogy 1912-ben Taft elnök és a Kongresszus elfogadta az új Rádióadó Engedélyezési Törvényt (Radio Licensing Law). Ez kimondta, hogy a rádióadót üzemeltetni kívánóknak a kereskedelmi és munkaügyi miniszterhez kell fordulniuk engedélyért, aki megszabta a használható hullámhosszt és az adás időtartamát, viszont egyetlen engedélykérelmet sem utasíthatott el alapos indoklás nélkül. A rendelkezés az amatőröket egyetlen hullámsávra korlátozta, és addigi számukat

is lecsökkentette: 1917-ig mindössze 8562 engedélyt adtak ki.¹

A rádiózás másik korai formája a kizárólag üzleti, tőzsdei információk továbbítására szolgáló, egy-egy kereskedő cég tulajdonában lévő rádiós hírközlő lánc volt. Ezekon kívül csak katonai adók léteztek.

Európában ugyanebben az időszakban még csak néhány éve működtek a morzejeleket sugárzó szikratávírók adóállomásai. Ezek a berendezések még sem technikai színvonalukat, sem funkciójukat tekintve nem voltak alkalmasak arra, hogy széles tömegek számára sugározzanak szórakoztató műsort. A döntő áttörést a század első évtizedeiben megjelent új találmányok (pl. a trióda, az ívfényadó stb.) és a *Titanic* katasztrófája hozta. Ez utóbbi óriási reklámot jelentett a rádiózásnak, mert az amerikai sajtó a rádió segítségével már napokkal a *Carpathia* befutása előtt tájékozódhatott a balesetről és leközölhette a túlélők névsorát.² Ez az esemény rádióvásárlási hullámot indított az Egyesült Államokban, ami az első világháború alatt érvényben lévő, a 'civil rádiózást' tiltó rendelkezések feloldásával, és az első kereskedelmi-szórakoztató adók beindításával bontakozott ki, és csak a húszas évek vége felé hagyott alább.

A fegyverszünet után az újabb technikai vívmányok alkalmazásával folytatták a kísérleti műsorok sugárzását, aminek eredményeként 1920. október 27-én megkezdte működését a világ első rendszeresen adó kereskedelmi rádióállomása, a *Westinghouse Company* tulajdonában lévő KDKA hívójelű pittsburghi adó.³ A következő egy év alatt a rádió divatosá vált az Egyesült Államokban: 1920 és 1922 között 100 000 dollárt költöttek az amerikaiak rádiókészülékre és alkatrészekre. 1924-re az otthoni vevőkészülékek száma elérte a hárommilliót. Ugyanennek az évnek a közepén a műsorszóró rádióállomások száma a világon meghaladta az 1500-at, ebből 324 az Egyesült Államokban, 32 Németországban, 80 Nagy-Britanniában, 74 a Szovjetunióban, 44 Franciaországban és 19 Japánban üzemelt.⁴

Az amerikai rádiótársaságok magáncégekként jöttek létre. Klasszikus értelemben vett központi rádióadó nem létezett, mivel a rádiózást nem nyilvánították állami monopóliumnak. Ugyanakkor az állam a műsorszóró társaságok korlátozása útján igyekezett ellenőrzést szerezni azok felett. Az 1912-es Rádióadó Engedélyezési Törvény az engedélyek elbírálását egy kinevezett tisztségviselő hatáskörébe utalta, aki csupán az elnöknek és a törvényhozásnak tartozott felelősséggel. Az általa megszabott - előzőleg a Haditengerészettel egyeztetett - hullámhosszok és időtartamok túlsúlyfolságot teremtettek a rádiótársaságoknak és az amatőröknek engedélyezett hullámsávon és élvezhetetlenné tették azok műsorát. Ezért a műsorszóró cégek 1926-ban érvénytelenítették ezt a törvényt az amerikai alkotmány első módosítására hivatkozva (az ti. kimondja, hogy az alapvető szabadságjogokat, köztük a sajtó- és szólásszabadságot az állam semmilyen eszközzel nem korlátozhatja).⁵ A létrejött káosz (a rádióállomások kedvezőbb hullámhosszt kerestek, megnövelték az adóteljesítményt stb.) miatt maguk a rádiótársaságok kértek újabb törvényt a következő évben. Ez az 1927-es Rádiótörvény (Radio Act) létrehozott egy koordináló testületet, a Szövetségi Rádió Bizottságot (Federal Radio Commission), ami kötött időtartamra szóló engedélyeket adott ki az adott csatornákra. A bizottság, amelynek feladata a Rádiótörvény végrehajtása lett volna, létrehozása kezdetétől képtelen volt ellátni feladatát, mert a kijelölt öttagú vezetőségből csak egy személy jutott el a szenátusi megerősítésig, és ezt követően a törvényhozás már nem fordított figyelmet a bizottság feltöltésére.

A Rádiótörvény azonban nemcsak emiatt nem tudott megoldani minden felmerült problémát. A rádiózás kezdeti propagálói által megálmodott, a közművelést célul kitűző - s így az anyagi csőd szélére sodródó - állomások nem adhattak el műsoridejükből, hogy ezáltal önfenntartóvá válhassanak. Az 1927-es törvény kongresszusi támogatói azonban nem akarták, hogy ennek engedélyezésével konkurenciát teremtsenek a hirdetésekben élő kereskedelmi adóknak, és a változtatásokkal szemben a fennálló rendszert támogatták. A két tábor vitáiból született meg 1934-ben a Távközlési Törvény (Communications Act), ami - noha egyik fél igényeit sem elégítette ki - a status quo-pártiaknak kedvezett. A közművelést vállaló rádióállomások sorsa ezzel megpecsételődött. Az új törvény a hétagú Szövetségi Távközlési Bizottsággal (Federal Communications Commission - FCC) váltotta fel a Rádió Bizottságot. Feladata a frekvenciaelosztás felügyelete volt, és a széthúzás megszüntetése a rádiótársaságokkal szemben.⁶

Az amerikai rádiózás kezdetén, a kísérleti rádióadások közben szerzett tapasztalatokból kiindulva, a műsor túlnyomó részét a zenei sugárzások tették ki. Mellettük nagy arányban szerepeltek sportközvetítések, főleg népszerű ökölvívó mérkőzések. Egyes adóknál a hangsúly a hírközlés felé tolódott el, ilyen volt például a pittsburghi KDKA állomás. A zenei adásokat ekkor még jórészt hanglemezzel (gramofonlemezzel) sugározták, de a stúdiók kiépülésével az élő zenekari hangversenyek és operák szintén felkerültek a palettára, és megnőtt a külső helyszínekről adott zenei közvetítések száma is.⁷

Viszonylag korán kialakult a tipikusan rádiós műfaj, a hangjáték is. Kezdetben ezek rádióra alkalmazott színdarabok voltak. A legelső egy melodráma, Eugene Walter: *A farkas* című darabja volt, ami 1922. augusztus 3-án hangzott el a WGY-hívójelű New York állambeli adón. Itt alakult az első hangjáték-társulat is, melynek színész tagjai még ingyen dolgoztak. Az első, kifejezetten a rádió számára írt hangjátékot 1922. december 24-én sugározta a BBC. Címe *The Truth about Father Christmas* (Mi az igazság Téliapórol?) volt, és gyerekeknek szólt.

1922. augusztus 28-án délután negyed négykor hangzott el az első dokumentált rádióreklám: a New York-i WEAf-kódú állomás tízperces reklámja egy új lakóépületről. Ez - a négy ismétléssel együtt - 500 dollárba került. E hirdetési forma azonnal rengeteg hirdetőt és hatalmas reklámbevételt hozott a rádiótársaságoknak. A WEAf adó 1922-es jelentősebb hirdetői között található a Colgate fogkrémgyárat, egy biztosítóügynökséget, egy áruházat, egy olajcéget és egy bankot.⁸

A húszas években az egész Egyesült Államokat eluraló rádió vásárlási láz tömeges hallgatói bázist teremtett a rádiótársaságoknak.⁹ Ez több lényeges következménnyel járt: csökkent a vevőkészülékek ára, szélesebb rétegek hallgathatták a műsort, a hallgatottsági szint megtartása érdekében a műsorok összetételét a rádiózó tábor igényeihez kellett igazítani, a hallgatóság számának növekedése ösztönözte az új rádióállomások létrejöttét, óriási mértékben megnövekedtek a rádiótársaságok reklámbevételei. Az amerikai rádióipar az évtized közepére az ország negyedik legnagyobb iparága lett.¹⁰ A Magyar Radio Újság információi szerint az Egyesült Államokban 1921 szeptemberében működő 1180 adóállomás közül 1925-ben még 550 működött. A húszas évek elején a következőképpen alakult a létrejövő és megszűnő állomások száma:¹¹

	1922	1923	1924
Új állomás	642	249	249
Megszűnő állomás	94	298	238

A megszűnő állomások nagy száma a korlátozott adóteljesítmény, ill. a kijelölt hullámsáv tartomány túlsúlyosságának volt a következménye, mivel így a kívánt minőségben nem juttathatták el a műsorokat a célközönségüknek. A fejlődés egyik legjellemzőbb bizonyítéka, hogy 1926-ra az Egyesült Államokban már szinte eltűntek a csak gyengébb minőségű vételt lehetővé tevő detektoros készülékek.¹² A rádiózás amerikai elterjedtségéről a következő 1926-os adatok állnak rendelkezésünkre: az ország 25 millió háztartásából 4,5 millióban (17%) volt vevőkészülék, gyakorlatilag tehát országos szinten minden ötödik, New York városában minden harmadik család rendelkezett rádióval. A rádió divatosságát, ill. nélkülözhetetlenségét az is jelzi, hogy néhány év alatt a harmadik legelterjedtebb háztartási berendezéssé nőtte ki magát. 1926 végén már öt millió vevőkészüléket használtak az Egyesült Államokban, ugyanakkor 18 millió autó volt forgalomban és 15 millió családi otthon rendelkezett telefontal. A farmerek közül közel egy millió vásárolt már ebben az időszakban rádiót. Ők a legdrágább (125-400 dolláros) készülékeket szerezték be, mert ezekkel jó minőségben vehették a viszonylag távoli adók műsorát is.¹³

A megnövekedett hallgatóság ízlése több területen műsorprofil-váltásra készítette a rádiótársaságokat. A komolyzene rovására tért hódított a könnyűzene, illeszkedve ezzel a húszas években radikálisan megváltozott, fesztelenebb amerikai életmódhoz. Jól tükrözi ezt a sajátos műsor-összeállítást néhány Európából származó korabeli beszámoló. Az angol rádiótársaság vezető mérnöke, West kapitány véleménye szerint az amerikai rádióműsorokban túl sok a tánczene és a reklám. Dr. Paul Eichler drezdai tudós megfigyelései szerint az amerikai családok éppen olyan kötelező felszerelési tárgynak tartják a rádiót, mint a gramofont, és azokat többnyire hangszórókon keresztül jól felhangosítva hallgatják. Ő is megerősíti, hogy a hallgatók még több tánczenét követelnek (lehetőleg szaxofonos számokat). Néhány nem zenei amerikai műsorszámot is felsorol: 'Hogyan helyezem el a tőkém?', 'Napi étlap', 'Altató mesék'. A műsorrend változatos, az egyes műsorszámok rövidege miatt (egyik sem hosszabb 10-15 percnél) az adás rendkívül pergő. Dr. Eichler megemlíti, hogy Amerikában a rádiózás végigkíséri az emberek egész napját, mivel az állomások műsorideje reggel 6-tól éjjel 1-ig tart.¹⁴

A rádiós műsorszerkesztők azonban nemcsak az "arany évtizednek" is nevezett húszas éveknek a klasszikus, vallásos életmódban gyökerező amerikai életmódból kiábrándult, hedonisztikus és cinikus látásmódot felvevő, az első világháborút megharcolt ifjú nemzedékét szolgálták ki. A politikusokkal együtt korán felismerték a rádió politikai jelentőségét. Már az 1928-as elnökválasztási kampányba beiktatták a jelöltek rádióbeszédeit.¹⁵ A világon első rádiós politikai közvélemény-kutatás is egy amerikai riporter nevéhez fűződik. 1932. június 27-én Ted Husing - a CBS megbízásából - Franklin Delano Roosevelt választási esélyeiről érdeklődött a Demokrata Konvencióra érkezett küldöttektől.¹⁶

A harmincas években a gazdasági válság következtében csökkent a rádiózók számának növekedési üteme, és elmúlt a kezdeti csoda hatása is. A rádiózás hétköznapi szórakozási formává változott az Egyesült Államokban. Jelentős átrendeződés zajlott le ebben az időben a rádióállomások összetételében: kialakultak az országos hálózatok. Ez a húszas években kezdődött, de a harmincas években gyorsult fel, és alakította ki - nem kis részben ugyancsak a gazdasági válság következményeként - az amerikai rádiótársaságok máig meghatározó rendszerét. A legfontosabb országos rádióhálózatok ekkor jöttek létre: 1934-ben az *American Broadcasting Companies* (ABC), a *National Broadcasting Corporation* (NBC) és a *Columbia Broadcasting System* (CBS). Ezek a tömegtájékoztató szervezetek mára a világ minden pontján ismert médiumokká fejlődtek. A hálózatokkal a harmincas évek első felében lehetővé vált, hogy a társaság legközelebbi adójára hangolva az egész országban ugyanazokat a megszokott és népszerű műsorokat követhessék a hallgatók. De ami ennél is fontosabb, az ily módon kiterjedt rádiótársaságok és hirdetőik sokkal nagyobb közönséghez juttatták el a hirdetéseket, s ezért a reklámbevételeik növekedtek.

A harmincas években megszaporoó televíziós kísérletek már előrevetítették a rivális médium sikerét. A második világháború alatt a fejlesztési és gyártási kapacitás hiánya miatt fel kellett függeszteni ezeket a kísérleteket. A negyvenes évek első felében így a rádió maradt az egyedüli elektronikus médium. A háború idején új rádiózási forma jelent meg, a tábori rádió, amely a hazájuktól és a honi adóállomásoktól távol került katonák szórakoztatását szolgálta, elsősorban divatos könnyűzenét sugározva.

A negyvenes évek második felében, a televíziózás terjedése kapcsán sokan a rádiózás hanyatlását jóslták. A várakozástól eltérően ezekben az évtizedekben élte második virágkorát a rádió.¹⁷ Ezt a rádióállomások profilváltás útján érték el. Azokra a műsортípusokra helyeztek nagyobb hangsúlyt, amelyekben a televízió nem tudott sokkal többet nyújtani. Tipikusan rádiós műfajok maradtak a zenei műsorok, a stúdióbeszélgetések, a közszolgálati hirdetmények és az időjárás-jelentés. A televízióval szemben - aminek nézése teljesen leköti az ember figyelmét és nem lehet mással is foglalkoznia egyidejűleg - a rádió arra épített, hogy miközben hallgatják, valamilyen más tevékenységet is végezhetnek a hallgatók. A rádió háttér-médiummá vált, fő műsorideje a nappali órákra helyeződött át; így jelentős tényező maradt a tájékoztatás és a szórakoztatás területén.¹⁸

Európa

A világelső amerikai rádióipar dicsekedhetett a legtöbb eredménnyel, de Európa is igyekezett lépést tartani a tengerentúllal. Az első rádiós "pontos idő" - jelzést az Eiffel-torony kísérleti adója sugározta 1913-ban. Az első rádiókoncertet Európában, a németországi Wusterhausen rádióállomásról sugározták 1920-ban. 1927 tavaszán a Philips Művek adója rövidhullámon adott műsort a kelet-indiai holland telepesek számára. Az első kívánság hangverseny is európai adóhoz, a berlini Deutchlandsenderhez kapcsolódik, amely először 1936. október 25-én sugározott ilyen műsort, eléggé későn fedezve fel annak vonzerejét.¹⁹

Az első európai rádiótársaságok (a Moszkvai Rádió, a londoni *British Broadcasting Company* (BBC) és a berlini *Wox-Haus*) a rendszeres adásokat 1922-23-ban indították meg. Ezt az első hullámot 1925-ben követte a svéd, az olasz és a magyar rádiózás

rendszeressé válása, 1926-ban pedig a lengyel. Az évtized végére már a legtöbb európai országban volt nemzeti rádióadás.²⁰

Az európai rádiótársaságok jogi szempontból más alapon álltak, mint amerikai társaik. Egyes országokban - Nagy-Britanniában, a Szovjetunióban, Dániában stb.- a rádiótársaságok állami vállalatok voltak. Más országokban részvénytársaságként működtek, amelyben az állam volt a főrésztulajnos. Ilyen rádiótársaságok üzemeltek Németországban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Romániában stb. A Magyar Telefon Hirmondó és Rádió Rt. olyan részvénytársaságként jött létre, amelyben a Magyar Távirati Iroda (MTI), vagyis egy állami vállalat volt a főrésztulajnos, a technikai berendezések tulajdonosa pedig a M. Kir. Posta volt.²¹

A rendszeres adások elkezdésekor engedélyhez és előfizetési díjhoz kötötték a vevőkészülékek használatát.²² Noha a kezdeti felmérések számadatai nem teljesen megbízhatóak, bizonyos következtetéseket leszűrhetünk a Magyar Radio Újságban szórványosan megjelent nemzetközi statisztikák alapján. Ezek szerint a legnagyobb ütemben Németországban és Nagy-Britanniában növekedett az előfizetői tábor. Utóbbiban 1924 közepén 800 000 rádióengedélyest tartottak nyilván, és ez a szám 1925 szeptemberére elérte az 1 464 674-et. 1926 márciusában 1 906 000 vevőkészülék működött a szigetországban, az év végén pedig már 2 130 000. Németországban 1925 végén 1 022 299 előfizetőt regisztráltak, a növekedési ütem ekkor 1790 új előfizető volt naponként. 1926. december 1-jén 1 337 122 német engedélyes rádiózott.²³ E két ország ilyen mértékű rádiós fejlettsége elsősorban annak volt köszönhető, hogy gazdasági erejük lehetővé tette a szükséges technikai eszközök tömeggyártását, ezáltal olcsón dobhattak piacra olyan vevőkészüléket, amit a kisjövedelműek is megvásárolhattak. Fontos tényező volt, hogy ezekben az országokban inkább újabb adótornyokat emeltek a gyenge vételi lehetőséggel rendelkező területeken, és nem a drágább készülékek megvásárlását propagálták.²⁴

A rádiózás elterjedése azonban mégsem volt töretlen ívű. Több ország adatait vizsgálva időszakos visszaeséseket vehetünk észre. A Magyar Radio Újság meglehetősen hiányos adataiból összeállított alábbi táblázatban látható például, hogy míg Dániában négy hónap alatt 6,5 %-kal esett vissza az előfizetők száma, addig Svédországban bő két év alatt 670 %-kal emelkedett számuk. Németországban 1926 őszén tapasztaltak átmeneti csökkenést.²⁵

Engedélyesek száma	1924.okt.	1925.dec.	1926.márc.	1926.dec.1.	1927.jan21.	1927.márc.
Svájc	-	-	-	51.759	51.195	-
Dánia	-	-	-	114.492	-	107.000
Csehszlovákia	-	-	32.000	-	180.000	-
Svédország	31.000	120.000	238.000	-	-	-

Magyarországon a rádiózás elterjedtsége 1929 őszére elérte a nyugat-európai színvonalat, sőt több fejlett országot meg is előzött. Az egy rádióra jutó lakosok aránya 1929-ben:²⁶

Ország	fő/rádió	Ország	fő/rádió
Dánia	15	Franciaország	40
Nagy-Britannia	18	Svájc	60
Németország	23	Olaszország	2.000
Magyarország	33		

A tömegcikké váló rádió Európában is a lakás alapvető tartozékává vált a harmincas években, (ld.: *I. táblázat*). A fasizálódó Németországban nagyon korán felismerték a rádiós propaganda erejét, ezért Göbbels parancsára 1933-ban beindították a néprádió-programot, így hatalmas tömegekhez jutott el az új ideológia.²⁷

Magyarországon 1939-ben kezdték el a néprádió-programot, amelynek deklarált célja falusi néprétegek bevonása volt az ország kulturális vérkeringésébe.

A műsorstruktúra kialakításánál az európai szerkesztők is egyre inkább figyelembevették a nagyközönség ízlését. A Daily Mail egyik 1927-es felmérése szerint az angol hallgatók a következő műsortípusokból szerettek volna többet hallani:²⁸

Műsортípus	Szavazat	Műsортípus	Szavazat
Varieté, hangverseny	238.489	Opera és oratórium	60.983
Zenekari előadás	179.153	Külföldi átvétel	51.755
Tánczene	134.027	Rövid darabok	49.857
Hírek és sportközvetítés	114.571		30.919
Szimfonikus hangverseny	78.521	Hosszú színpadi mű	17.576
Ének és hangsz. szónoklat	72.658	Felolvasások	2.717

Ebből a felmérésből úgy tűnik, West kapitánynak csalódnia kellett otthoni közönségében, hiszen a jelek szerint nemcsak az amerikaiak szerettek volna több tánczenét és szórakoztató műsört hallani, hanem a britek is. Az is nyilvánvaló, hogy a kérdőívet visszaküldők zöme (több, mint egymillió rádióhallgató szavazott) a rádiót zenehallgatásra kívánta használni, hiszen a legtöbb voksot kapott prózai műsортípus is szórakoztató (sport), illetve tájékoztató (hírek) jellegű volt. De még ez a műsorkategória is csak a negyedik helyen áll, közel fele annyi szavazattal, mint amennyit a variétékre és hangversenyekre adtak le. A következő prózai kategória mindössze a kilencedik helyet tudta elérni, az oktató célú programcsoport pedig csak tizedik a kívánságlistán.

A második világháború alatt a rádió elsősorban a propaganda és hírközlés eszközeként működött Európában, fontos szerepe volt az otthontól messze elszakadt katonák és a hátszág moráljának fenntartásában. A háború utáni újjáépítés után Európában is újrakezdődtek a televíziós kísérletek, amelyek az ötvenes évek első felében jutottak el az első adásokig, arra kényszerítve a rádiózást, hogy fennmaradása érdekében menjen keresztül ugyanazon az átalakuláson, amin az amerikai rádióállomások is kénytelenek voltak átesni ebben az időszakban. Az *I. táblázat*ban láthatjuk, hogy az ötvenes évek végére Európában - néhány országtól eltekintve - minden negyedik, ötödik lakosra jutott egy rádiókészülék, azaz csaknem telítődött a rádiópiac. Ekkor már a televízió jelentette az új divathullámot.

Magyarország

Magyarországon a rendszeres rádióadás - hosszas kísérletezés után - 1925. december 1-én indult. A rádiózás jogi helyzetének meghatározására és az állami monopólium megszilárdítására azonban rendeletek sorát hozták már azt megelőzően. 1924 közepén még az volt az illetékes szervek véleménye, hogy felesleges rádiótörvényt alkotni, mivel az 1888. évi XXXI. tc. kimondta: "Távíró, telefon és elektromos jelzőkészülék felállítása, berendezése és üzemeltetése a magyar államnak fenntartott jog."²⁹ Hamarosan kiderült azonban, hogy ennyire nem lehet leegyszerűsíteni a jogi szabályozást, ezért mértékadó nyugat-európai rádiótörvények alapján elkezdtek dolgozni a magyar rendeleteken. A kereskedelemügyi miniszter 1924/85463. sz. rendelete kimondta, hogy az adó- és vevőkészülékek létesítését és tartását engedélyeztetni kell és az illegális rádiózók illetve az illegális alkatrészeskereskedők 250 000-tól 3 millió koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújthatók. A következő rendelet már a fellendülő hazai ipar védelmét és a rádiós piac ellenőrzését valósította meg: az 1924/172700. sz. pénzügyminiszteri rendelet előírta, hogy a külföldi rádióvevő-készülékek behozatalához a kereskedelmi minisztérium engedélye szükséges. A rendszeres adások elkezdéséhez elengedhetetlen egységes rádiórendelet csak 1925 novemberében született meg. Ez (kereskedelemügyi miniszter 1925/32250 sz.) kimondta: a rádiózás állami monopólium, adót csak a posta létesíthet, de az adáshoz miniszteri engedély szükséges, a vevőkészülékek felállítása és üzemeltetése bejelentési kötelezettséggel jár, s a havi előfizetési díjat magánszemélyek számára 30 000 koronában szabta meg.³⁰ Az ezt követő szabályozások már az aktív rádiózás alapján születtek. Az egyik első kiegészítés (kereskedelemügyi miniszter 1927/388. sz. rendelete) a vevőkészülékek összeírását rendelte el és a "kalózhallgatók" bírságtételét két hónap elzárásra valamint 240 pengő pénzbírságra változtatta.³¹ Az 1927. évi 9557/X. sz. kereskedelemügyi miniszteri rendelet mintegy összefoglalta az addigi előírásokat.³²

A magyarországi rádiózás koncesszióját az MTI kapta meg, amiben nagy szerepe volt vezérigazgatójának, Kozma Miklósnak. Kozma legfőbb törekvése az információs bázisok centralizálása volt, ezért is rendelte már korábban az MTI alá a Telefonhírmondót. Ebből és a rádióból hozta létre a Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt.-t, amit később Magyar Rádió Vállalatnak neveztek.

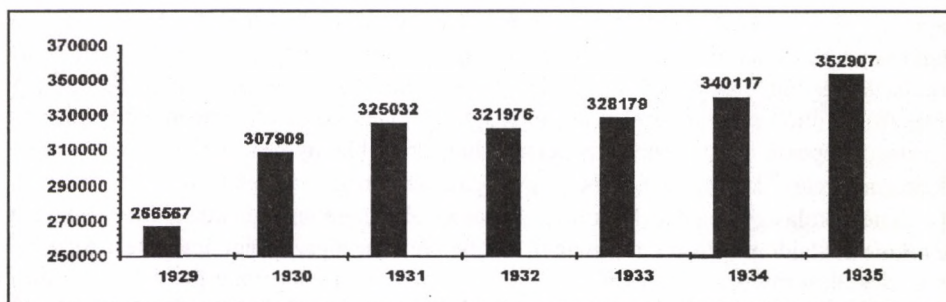
Kozma Miklós rendkívüli képességekkel megáldott szónok, elsőrangú szervező volt. Az első világháborúban negyvennégy hónapig szolgált huszártisztként különböző frontokon. 1918 decemberétől részt vett az ellenforradalmi mozgalomban, a MOVE sajtó- és propagandaosztályának lett a vezetője. Gömbös mellett létrehozta a szegedi hadügyminisztérium nyilvántartó és propagandaosztályát. 1919 augusztusától Siófokon a fővezér katonai irodájának katonapolitikai referenseként dolgozott. 1920 augusztusában Teleki Pál miniszterelnök kinevezte az MTI vezetőjének azzal a feladattal, hogy megbízható emberekkel vegye kezébe a fontos információforrás ellenőrzését. Központosító céljainak megfelelően létrehozta a Magyar Filmiroda Rt.-t valamint a Magyar Hirdető Rt.-t, és azokat az MTI alá rendelte. Munkájának külföldi elismeréseként 1928-ban megválasztották a Hivatalos Nemzetközi Távirati Irodák Szervezetének alelnökévé. 1935. március 4-től a Gömbös-, majd azt követően a Darányi-kormány belügyminisztere volt egészen 1937. február 3-ig. Ezután ismét elfoglalta a Magyar Rádió és az Távirati Iroda elnöki székét.

Ezeket a posztjait 1941-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.³³

Kozma a Rádióban (és az MTI-ben is) olyan egykori világháborús tisztekkel vette körül magát, akik a konzervatív keresztény-nemzeti eszme hívei voltak. Ezzel meghatározta a magyar rádió alaphangját a liberális hangvételű, túlnyomórészt zsidó irányítású sajtóval szemben. Abban is különbözött a két médiatípus, hogy míg az utóbbiban markánsan körvonalazódtak az aktuális politikai irányvonalak, addig a Rádió mentes maradt a pártcsatározásokról, és a trianoni egyezmény miatt külföldre került magyarokat az anyanemzethez fűző kulturális kapocs szerepén túl igyekezett távol maradni a külpolitikától is. Többször meg is vádolták a Rádiót azzal, hogy nem elég irredenta a másora.³⁴

Bár jogilag a magyarországi műsorszórás struktúrája híven követte az európai modellt, technikai szempontból nem a nyugaton alkalmazott koncepciók szerint épült fel. Angliában és Németországban több regionális jellegű rádióadó sugárzott - lehetővé téve az ország nagyobb részének lefedését -, míg nálunk 1934-ig - a második magyar adás, Budapest II beindításáig - egy adóállomás működött, aminek központi elhelyezkedése hosszú időn át csak az adóteljesítmény növelésével tette lehetővé a besugárzott terület kiterjesztését. Budapest II-t szintén Lakihegyről, rádiós szempontból az ország legkedvezőbb helyén felállított adóról sugározták. Az 1933 végén itt üzembe helyezett 120 kW-os nagyadó már lehetővé tette, hogy Budapest I műsorát egyszerűbb detektoros készülékkel is vehessék az egész országban.³⁵

A rádiózás itthoni elindítását követő rövid konjunktúra alatt óriási léptékben növekedett a rádiózók száma. A II. táblázatban láthatjuk, hogy a rádióengedélyesek 1925 december végi száma (a pontos adat 16 927) 1930-ra több, mint tizennyolcszorosára növekedett (az 1930. évvégi adat 307 909). Érdeemes megfigyelni, hogy a folyamatos fejlesztések hatására hogyan tolongott el a rádióhallgatók száma a vidék javára, és tartotta meg a második világháború végéig a Budapest-vidék kb. 1/3-2/3 arányt.³⁶ A III. táblázatban láthatjuk, hogy a gazdasági válság hatására jelentősen csökkent a rádiózás terjedésének üteme: 1931 és 1932 között egyenesen visszaesett a magyarországi rádiózók száma a vidéki engedélyesek számának csökkenése miatt. Bár 1935-re valamelyest visszaállt egy szerény növekedési ütem, ekkor a négy évvel korábbihoz képest még mindig csak kb. 28 ezerrel több engedélyest számláltak. Nominálisan csak 1931 és 1932 között csökkent a magyar rádióelőfizetők száma, a többi válságévben megmaradt a nagyon alacsony szintű növekedés:³⁷

Az adott gazdasági feltételek mellett nem segített számottevően az sem, hogy a Posta a Rádióval együtt számos technikai fejlesztést hajtott végre a rádióügy érdekében: 1933 közepén reléállomásokat állítottak fel a gyengébb vételi lehetőséggel rendelkező, Budapesttől távol fekvő városokban (Pécsen, Miskolcon, Mosonmagyaróváron, Nyíregyházán) és az év végén megnövelték a lakihegyi adó teljesítményét is.

A növekedési ütem visszaesésében - a gazdasági válság mellett - szerepet játszott egy adott telítettségi szint elérése is. Ezt írja le Várszeghy János 1934-ben készült felmérésében. Az előfizetők 83%-ának válaszai alapján készült statisztika (*IV.a és b táblázat*) szerint a rádiónak arányosan legtöbb hallgatója a közszolgálati alkalmazottak és a különböző szabadfoglalkozást űzők között van. Várszeghy azt is kiemeli, hogy a tőkepénzesek, nyugdíjasok és magánzók rádiózási arányának kiugrása is az eredetileg a fentebb említett csoportba tartozó idősebb engedélyesek nagy számának köszönhető. Az őstermelők - létszámukhoz képest - feltűnően kis arányban rádióznak, aminek oka abban keresendő, hogy a gazdaságilag eredendően elmaradott réteg alacsony bevételei a válság hatására még lejjebb zuhantak, így nem tudták megvásárolni azokat a drága rádiókészülékeket, melyekkel az acóktól távol is élvezhető minőségben foghatták volna a műsort.

A felmérés azt is kimutatta, hogy a rádió hallgatottsága legnagyobb este nyolc óra körül, amikor az előfizetők 86,2%-a hallgatja az adást, és legkisebb délelőtt tíz óra tájban (35,5%-os hallgatottsági arány). A készülék minőségével kapcsolatban kiderült, hogy a lámpás készülékek (az összes rádióvevő 73,2%-a) immár hazánkban is kiszorítják a detektoros rádiókat (24,8%). A fennmaradó 2 %-ról nem derült ki, melyik csoportba tartozik.³⁸

A rádiókészülékek számának növekedésében csak a harmincas évek végén tapasztalhatunk újabb jelentős fellendülést. Ennek oka az volt, hogy elindult a néprádió-program³⁹, és a visszacsatolt területek rádiózói megjelentek az itthoni statisztikákban.

A rádiózás megindításáért hazánkban is sokat tettek azok, akik elsősorban a közművelés eszközét látták benne.⁴⁰ "A magyar broadcasting állomásban [...] hatalmas fegyvertársat kapnak a közoktatásügy vezetői. A rádió a népművelés egyik eszközévé lett. Amikor a hazai mezőgazdálkodásra jellemző, szétszórt apró tanyákra tanító, előadó nem kerül; akkor az elektro-magnetikus hullámok a legtávolabbi magányos kunyhót is elérik [...] a tudás nem lehet a vagyonosabb osztályok kiváltsága."⁴¹

A rádióügy legnevesebb magyar pártfogója a Bethlen-kormány kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó volt. "Kultúrfőlény" néven ismertté vált koncepciójában⁴² nagy szerepet kapott a rádió. A program rádióra háruló részének megvalósítását sokrétű oktatási csomag sugárzásával akarták elérni, és az eredményekkel bizonyítani Nyugat-Európa előtt, hogy erkölcsileg és műveltségileg fölötte állunk a hazánkat körülvevő nemzeteknek, amelyek magyarok millióit szakították el az anyaországtól. Ugyanakkor a kevésbé művelt rétegeket is versenyképesé akarta tenni a program által, hogy bizonyítsák: helyünk van a nagy "kultúrnemzetek" között. Klebelsberg így fogalmazta meg a rádió lehetőségeit:

"[...] a népiskola egymagában korántsem képes azt az ismeretanyagot közvetíteni és azokat az erkölcsi tulajdonságokat kifejleszteni, amelyekre a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és közlekedési munkásnak okvetlenül szüksége van, ha a létért való küzdelemben meg akarja állani a helyét. Ezért a népiskola mellett világszerte az iskolán kívüli népoktatásnak

hatalmas szervezete fejlődött ki. Amilyen nyilvánvaló azonban az, hogy erre az iskolán kívüli munkára okvetlenül szükség van, éppen olyan nagy nehézségbe ütközik annak megvalósítása. Különösen két nehézséggel állunk szemben. Az egyik az érdeklődés hiánya a tömegekben, a másik pedig az, hogy erre a munkára alkalmas oktatók csekélyebb számban állnak rendelkezésre. A rádió olyan találmány, amely mindkét bajon segít. [. . .] nem is megy nagyzásszámba az az állítás, hogy a rádió segítségével az egész ország egyetlen nagy tanteremmé alakul.”⁴³

Ezt a törekvést követhetjük nyomon az *V. táblázatban*, elsősorban a kezdeti évek műsor-összeállításában. Akkor még a komolyzenei adások, a szimfonikus hangversenyek és az operák adták a zenei műsorok gerincét. 1926-tól a Magyar Radio Újságban rendszeresen jelentek meg magyarázatok az adott héten műsorra tűzött operákról. A komolyzenei adások száma - a közönség ízlésének megfelelően, megismételve az amerikai és nyugat-európai sablonokat -, az évek során egyre csökkent, növekedett azonban a szórakoztató zenéé. A korszak legnépszerűbb szórakoztató műfaja, a cigányzene az egyre növekvő összedácsszám, ill. összműsoridő mellett is megőrizte viszonylag magas arányát. A hallgatóság nálunk is több szórakoztató műsört követelt. Szóts Ernő, a Rádió főműsorigazgatója így fogalmazta meg a vezetés koncepcióját:

“Mindenki nevetni akar, de kanalankint azért beadagoljuk a komoly dolgokat is! [...] a rádió egyik nagy kulturfeladata éppen abban áll, hogy a könnyű fajsúlyú tömegszórakoztatások mellett a magasabb igényeket is kielégítse, a tömeget pedig lassankint ránevelje a komoly értékek szeretetére.”⁴⁴

A nevelő-oktató szándék természetesen a prózai műsorokra is vonatkozott. Először a Rádiófőiskola jelentkezett rendszeres heti adással természettudományi, sport, egészségügyi, közgazdasági, jogi, történelmi témájú előadásokkal. Ezt 1928-ban váltotta fel a Rádió Szabadegyetem Klebelsberg kezdeményezésére. A Szabadegyetem heti kétszer egy órás műsoridejét a kultuszminisztérium szerkesztette. A falusi nép iskolázását célul kitűző műsor felépítése a következő volt: valamilyen magyar népzenevel indult az adás, amit egy legfeljebb húsz perces mezőgazdasági témájú ismeretterjesztő előadás követett. Ezután ismét zene következett, végül valamilyen aktuális kérdéstről szóló felolvasással zárult a műsor. A Szabadegyetem azonban nem bizonyult hatékonynak a kívánt cél elérésében. Ennek egyfelől a vidéken még nem megfelelő vételi körülmények, ill. a kevés falusi rádiókészülék, másfelől a műsor időpontja volt az oka. A csütörtök délutáni egy óra beleesett az őstermelők fő munkaidejébe, és a vasárnapi ismétlést is rádióhallgatási holtidőszakban sugározták.⁴⁵

A *VI. mellékletben* láthatjuk, hogy a harmincas évek második felében - a Szabadegyetem sikertelensége ellenére -, már számos, különböző rétegeket érintő közművelődési adás található a Rádió műsorán. Ekkor már Hóman Bálint volt a kultuszminiszter, aki igyekezett a rádiót a kormány egyre jobbratolódo politikájának kiszolgálójává tenni. Ezt nem sikerült elérnie, mert Kozma következetesen tartotta magát elhatározásához, és nem engedte a Rádiót politikai összetűzések színterévé válni.

A háború utáni fejlesztést a hivatalos politika is támogatta, hiszen a megelőző évtizedekben nyilvánvalóvá vált a rádió tömegeket befolyásoló ereje. Az anyagi és technikai eszközök hiányában sok vidéki településen a legolcsóbb módon tették közkincsé a rádióban

elhangzottakat: vezetékes rádiót építettek ki a falvakban, amelyek hangszórókon keresztül közvetítették a műsort. A vezetékes rádiózás a hazai elektronikai ipar talpraállításával az ötvenes évek végétől kezdve folyamatosan visszaszorult, és átadta helyét az otthoni rádiózásnak (*I. táblázat*).

A Rádió a háború utáni műsorában is mindig jelen volt valamilyen közoktatási céllal készült előadássorozat. Az egyik legkiemelkedőbb ilyen sorozat volt az 1959 szeptemberében elindított Rádióiskola, ami tantárgyak szerint sugárzott adásokból állt. Az egyes tantárgyak előadói szakterületük oly neves tudósai voltak, mint László Gyula (történelem), Öveges József (fizika), Hegedűs Géza (irodalom), Ádám Jenő (zene), Rácz Endre és Takács Etel (nyelvtan).⁴⁶

Magyarországon a hatvanas évekig nem zajlott le az amerikai és nyugat-európai rádiózásban a televíziózás hatására végbement funkcionális változáshoz hasonló folyamat, mivel az itthoni televíziózás jóval később indult. A nyugati országokból származó fejlett elektronikai eszközökre vonatkozó importtilalom is közrejátszott, hogy a rádió háttérmédiummá válása nálunk csak később, a hatvanas-hetvenes években és jóval lassabban ment végbe.

A televízió

Az elektronikus képtovábbítás lehetősége már a rádió első sikerei láttán felmerült a szakemberekben. Megvalósításában a fő problémát a kép elektronikus felbontása, majd újbóli összeállítása jelentette. Számos zsákutcának bizonyuló kísérlet⁴⁷ után 1931-ben Berlinben sikerült - ma is használatos műsorszórási elveken alapuló - felismerhető képet továbbítani. 1935-ben heti háromszor két órás televíziós kísérleti adássorozat kezdődött a német fővárosban. Az Egyesült Államok első televízióadója 1936-ban kezdte meg működését New Yorkban.⁴⁸ 1940-ben már 23 tévéállomás és kb. 10 000 vevőkészülék működött a tengerentúlon. A második világháború alatt azonban szünetelt a fejlesztés és a gyártás, így a televíziós ipar csak 1945 után lendült fel újra Amerikában.⁴⁹

Az Egyesült Államok ebben az időszakban vált a televíziózás egyértelmű úttörőjévé. A konkurens országok - a háború előtt Németország mellett Nagy-Britannia is előrehaladott kísérleteket folytatott a televízióval -, romokban heverték, gazdaságuk jelentős része tönkrement. Az Egyesült Államokban viszont a hadigazdálkodás éve alatt jelentős anyagi megtakarítást könyvelhettek el az otthonmaradottak, akik jövedelmük jelentős részét félretették, hiszen a háborús termelés miatt visszafogott volt az otthoni fogyasztói piac. A fegyverszünet után az emberek alig várták, hogy pénzüket elkölthessék a háború alatt nélkülözött termékekre; a háború alatt felfuttatott amerikai ipar pedig alig várta, hogy kielégítse ezen igényüket, és az óriási keresleti piac segítségével válság nélkül állhasson vissza a békeidők termelési struktúrájára. A két legkelendőbb árucikknek az autó és az új "varázsdoboz", a televízió bizonyult.⁵⁰

A harmincas évek amerikai televíziós kísérleteit elsősorban a kiterjedt nemzeti hálózattal rendelkező nagy rádióstársaságok (az NBC, a CBS és mások) végezték, így ezek váltak az első televíziótársaságokká a háború után. Az amerikai szabályozás következtében szintén magántársaságokként kezdtek meg működésüket.

A felduzzadt vásárlóerő mellett a megnövekedett szabadidő (a termelés átállásával

párhuzamosan csökkent a munkaidő), és nagy tömegek városokba költözése is segítette a televíziózás elterjedését. Ez utóbbi azért volt fontos, mert a korabeli adóberendezések csupán néhány tucat kilométernyi körzetben tudtak élvezhető minőségű műsort szórni.

A háború alatt nemcsak a magánemberek tőkije halmozódott fel, hanem a vállalatok profitja is, ezzel pedig megnövekedtek a reklámra fordítható összegek. A televízióvásárlási láz következtében kialakuló óriási közönség és a konjunktúra a hirdetőköt szükségszerűen az új médium felé vonzotta, amely optimális hirdetéshordozóvá vált szemükben.⁵¹

A negyvenes évek végén még 500-750 dollár volt egy készülék ára, ami meglehetősen sok pénznek számított. 1950-ben az amerikaiak egyéves átlagos jövedelme 1501 dollár volt, így a televízióért négy-hat hónapig kellett dolgozniuk. Az ötvenes évek közepén már csak 200 dollárt kértek a készülékért. Akkorra az éves átlagjövedelem elérte az 1881 dollárt (ebből 235 dollárt költöttek az év folyamán tartós fogyasztási cikkekre), tehát nem egészen másfél hónapnyi fizetésből már lehetett egy új televíziót vásárolni.⁵² A televíziók árának drasztikus esése elérhetővé tette a korszak státuszszimbólumát a szerényebb jövedelműek számára is.

A rohamos elterjedés⁵³ és a reklámokból befolyó bevételek⁵⁴ serkentették a a technikai fejlesztést: 1949-es kifejlesztése után 1953-ban jelent meg az amerikai piacon a színes készülék és osztatlan sikert aratott.⁵⁵ Emellett növekedett az adóállomások teljesítménye, ezzel vételi körzete, tehát nézőiknek száma is. 1956-ban feltalálták a videózsalagot, ami alapvető változást hozott a műsorszerkesztésben.

A negyvenes, ötvenes években forrt ki az amerikai televíziós műsorstruktúra. Kezdetben igen változatos, kísérletező korszak figyelhető meg, melynek során kialakult az új médium nyelvezete és megjelentek a ma is ismert televíziós műsorkategóriák. Kiindulásként - valószínűleg azért, mert az "östelevíziósok" a rádiótól kerültek a tévéhez - a jól bevált rádiós műsортípusok televíziós változatai domináltak az amerikai adók műsorán: szappanoperák, talk-showk és sportközvetítések.

A sportprogramok között - a korai rádiós sportközvetítésekhez hasonlóan - az ökölvívó- és baseball-mérkőzések voltak legtöbbször műsoron (az utóbbiból már 1939-ben, a kísérleti adások idején is műsorra tűztek néhányat), csakúgy, mint egykor a rádiózás kezdetén. Az ötvenes években a csapatsportokkal szemben az egyénileg űzött sportágak (pl. birkózás) kerültek előtérbe.

A szappanoperák hosszan elnyúló történetét úgy szerkesztették, hogy hosszabb kihagyás után is fel lehessen venni az események fonalát. Mivel ennek a műsортípusnak nincs más funkciója, mint hogy a képernyő előtt tartsa a nézőket, a televíziós holtidőnek számító délelőtti és kora délutáni órákban a mai napig is ez az egyik meghatározó műsортípus.⁵⁶

Az ötvenes évek elején már megjelentek olyan műsorok, melyek teljesen a televízió egyedi lehetőségeire épültek. Ilyenek voltak például a televíziós játék- és kvízműsorok, a tévéjátékok, a varieté műsorok és egy speciális "élő drámának" elnevezett műsортípus. Ez azt jelentette, hogy a színészek által a stúdióban közönség előtt, vagy anélkül előadott drámát "egyenesben", szerkesztési lehetőség nélkül sugározta a televízió.⁵⁷ Ez a műsor az ötvenes évek közepétől tűnt el az adásokból. Kiszorulásának fő oka a hollywoodi filmipar megbékélése volt a televíziózással. Addig a filmesek féltékenyen figyelték az új médium

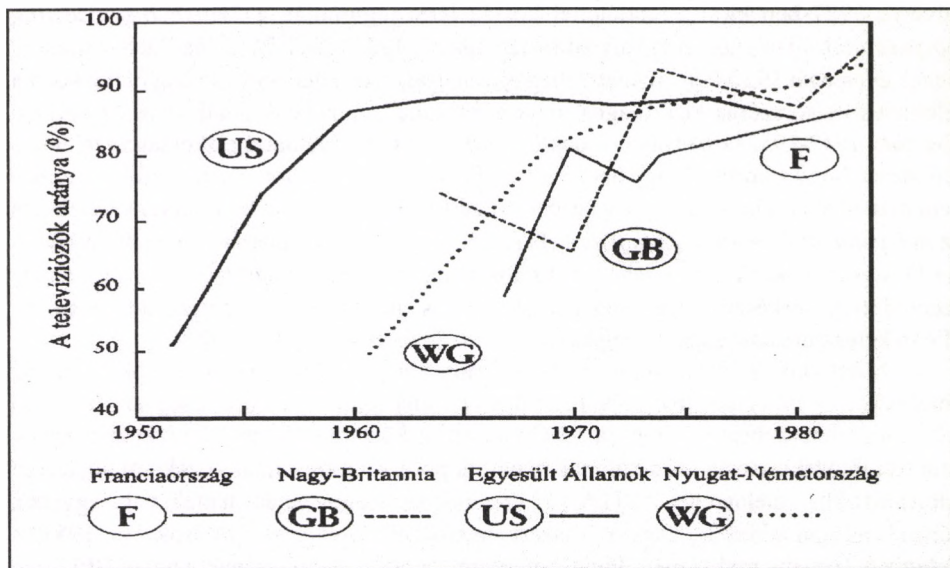
sikerét és aggodva vették tudomásul saját bevételeik csökkenését. Végül ők is beszálltak az új iparágba és elárasztották azt olcsó (többnyire régi) filmekkel. Ez a filmdömping és a videószalag által leegyszerűsített szerkesztési mód az évtized második felében kiszorította az "élő drámát" a képernyőről.

A videószalag bevezetése más műsortípusok esetében is hasonlóan drasztikus következményekkel járt. A könnyebbé vált szerkesztés és archiválás szinte teljesen száműzte a hibalehetőségekkel teli élőműsorokat a képernyőről, és az egyes műsorokat teljesen kiszolgáltatta a hirdetőik igényeinek.⁵⁸

A műsorrend hamar igazodott a tévénézési szokásokhoz. Kialakult a nappali televíziózás, melynek gerincét szappanoperák és kvízműsorok alkották. A "célközönség" a nap nagyobb részét otthon töltő háziasszony volt, akinek figyelmét a markáns férfi műsorvezetőkkel, sok csillogással és nagy hangzavarral igyekeztek magukra vonni. A tévétársaságok számára a nappali műsorok alacsony előállítási költségükkel és a szünetekben sugárzott reklámokból befolyó kiemelkedő bevételekkel váltak vonzóvá. A fő televíziós műsoridő azonban estére, pontosabban este hat óra és éjfél közé esett.⁵⁹ A főműsoridőben vígjátékokat, bűnügyi filmeket, westernfilmeket, varietéket és talk-show-kat adtak. A máig műsoron lévő *The Tonight Show*-t 1953-ban kezdte el sugározni az NBC New York-i stúdiója. Ez volt az első késő esti showműsor, mely még későbbre (éjjeli 12-1 órára) tolta a tévénézés befejezését.⁶⁰

A televízió megváltoztatta a mindennapok magatartásformáját is. A tévékészülékkel rendelkező családok elhagyták hagyományos esti közös programjaikat, ritkábban mozdultak ki otthonról, ill. mentek vendégségbe. A televíziót reklámozó hirdetések szlogenjeivel szemben (pl. meghitt családi légkört teremt, összehozza az embereket stb.) pontosan ellenkező hatást váltott ki a készülék: a család tagjai közötti kapcsolat a minimálisra szűkült, a barátok elidegenedtek egymástól. Azt is megállapították, hogy a tévét néző családok tovább maradtak fenn éjszaka, mint a készülék megvásárlása előtt.

Már a kezdeti években feltűntek a televíziózás gyerekekre gyakorolt káros hatásai: iskolai feladataikat elhanyagolták, kevesebbet olvastak, ellustultak és a pszichológusok felmérései szerint szellemileg passzívabbakká váltak, kritikátlanul fogadták be a tévé által feltálatl őrjási információmennyiséget.⁶¹ A televízió kínálta megerőltetés nélküli információszerzés azonban nemcsak a tinédzsereket tette kritika nélküli befogadókká. Az ötvenes években a televízió hatalmas tömegek szinte kizárólagos hírforrásává vált Amerikában, s ez hangsúlyozottan igaz volt a politikai tájékozódásra. Egy kimutatás szerint az 1952-es választások során az Egyesült Államokban a választók 51%-a a televízióból szerezte a választással kapcsolatos politikai ismereteit. 1960-ra ez az arány elérte a 90%-ot.⁶² A televíziózás, mint politikai ismeretforrás a következő módon alakult a vezető nyugati demokráciákban:⁶³

A grafikon alapján megállapíthatjuk, hogy a televíziót politikai tájékoztó eszközzé tekintők aránya - egy-két eltéréstől eltekintve - párhuzamosan alakult a tévékészítők arányával. Az általunk vizsgált ötvenes évekből csak az Egyesült Államokról áll rendelkezésünkre adat, mivel az európai országokban ekkor még elszórt volt a televíziózás: amikor Amerikában már minden második lakásban volt készülék, akkor Nagy-Britanniában és Franciaországban csak minden tizedik, Nyugat-Németországban minden huszadik háztartásra jutott egy televízió, és csak 1961-ben érték el az 50%-os arányt.⁶⁴

Egy 1973-ban készült, a négy vezető médium hitelességével kapcsolatban a közönség véleményét jellemzően bemutató felmérés szerint az amerikaiak 48 %-a a televízió híreit tekinti a legmegbízhatóbbnak, 21% az újsághíreket, 10% magazinok hírovvait, 8% rádióhíreket tartja a leghitelesebbnek.⁶⁵

Európa

Az amerikai televíziózás az ötvenes években olyan hatalommal bíró politikai tényezővé vált, amelyet a vezető politikusok sem hagyhattak figyelmen kívül. Az 1960-as elnökválasztási kampány során vitatkozott először két elnökjelölt a televízió nyilvánosságá előtt, és a politikai nézetek ebben a formában történő ütköztetése a későbbi kampányok kötelező részévé vált.

Az európai televíziózás azonban ebben az évtizedben még épphogy csak elterjedőben volt. A háború előtti kísérletek folytatásaként Nagy-Britanniában 1946. június 7-én indult újra az adás. Franciaországban 1948-tól, az Eiffel-toronyból sugároztak napi két-három órán át műsort.

A brit parlament 1922-es döntése szerint egyidőben csak egy cég kaphatott rádiósugárzási engedélyt az országban. A *British Broadcasting Company* rádiós sikereit követve 1927-ben királyi rendelettel hozták létre jogutódját, a *British Broadcasting Corporation*-t, állami közszolgálati rádiótársaságként. 1936-tól a BBC tévéadást is sugárzott. Ennek adásjogát 1937-ben erősítette meg egy második rendelet, ami 1952-ig biztosította a televíziós műsorszórás kizárólagos jogát a BBC-nek. A háború utáni 1946-os kezdést követően 1949-1952 között olyan érdeklődéssel követte a szigetország lakossága a televízió fejlődését, hogy a kormány úgy határozott: túl nagy a televízió potenciális befolyása, ezért nem maradhat az adásjoga egy cég kezében. Ezért 1954-ben a Televízió Törvény létrehozta az *Independent Television Authority*-t (ITA), mely 1955 szeptemberétől kezdett működni. Az ITA csak az adókat működteti, a stúdiók fenntartása és a programok készítése a vele szerződött műsorkészítő cégek feladata, ill. felelőssége.⁶⁶ Az első, 1955 szeptemberétől az ITA-n keresztül adást sugárzó cég az *Independent Television* (ITV) volt.

Mind a közszolgálati, mind az ITV adásaiban ugyanazokat a műsортípusokat találjuk, amelyeket az amerikai tévéműsoroknál már láthattunk. A különbség az amerikai televíziózáshoz képest az, hogy a BBC-nek, mint központi állami televíziótársaságnak azonos időt kell biztosítania a különböző pártok politikai műsorainak. Ezek tartalmáért az adott párt vállal felelősséget. Az ITA-val szerződő társaságok választhattak: vagy egyetlen pártműsort sem adnak le, vagy az összeszt sugározzák. Ezeket az előírásokat az 1954-es Televízió Törvény szabta meg. Fontos motívuma a brit televíziózásnak, hogy a BBC sem a rádióban, sem a televízióban nem sugározhat reklámot, míg az ITA-hoz tartozó magántársaságok is csak elkülönített blokkokban tehetik ezt meg.⁶⁷

1963-as adatok szerint az év közepén az Egyesült Királyságban 12 621 901 rádióra és tévére, valamint 3 219 421 csak rádióműsor vételére jogosító engedély volt kiadva. Az előbbiért négy, az utóbbiért egy fontot fizettek az előfizetők évente. Ezek a díjak a kincstárba folytak be, tehát közvetlenül az államot gyarapították. A BBC bevétele három részből állt össze: a kiadott engedélyek után befolyó díjtól függő mértékű állami dotáció, a külföldi adások finanszírozására a parlamentben megszavazott támogatás, és a BBC kiadványok utáni bevételek (pl. a *Radio Times*, ami a hatvanas évek elején elérte a heti majdnem ötmillió példányszámot).⁶⁸ Az ITA nem kapott az engedélyek után fizetett díjból. Bevétele kizárólag a műsorkészítő cégek által fizetett csatornabérleti díjból származott.⁶⁹

A magyarországi televíziózásban csak a háború után kezdődtek jelentős kísérletsorozatok. Jelentősen eltolódott azonban a tényleges sugárzások beindítása a negyvenes évek végére kialakult politikai helyzet miatt, mivel tilalmat vezettek be a nyugatról származó televíziókészülékek és más szükséges elektronikai berendezések importjára.⁷⁰ 1951-ben ugyan a Szovjetunió segítséget ígért, ill. szakképzést a magyar televíziózás beindításához, ez azonban elmaradt, így 1952 februárjában az MDP főtítkársága párthatározatot hozott a Televíziós Bizottság felállításáról. Ennek kellett gondoskodnia arról, hogy 1954. május 1-jéig meginduljon a hazai televíziós műsorszórás. A Minisztertanács 1953. január 23-i 0471/4/1953. sz. határozata hozta létre a Magyar Televízió Vállalatot.⁷¹

A kísérleti adások 1954. január 29-én kezdődtek, és heti két alkalommal jelentkeztek. Ekkor még a Posta volt a gazdája mind a műszaki berendezéseknek, mind a

műsorszerkesztésnek, majd az 1954 során a Rádiónál megalakult Televíziós Főosztály vette át a műsorszerkesztést. Tehát a televíziózás Magyarországon is a rádiós tapasztalatokkal rendelkező vállalat védőszárnyai alatt jelent meg, ugyanúgy, ahogy az a fejlettebb országokban már végbement.

Az importtilalom miatt a vevőkészülékek is csak hazai gyártmányúak lehettek, ezért egy szovjet alapmodell alapján az Orion gyár elkészítette az első magyar televíziót, az AT-501 típusjelűt. 1955. június 16-án mutatták be az 5000 forintba kerülő készüléket, amit egy szakmunkás három-négy havi béréből tudott megvásárolni (vö.: *VII. táblázat*). A magas ár ellenére a televízió piacra dobásakor - 1956 júliusában -, a Lenin körúti Ravill szaküzletben kilenc nap alatt 150 darabot adtak el belőle. Ezen felbátorodva a Ravill azt tervezte, 5000 készüléket ad el abban az évben.⁷²

Sajátos vonása volt a magyarországi televíziózás hőskorának, hogy 1957-ig kevés volt az élő adás, hanem többnyire mozifilmeket és helyszíni közvetítéseket sugároztak (pl. 1956. április 4-i, május 1-i felvonulások, magyar-jugoszláv futballmeccs, 1957 áprilisában a labdarúgó Húsvéti Torna a Népstadionból stb.). Ennek oka az volt, hogy nem volt még stúdiója a televíziónak, ill. a Széchenyi hegyen, az adótorony melletti Hargita Szállóban berendezett helyiségek műszaki felszerelésére nem volt pénz. A mai székházból, - a Tőzsdepalotából - 1957. április 30-án adtak először műsort, de még mindig csak a februárban érkezett közvetítőkocsi segítségével.⁷³

1958. március 1-ével szűnt meg a televízió-műsor kísérleti jellege, és ekkortól számítva kellett havi 50 forint előfizetési díjat fizetni a készülékek után.⁷⁴ Ezen a tavaszon terjedt el - főleg Budapesten, mivel itt voltak a legjobbak a vételi lehetőségek - a televízió vásárlási láz. Májustól kezdve már a hét négy napján (kedd, csütörtök, szombat, vasárnap) volt adás, az előfizetők mégis kevesellték a műsoridőt. 1958 őszére, amikor elkészültek a Szabadság téri stúdió berendezései, Budapest 100-120 kilométeres körzetében lehetett tisztán fogni a műsort. 1959-től vidéki adóantennák telepítésével igyekeztek a vételi lehetőségeket javítani.⁷⁵ Ennek sikerességéről tájékoztat a *VIII. táblázat*. Az adatok szerint az indulás évében a budapesti előfizetők voltak többségben a vidéki televízió tulajdonosokkal szemben. Ennek elsődleges oka, hogy az akkor még egyetlen, kis teljesítményű szabadság-hegyi adótorony még nem tudott nagyobb körzetet eredményesen besugározni. A vidéki reléadók 1959-es telepítésével ugrásszerűen megnőtt a vidéki televíziózók száma is: 1958-ban az előfizetőknek még 77%-a Budapesten élt, a következő évben a fővárosiak aránya 77%-ra, majd 1960-ban 61 %-ra csökkent az összes magyar televíziózó számához képest. A televíziózás sikerére jellemző, hogy 1958 és 1960 között a 10 000 lakosra jutó előfizetők száma majdnem 6,5-szeresére nőtt.

Az új szórakozási forma ugyanolyan lelkes fogadtatásra talált hazánkban is, mint az Egyesült Államokban és a többi európai országban. Későbbi beindulása és lassúbb elterjedése miatt azonban az adott időszakban nem játszhatott olyan meghatározó szerepet a közvélemény formálásában, mint a korábban vizsgált országokban. Az is közrejátszott ebben, hogy bizonyos nézési szokások nálunk másképpen alakultak. Amerikában például csak a negyvenes évek végéig volt jellemző, hogy az emberek nyilvános helyekre, bárókba mentek televíziót nézni. Az ötvenes évek végére már szinte minden családnak volt saját

készüléke. Ezzel szemben Magyarországon még a hatvanas évek közepén és második felében sem volt ritka, hogy az emberek csak kultúrházakban, vagy ún. üzemi tévéklubokban televíziózhattak.

A tévézés terjedésével jelentkező új szokások a családok szintjén alapvetően nem különböztek az Egyesült Államokban is végbement változásoktól. Ezt bizonyítják a korainak tekinthető, a hatvanas évek első felében, ill. közepén megjelent első, ebben a témában készített hazai szociológiai felmérések is.⁷⁶

A magyarországi adásoknak még a műsorrendjét is technikai, tehát végső soron politikai (importtilalom) és anyagi okok (stúdió- és felszerelésihiány) határozták meg. A székház elkészültéig csak helyszíni közvetítések alkalmával volt a műsor "előadásnak" minősíthető. Az adás nagy részét ilyen műsorok és mozifilmek vetítése tette ki. A Magyar Televízió első hírműsorát - egyben egyik első rendszeresen jelentkező állandó műsorszámát - a *Televízió Képes Híradója*-t (később Keddtől keddig, majd 1958 márciusától *Tévé-híradó*) 1957 júniusában indították.⁷⁷ Az előfizetők növekvő igényeit kielégítendő 1960. január 1-től heti ötre emelték az adásnapok számát.

Az elektronikus médiumok hatásának kibontakozását a vizsgált országok politikai rendszerei csupán gyorsítani, vagy lassítani tudták, funkciójuk és befolyásuk természete azonos volt függetlenül a különböző politikai rendszerektől és az alkalmazott változatos korlátozási módszerektől.

A rádió létrejöttékor a napi- és hetilapok voltak kénytelenek alkalmazkodni az új helyzethez, és a túlélés érdekében megváltoztatni addigi profiljukat. Mivel a hírek közlésének sebességében nem versenyezhetek az új médiummal, inkább azok háttérének magyarázatára fektettek hangsúlyt, mivel a rádió pergő műsorstruktúrájában erre nem jutott idő.

A két elektronikus médium között a negyvenes-ötvenes években zajló népszerűségi versenyben a rádiózásnak kellett átstrukturálódnia., hiszen nem vehette fel a versenyt a televízió által nyújtott képi élmény lebilincselő hatásával. A közönség idejének az elektronikus médiumok közötti hallgatólagos és szükségszerű "újrafelosztása" új jelenséget hozott létre a rádióműsorok átalakulásával: megszületett a háttérmédium.

Amerikában az ötvenes évek végére a televíziózás is megtalálta a hatalmas nézőtömeg kiszolgálásának megfelelő módját és vezető médiummá vált, megvalósítva az abszolút passzív szórakozást, a teljes kikapcsolódást. Ezzel komoly társadalmi változásokat indított el., hiszen az emberek a televíziózásra egyre több időt fordítottak és egyre kevesebbet olvastak, jártak baráti társaságba, illetve választottak más szabadidős szórakozást. Megnőtt úgy a felnőttek, mint a gyerekek passzivitása, és egyre inkább kritikátlan befogadóivá váltak a televízióból áramló információözönnek.⁷⁸ Azért kell elsősorban a szórakoztatási funkciót kiemelnünk, mert a hallgatók és nézők túlnyomó részét ez a lehetőség motiválta rádió- ill. tévékészüléke megvásárlásakor. Emellett azonban nem hanyagolhatjuk el az oktatási-ismeretterjesztési funkciót sem. Az elektronikus médiával először vált lehetővé, hogy egyidőben sok millióan osztozzanak egyazon élményen. Az elektronikus médiumok a sokszor hangoztatott, kifejezetten oktatási funkciót elsősorban azokban az országokban (pl. Ausztrália, Kanada) tudták betölteni, ahol a nagy földrajzi távolságok és az elszórt kis települések nem kedveztek a hagyományos iskola-, illetve oktatási modellek kialakításának. A fejlett infrastruktúrával rendelkező, sűrűbben lakott országokban a rádió és a televízió

ilyen felhasználása csak kiegészítője maradt a népoktatás intézményes formáinak.

Ha nem is a tudatos műsorszerkesztésnek köszönhetően, a nézők és hallgatók milliói által megosztott élményeken keresztül a médiumok akaratlanul is "nevelnek". A műsorok az adott kultúrában érvényes társadalmi viselkedési kódexet sulykolják folyamatosan a közönségbe. A rádió és televízió segíti, ill. segítheti a kulturális kontextusba való beilleszkedést, propagálja a nemzet morális értékeit, és az alapértékek közvetítésével homogenizálja a társadalmat.⁷⁹ Ennek a "nevelésnek" persze van kifejezetten tudatos része. Ez a reklám. Kifinomultabb része a tömegek politikai ízlését befolyásolja, ezért igyekszik minden politikai struktúra, ezért próbálja minden politikai struktúra ezt a nagy hatalmú szervezetet legális - és időnként illegális - eszközökkel az ellenőrzése alá vonni, illetve alatt tartani. Ebből adódik az egyik alapvető konfliktus a politikai irányítás és a médiumok között.⁸⁰ Harold Lasswell amerikai politológus szerint a tömegkommunikációs eszközök legfontosabb feladata felhívni az emberek figyelmét a világban történő eseményekre, így a politikai visszasságokra is.⁸¹

Jegyzetek

1. *John Tebbel: The Media in America. The New American Library, New York, 1976. 388.*
2. *Tebbel, i.m. 389.*
3. *Radnóti László: Érdekességek a rádiózás múltjából. Jelkép, 1984. 3.sz. 97. Gergely András: A Magyar Rádió megalakulása és első évei. In: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925-1945. Szerk. Frank Tibor, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. 12. A Jack Dempsey és Georges Charpentier közötti nehézsúlyú ökölvívó bajnoki döntő közvetítését már közel 300 000 hallgató hallhatta. *Tebbel, i.m. 392.**
4. *Tebbel, i.m. 392.* Az amerikai adók számára vonatkozó adat a hálózatok tulajdonában lévő állomásokra vonatkozik, az egyedi magánadók száma ennél körülbelül másfélszer több volt. A többi ország adataiba valószínűleg a kísérleti állomásokat is beleszámolták. *Magyar Radio Újság (1927-től Magyar Rádió Újság), Szerk. Lasz gallner Ernő, 1924. 1. sz. 7., 3. sz. 8.*
5. *Tebbel, i.m. 395.* Az Egyesült Államokban ezidőtájt 536 műsorszóró (broadcast) adó működött, a számukra engedélyezett hullámsávban azonban csak 90 állomásnak volt frekvencia hely. *Magyar Radio Újság, 1926. 15.sz.1.*
6. *Tebbel, i.m. 396-399.*
7. Ekkor még szinte csak komolyzenét sugároztak a rádióállomások. A trióda feltalálójának, a híres Lee De Forestnek nem titkolt célja volt a rádió szórakoztató médiummá változtatása. Egy manhattani rádióállomás üzemeltetésére vonatkozó engedélykérelmét elutasította az illetékes rádióügyi felügyelő, mondván "az éterben nincs helye a szórakoztatásnak". *Radnóti, i.m. 98-99.*
8. *Radnóti, i.m. 100-101.*
9. 1925-ben az Egyesült Államokban 3 millió vevőkészüléket adtak el a rádiógyártók statisztikái szerint, 1926-ban pedig 75 millió dollár folyt be az eladott rádiók után. Ugyanebben az évben 25 millió dolláros bevétel származott az alkatrészárusításból, noha 1924-től jelentősen estek az amerikai rádiótermékek árai. *Magyar Radio Újság, 1926.3.sz.7-8., 18.sz.24., 1927.2.sz. 20.*
10. *Magyar Radio Újság, 1925.26.sz.9.*
11. *Magyar Radio Újság, 1925.10.sz.8.*
12. *Magyar Radio Újság, 1926.1.sz.9.*
13. *Magyar Radio Újság, 1926.21.sz.22., 22.sz.23., 1927.5.sz.15.*
14. *Magyar Rádió Újság, 1927.10.sz.36.; Hogyan Rádióznak Amerikában?, Magyar Rádió Újság, 1927.11.sz.8.*

15. *Thomas A. Bailey: The American Pageant.* D.C. Heat and Co., Boston, 1956. 805.
16. *Radnóti*, i.m. 102.
17. Míg 1948-ban 1522 AM és 158 FM adóállomás (ez utóbbi bonyolultabb rendszerrel működött, de jobb minőségű vételt tett lehetővé) sugárzott műsort az Egyesült Államokban, addig 1957-ben már 3079 AM és 530 FM adó állt üzemben. E növekedés vizsgálatánál azt is figyelembe kell vennünk, hogy 1948 és 1952 között az FCC befagyasztotta az új sugárzási engedélyek kiadását. Így kívánták megakadályozni azt, hogy a háború utáni, amerikai szempontból rendkívül előnyös gazdasági helyzetet kihasználva, a tömegesen létrejövő új állomások (rádió- és televízióadók) újabb káoszt teremtsenek az éterben. *J. Donald Oakley: God's Country: America in the Fifties.* Dembner Books, New York, 1990. 96., 108.
18. *Oakley*, i.m. 108.
19. A hallgatók telefonon mondták be, milyen zeneszámot szeretnének hallani és ezt egy élő zenekar teljesítette. *Radnóti*, i.m. 100-102., *Gergely*, i.m. 12.
20. *Gergely*, i.m. 12.
21. A későbbi magyar rádiórendelet nagyon hasonlított az 1925. július 8-án kiadott román rádiótörvényhez, valószínűleg azért, mert mindkettőt a svájci, illetve a német rádiótörvények alapján alkották meg. A románrendelet kimondta: a rádiózás állami monopólium, és ezt a jogát az állam a posta-vezérgazgatóság és egy részvénytársaság útján gyakorolja. Az rt. részvényeinek 60%-a az állam kezében van. A rádióvevők engedélyezését egy, a posta-vezérgazgatóság mellé rendelt bizottság végzi. A lényeges eltérés a magyar rendelethez képest az, hogy a román minisztertanácsnak joga van egyes országrészeket, ill. személyeket eltiltani a rádióhallgatástól. *Magyar Radio Újság*, 1925. 31. sz. 1.
22. A korabeli európai rádióstatistikák gyakori kitételei a "kalózhallgatókra" (értsd: díjat nem fizető rádióhallgatók) vonatkozó becslések.
23. *Magyar Radio Újság*, 1926. 5. sz. 20.; 1924. 6. sz. 8.; 1926. 12. sz. 25. (átvétel a 'Reichpost'-ből); 1926. 13. sz. 20.; 1927. 6. sz. 18.
24. 1925 márciusában Nagy-Britanniában 16, Németországban pedig 15 adóállomás működött. *A rádió - külföldön*. In: *Magyar Radio Újság*, 1925. 11. sz. 1.
25. *Magyar Radio Újság*, 1927. 6. sz. 18., 9. sz. 18., 12. sz. 15.; 1926. 12. sz. 28.; 1924. 11. sz. 4.; 1926. 21. sz. 22.
26. *Hol állunk nemzetközi viszonylatban mi, rádiózó magyarok*. In: *Rádióélet*, 1929. 5. sz. 9.
27. Az elgondolás nem a németeknek jutott először eszébe. David Sarnoff - az a rádiós, aki először fogta a Titanic pusztulásáról szóló rádiójelentést, és tájékoztatta Amerikát, 1919-től pedig a Radio Corporation of America (RCA) szakértője lett - már 1916-ban javasolta, hogy az addig játékszerként kezelt rádióból alakítsanak ki egy, az otthoni műsorhallgatásra alkalmas vevőkészüléket, amit ő "Radio Music Box" (Rádiós Zenedoboz) -nak nevezett el. 1920-ban fogadták el a tervét, és a General Electrics elkezdte nagy sorozatban gyártani az első "tömegrádiókat". *Tebbel*, i.m. 389-391.
- A göbbels-i elképzelés az amerikaiánál jóval céltudatosabb volt. A VE 301 típusjelű (VE=VolksEmpfänger = néprádió, 301=30.I. - Hitler hatalomra jutásának napja és hónapja) készülék mindössze 75 márkába került, és a legmodernebb elektronikát építették bele. Úgy volt kialakítva, hogy külföldi adóállomásokat ne lehessen fogni vele, és törvény mondta ki, hogy végrehajtás során nem lehetett lefoglalni. *Felix R. Paturi: A technika krónikája.* Officina Nova, Budapest, 1991. 430.
- A Szovjetunó is a harmincas évek elején kezdte el a külföldnek szánt propaganda-adásokat. 1932-ben hangzott el az első, még kísérleti jellegű moszkvai magyar nyelvű adás, ami 1933-tól vált rendszeressé. *Moszkva hangja magyarul.* Szerk. Kerekes András, Kossuth Rádió, 1995. november 25-i adása.

28. Magyar Rádió Újság, 1927. 25. sz. 19.
 29. *Broadcasting Magyarországon*. Magyar Radio Újság, 1924. 3.sz. 3-4.
 30. Magyar Radio Újság, 1924. 3.sz. 4., 10.sz. 3.; 1925. 1.sz. 12., 44.sz. 1.
 31. Magyar Rádió Újság, 1927. 5. sz. 8. Az 1925-ös román törvény az illegálisan rádiózókat hat hónaptól egy évig terjedő elzárással sújtotta. Magyar Radio Újság, 1925. 31.sz. 1.
 32. Szabályozta a vevőkészülékek és alkatrészek gyártását, megerősítette az állam rádiósugárzásra vonatkozó monopóliumát, és a magánszemélyek számára 2,40 pengőben állapította meg a havi előfizetési díjat. (Ez - a korszak jövedelmi viszonyai között - igen magas összegnek számított, az ismert sláger szövegében szereplő havi kétszáz pengő fix igen keveseknek adatott meg. Ezzel magyarázható a hazánkban kezdetben nagy arányú "kalózhallgatás" is.) 1927-ben ez évi 28,8 pengő előfizetési díjat jelentett. Érdemes ezt összevetni a gazdaságilag nálunk sokkal fejlettebb svájciak által 1929-ben fizetett 15 svájci frankos (=16,5 pengő) és a németek szintén 1929-es évi 24 márkás (=33,5 pengő) előfizetési díjával. A következő példákban láthatjuk, hogy 1927 végén miképpen alakult néhány alapvető élelmiszer és fogyasztási cikk kiskereskedelmi ára:

1 kg sertéscomb	2,30-2,70 P	1 kg szappan	1,20-1,60 P
1 kg cukor	1,32-1,44 P	1 pár férfi cipő	23,80 P
1 kg liszt	0,42-0,51 P	1 gyermekruha	28 P
1 liter sör	0,80-1,40 P	1 női harisnya	2,75 P

Magyar Rádió Újság, 1927. 18.sz. 7.; Rádióélet, 1929. 5.sz. 9.; *Gergely*, i.m.17-19.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1927. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929. 106-107., 111.

33. *Ki kicsoda?* Béta Irodalmi Rt., Budapest, 1937. 456-457.; *Bölny József*: Magyarország kormányai 1848-1992. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 90-91., 336.
 34. *Gergely*, i.m. 26-27., 35. Vö. *Berend T. Iván - Ránki György*: A magyar társadalom a két világháború között. In: *Gazdaság és Társadalom*. Szerk.: Berend T. Iván - Ránki György, Magvető Kiadó, Budapest, 1974. 337-342.
 35. Mi ezt 1933-ban értük el. Egy 1925-ös újságcikk szerint: "Európa szegénységét és az északamerikai állam gazdasági fölényét mutatják a számok az Egyesült Államok adóállomásainak statisztikájában. *Magyarországnak* egy olyan adóállomása sincs, mely mindenki által felfogható volna, míg Amerikában a preriknek legféléreesőbb zugában lakó farmer detektoros készülékkel veheti a legközelebbi adóállomás gazdasági és szórakoztató híreit. Sajnos, ez a gazdasági helyzetünknek a következménye, amelybe az utolsó tíz esztendő eseményei juttattak bennünket." (kiemelés az eredetiben). *Az adóállomások Amerikában*. Magyar Radio Újság, 1925. 10.sz. 8.
 36. A hőskori rádióvásárlókat egy alkatrészeskereskedő három fő típusba sorolta: a diák, aki alkatrészenként vásárolja meg a készüléket szűkös anyagi helyzetéből kifolyólag, a nyárspolgár, aki minél drágább rádióval akar felválni ismerősei előtt és a vidéki, aki eddig még csak hallott róla, de azt sem tudja, hogy a lakóhelyén tudja-e fogni az adást az adott készülékkel. Azt is megállapítja a kereskedő, hogy rádiót főleg a szegényebbek, ill. a középosztálybeliek vásárolnak. Utóbbiak közül a fixfizetésűek jobban szeretnek részletre vásárolni, és ezen a csoporton belül a hetifizetésűek inkább igénybe veszik ezt a lehetőséget, mint a havifizetésűek. *A férfiak szeretik, a nők féltékenyek a rádióra*. Magyar Radio Újság, 1926. 19.sz. 12.
 37. Magyar Statisztikai Évkönyv. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 190.; 1933. 198.; 1935. 223.
 38. *Várszeghy János*: Magyarország rádióelőfizetői 1934 május havában. In: Magyar Statisztikai Szemle. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935. I. k. 54-57.
 39. A néprádió új ára 1939-ben 48 pengő volt (addig 90-100 pengőbe került) és akár 24 havi részletre

is meg lehetett venni. Az 1939 őszére megrendelt húszezer darab készüléket hamar elkapkodták. *Szabó Miklós*: A magyarországi műsorszóró rádiózás műszaki története 1925-1945. In: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925-1945. Szerk. Frank Tibor; Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975. 334.; A néprádió-program indulásakor, 1938-ban, a jövedelmi viszonyok így alakultak: egy gyári munkás évi átlagfizetése 1200 P volt, míg egy segédmunkás évi 900-950 pengőt kapott. A havi 200 pengős szintet elérhették a szakmunkások, a tisztviselői középosztály (évi fizetésük 2400-4800 P között mozgott), vagy például a honvédség altiszti rangú állománya. Ugyanakkor a legfontosabb élelmiszereket és néhány alapvető ruházati cikket a következő kiskereskedelmi áron lehetett beszerezni:

1 kg sertéskaraj	2,15-2,25 P	1 kg kristálycukor	1,06 P
100 db tojás	7-13 P	1 pár férficipő	18,50 P
1 liter tej	0,30 P	1 gyermekruha	39,00 P
1 kg félbarna kenyér	0,38P	1 női harisnya	2,75 P

- L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1919-1945. KLTE, Debrecen., 1991. 136.;
Magyar Statisztikai Évkönyv 1939. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1940. 118.
40. Az a tény, hogy Európában a rádiózás állami kiváltság volt, az amerikaitól alapvetően különböző helyzetet teremtett a rádiós közoktatás terén: Az európai rádiós műsorstruktúrákban mindig is jelen voltak oktatási, és népművészetet ápoló adássorozatok.
41. *A rádióhírdemó és a kultúra*. In: Magyar Radio Újság, 1925. 6.sz. 1-2.
42. A magyarság kulturális fölényét egyrészt a széles néprétegek műveltségének emelésével, másrészt az értelmiségre építve a felsőszintű oktatás fejlesztésével akarták kivívni, ezért intenzív falusi iskola-építési program mellett kiemelten fejlesztették a középszintű- és a felsőoktatási intézményeket is. A Bethlen-kormány tíz év alatt 600 - főként tanyasi - iskolában összesen 3500 tantermet, és 1500 tanítólakást építettett.
- A koncepció megvalósításának kiszélesítésében számított a kultuszminiszter Klebelsberg a rádióra.
- L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1918-1945. Multiplex Média, Debrecen, 1995. 198.
43. *Klebelsberg Kunó*: A rádió jelentősége a népoktatásban. In: Magyar Radio Újság, 1926, 1.sz. 2.
44. Magyar Radio Újság, 1926. 14.sz. 15-16.
45. *Glatz Ferenc*: Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió (1927-1937). In: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925-1945. 50-53.
46. *Lévai Béla*: A rádió és a televízió krónikája 1945-1978. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1980. 91.
47. Ilyen volt például a Németországban élő magyar mérnök, Mihály Dénes "telehorja", ami mechanikus (mozgó) alkatrészei miatt szorult háttérbe a tartósabb, teljesen elektronikus úton működő katódsugárcsővel szemben. *Paturi*, i.m. 416.; 1. még: Rádióélet, 1929.1. sz. 9.
48. *Paturi*, i.m. 436., 452.
49. *Oakley*, i.m. 96.
50. Ami a háborút megelőzően elképzelhetetlen volt az Egyesült Államokban, az most bekövetkezett: 1946-ban csak előjegyzésre lehetett új autót vásárolni.
51. Az Egyesült Államokban 1946-ban kb. 7000 tévékészüléket adtak el. 1948-ban hozzávetőlegesen 975 ezret, 1949-ben pedig már 3 milliót. Az eladások üteme ezután tartotta a havi 250 ezres darabszámot, 1952 után (amikor is az FCC visszavonta az 1948-ban az újabb káosz megelőzésére kiadott, az adóengedélyek befagyasztására vonatkozó rendeletét) évi 5 millió eladott készülék fölötti átlagot mutatott az eladási statisztika végig az évtizedben. *Oakley*, i.m. 96-97.
52. *Oakley*, i.m. 97.; Information Please Almanac 1992. Szerk. Otto Johnson, Houghton Mifflin Co., Boston, 1992. 43. átvéve a U. S. Department of Commerce, Survey of Current Business, July 1991. és Bureau of Economic Analysis-ből.

53. 1952-ben, az új engedélyek kiadására vonatkozó tilalom feloldásakor 64 városban volt összesen 108 televízióadó, ami 15 millió tévékészülékkel felszerelt háztartást szolgál ki. 1956-ra az adóállomások száma megközelítette az 500-at, a televíziós háztartásoké a 35 milliót. 1960-ban 562 adó működött és 46 millió amerikai otthonban volt tévé. *Oakley*, i.m. 97. Az összlakossághoz viszonyítva: 1950-ben a lakások 9%-ában, míg 1960-ban már 87%-ban működött legalább egy készülék. *Walter LaFeber: The American Age. W. W. Norton & Co., New York-London, 1989. 509.*
54. Az amerikai televíziózás a kezdetektől kereskedelmi médiumként funkcionált, alapvető bevételi forrása a reklámokból adódott, így - a későbbiekben részletezett módon - függővé vált a hirdetőktől. Az egész amerikai televízióipar profitja az 1951-es 41,6 millió dolláros szintről 1960-ra elérte a 244,1 millió dollárt. A CBS bevétele például 8,9 millió dollár volt 1953-ban, 1957-ben azonban már elérte a 22,2 millió dollárt. *Oakley*, i.m.103.
55. *Oakley*, i.m. 97. Magyarországon 1977-ben, amikor a televíziós telítettség (88%) elérte az 1960-as amerikai szintet, a felnőtt lakosság mindössze 0,6%-a rendelkezett színes televízióval. *Vásárhelyi Márta: Elektronikus tömegkommunikációs eszközhasználat és -használat 1981. In: Tanulmányok, beszámolók, jelentések. 1983. 3. sz. 21., 27.*
56. Az egyik ebbe a kategóriába sorolható, vígjátéki elemekkel tűzdelt sorozat (*I love Lucy* - Szeretem Lucyt) 1951-től 1974-ig volt a CBS műsorán. Népszerűségére jellemző, hogy az 1953. január 19-i adásnak (melyben a címszereplő gyermeket szült) nagyobb volt a nézettsége, mint másnap Eisenhower televízióban közvetített elnöki esküjének. *Oakley*, i.m. 99.
57. Az "élő dráma" először 1947-ben jelent meg a képernyőn Kraft Television Theatre címen. *Oakley*, i.m.102.
58. A videószalag segítségével jóval az adás előtt felvehetők a műsorokat, amelyeket "tökéletese" vágva adhattak le akár több tucatszor is. A hirdetők akár szavanként vetethették fel újra a műsort arra hivatkozva, hogy az adott változat nem segíti elő termékük eladását. Oakleynál meglehetősen nagy választékát találjuk ezeknek a hirdetők által szorgalmazott restrikciónak. A felsoroltak az alapvető amerikai értékek tiszteltbentartásától (nem lehetett a kormányt és az amerikai életmódot kritizálni), olyan abszurdításokig terjednek, mint például: bűnügyi filmekben a negatív figuráknak nemdohányzóknak, a pozitív hősöknek viszont erős dohányosoknak kellett lenniük, ha a film támogatója dohányipari termékeket előállító, ill. forgalmazó cég volt. *Oakley*, i.m. 103-105.
59. *Oakley*, i.m. 101.
60. Nem ez volt a televíziózás egyetlen, a bioritmust megváltoztató hatása. Amerikai városi vízművek kimutatása szerint minden esti egész és fél órában ugrásszerűen megnövekedett a vízfogyasztás, amiből arra következtettek, hogy az emberek a reklámblokkok idejét használták ki a mellékhatás megfigyelésére. *Oakley*, i.m. 106-107.
61. *Oakley*, i.m. 101.
62. *Russell. J. Dalton: Citizen Politics in Western Democracies. Chatham House Publishers, Chatham, New Jersey, 1988. 19.*
63. Átvéve *Dalton*, i.m. 20.
64. *Dalton*, i.m.19.
65. Roper Organisation közvéleménykutatás. Idézi *Tebbel*, i.m. 407.
66. 1964-ben 15 programkészítő céggel volt az ITA-nak szerződése.
67. Britain, an Official Handbook: The Central Office of Information, London, 1964. 480-481., 483., 487.
68. Britain, an Official Handbook. 480., 482. A BBC-nek az utóbbi három forrásból származó bevétele az 1963. március 31-én zárult üzleti évben a következőképpen alakult. Parlamenti dotáció: 40 755 474 fontból a BBC 37 885 474 fontot kapott (a többi a Postát illetve díjbeszedés, adminisztráció és panaszvizsgálás címén). A külföldi műsorok igazgatósága 7 527 000 fontot kapott az államtól, a saját kiadványok után 603 649 font volt a bevétel. uo. 483.

69. Az 1962. március 31-ével záródó üzleti évben az ITA bevétele kb. 4,7 millió font volt, ebből a tiszta haszon kb. 1,7 millió fontra rúgott, amiből a cég 531 311 fontot fizetett be a kincstárnak. Britain, an Official Handbook. 484.
70. 1949-ben nem engedélyezték a Posta által indítványozott RCA és Marconi gyártmányú televíziók behozatalát. *Sugár Gusztáv: A néprádiótól a műholdas televízióig.* Ajtósi Dürer Kiadó, Budapest, 1993. 113.
71. *Sugár*, i.m. 114-115., 117.; *Lévai*, i.m. 127.
72. *Sugár*, i.m. 142-143.
73. *Sugár*, i.m. 134., 169., 174.; *Lévai*, i.m. 193.
74. Összehasonlításképpen a következő kiskereskedelmi árak voltak érvényben 1958 végén:

1 liter 3%-os tej	3,00 Ft	1 liter sör	6,00 Ft
10 db tojás	15,00 Ft	1 kg kristálycukor	10,60 Ft
1 kg félféher kenyér	3,00 Ft	1 db férficing	59,00-95,00 Ft
1 kg liszt	4,60 Ft	1 pár női harisnya	32,90-72,00 Ft
1 kg sertéscomb	26.60 Ft	1 pár férficipő	270,00 Ft

Ugyanakkor a rádió előfizetési díja 10 Ft/hónap volt. Statisztikai Évkönyv 1958. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960. 281-282.

75. *Lévai*, i.m. 205-206.; *Sugár*, i.m. 183., 187-189., 197-198.
76. Például *Békés Ferenc: A televízió és a társas kapcsolatok.* A Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztálya, Budapest, 1966.
77. *Sugár*, i.m. 175.; *Lévai*, i.m. 207.
78. A szerkesztők és televíziós sztárok a nézettségi indexek kedvéért egyre agresszívebb, a közönséget sokkoló műsorokat tűztek műsorra. Például megfigyelhetjük, hogy míg a western-filmek a negyvenes évek végén, az ötvenes évek első felében elsősorban a gyermekeknek szóló műfaj volt (időnként bájos dalocskákat éneklő cowboyokkal), addig az ötvenes évek második felére már kifejezetten felnőttek számára készültek. Erre utal az estére, éjjelre áttett vetítés és a korábbiakhoz képest jóval agresszívebb tartalom. A szociológusok felfigyeltek azokra a kezdődő negatív társadalmi tendenciákra (pl. a bűnözés jellegének eldurvulása, a fiatalok értékrendszerének fellazulása, stb.), melyek kialakulását elsősorban a televíziónak tulajdonították.
79. Rendkívül fontos ez az értékközvetítő funkció. Egy felmérés szerint egy átlagos amerikai fiatal a középiskola elvégzésekor már több időt töltött a képernyő előtt, mint az iskolapadban. *Doris A. Graber: Mass Media and American Politics.* CQ Press, Washington, D.C., 1989. 3.
80. Ide értjük itt a sajtót is, bár a rádió és a televízió nagyobb hallgatói, ill. nézői táborával nyilvánvalóan jelentősebb tényezőként szerepel ebben a csoportosításban.
81. Idézi *Graber*, i.m. 5. Lasswell szerint még két feladata van az elektronikus médiának: az események értelmezése, valamint az egyének segítése a kulturális környezetükbe való beilleszkedésben. Graber hozzátesz ezekhez még egy funkciót: a politikai folyamatok szándékos befolyásolását.

I. táblázat

1000 lakosra jutó rádió- és televíziókészülékek száma

Ország	Rádió		Televízió	Ország	Rádió		Televízió
	1938	1959	1959		1938	1959	1959
Ausztria	100,9	273,7	15,9	Lengyelország	26,6	168,5	8,1
Belgium	134,5	272,1	43,1	Magyarország	45,6	210,7	5,3
Bulgária	7,5	159,8	0,2	NDK	-	317,3	34,3
Csehszlovákia	71,7 ¹	252,8	38,3	NSZK	-	289,1 ²	61,4 ²
Egyesült Királyság	180,8	287,5	194,6	Olaszország	22,8	122,6	32,1
Finnország	80,4	267,4	7,2	Románia	17,3	100,8	1,2
Franciaország	114,5	239,3	30,3	Svédország	194,9	357,5 ³	80,8
Hollandia	127,7	271,2	46,7	Szovjetunió	-	190,0	17,0
Jugoszlávia	8,8	71,0	0,7	Egyesült Államok	315,5	948,2	296,0

1. 1937

2. Nyugat-Berlinnel

3. 1958

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1960. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1961.442.

II. táblázat

Év	Rádióelőfizetők száma, 1000 fő				Ebből vezetékes előfizető ⁴	1000 lakosra jutó előfizetők
	Budapest	a többi város	községek	összes ⁴		
1925	8,8		8,1	16,9	-	2
1930	108,2		199,7	307,9	-	35
1935	122,7		230,2	352,9	-	39
1938	145,3		273,9	419,2	-	46
1945	90,3		88,0	178,3	-	20
1949	203,5	173,7	162,0	539,2	-	58
1950	313,3	143,7	162,5	619,5	1,6	66
1951	323,7	173,3	204,4	701,4	34,3	74
1952	349,5	224,3	312,9	886,7	120,6	93
1953	379,1	269,5	431,0	1079,6	221,8	112
1954	430,9	325,8	513,5	1270,2	250,2	130
1955	462,7	365,7	603,8	1432,2	259,1	145
1956	491,2	409,3	686,8	1587,3	264,3	161
1957	529,9	459,5	784,9	1774,3	263,9	180
1958	565,6	502,5	894,6	1962,7	263,9	198
1959	591,7	547,8	962,9	2102,4	259,2	211
1960	608,6	548,1	1031,0	2223,7	254,7	222

4. A fejhallgató készülékkel rendelkező előfizetőkkel együtt (kórházak, stb.)

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1960. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1961. 342.

III. táblázat

Rádióengedélyesek száma	1931	1932	1935
Vidék	178.988	172.752	185.212
Törvényhatósági városok	34.270	35.864	45.019
Budapest	111.774	113.360	122.676
Összesen	325.032	321.976	352.907

10.000 lakosra jutó rádiók száma	1931	1932	1935
Vidék (törv.hat.városok nélkül)	254,0	243,9	257,2
Budapest	1.104,5	1.111,6	1.175,7
Országosan	372,1	336,7	394,6

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. M.Kir.Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 190.; 1933. 198; 1936.223.

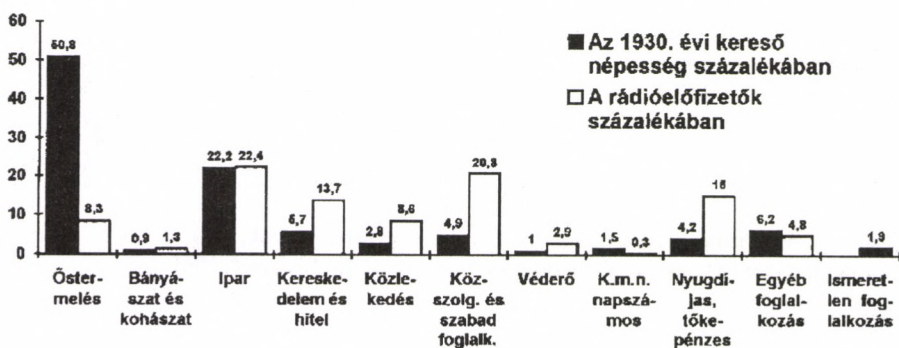
IV.a táblázat

Az 1930. évi kereső népesség A rádióelőfizetők %-ban

Östermelés	50,8	8,3
Bányászat és kohászat	0,9	1,3
Ipar	22,2	22,0
Kereskedelem és hitel	5,7	13,7
Közlekedés	2,8	8,6
Közszolgálati tisztviselő és szabad foglalkozású	4,9	20,8
Véderő	1,0	2,9
K.m.n. napszámos	1,5	0,3
Nyugdíjasok, tőkepénzesek, magánzók	4,2	15,0
Egyéb foglalkozásúak	6,0	4,8
	-	1,9

Forrás: Várszeghy János: Magyarország rádióelőfizetői 1934 május havában. In: Magyar Statisztikai Szemle. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935.I.k.55.

IV.b. táblázat

Forrás: *Várszeghy János*: Magyarország rádióelőfizetői 1934 május havában. In: Magyar Statisztikai Szemle. M.Kir.Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935.I.k.55.

VI. melléklet

Az ún. közérdekű előadások a következők voltak:

- Külügyi negyedóra (a KÜM és a Rádió anyaga)
- Leventefélóra (a HM anyaga alapján)
- Honvédműsor (a HM anyaga alapján)
- Időszerű gazdasági tanácsadó (a FM műsora)
- Mezőgazdasági félóra (a FM műsora)
- Közművelődési előadássorozat (VKM műsor)
- Egészségügyi kalendárium (az Orsz. Egészségügyi Tanács műsora)

Ezen kívül a következő rádiósorozatok voltak műsoron:

- Gyermekdelután (ism.terj. műsor, kis hangjátékok 8-12 éveseknek félórán)
- Ifjúsági rádió (az előbbivel rokon műsor nagyobb gyerekek részére)
- Diákfélóra (heti két előadás irodalomról, történelemről, képzőművészetről)
- A világ városai (utazók és újságírók beszámolóí, ismertetéseí)
- Budapest múltja ("Emberek és kövek az I-XIV. kerületben")
- A Magyar Posta rádióműszaki előadásai (Kádár Géza postamérnök tanácsai)
- Szeressük a magyar ipart (beszélgetések az ipar vezető személyiségeivel)
- Magyar laboratóriumok (beszélgetések a tudomány időszerű kérdéseiről)
- A tudomány műhelyéből (Sztrókay Kálmán előadásai a természettudományról)
- Magyar múzeumok kincsei (ízlésnevelő előadások a régi művészetről, építészetről)
- Szép magyar novella (a magyar próza elhunyt nagyjaitól egy-egy novella)
- Városismertetés (egy-egy magyarországi város bemutatása)
- Rádiókrónika
- Mit főzzünk? (Asszonyok tanácsadója)

Forrás: Átvéve a Tanulmányok a Magyar Rádió történetéről 1925-1945. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. 180.

V. táblázat - A Rádió műsorainak statisztikája 1927-1937

Forrás: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925-1945. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. 97.

	1927	%	1928	%	1929	%	1930	%	1931	%
Cigányzene	286	11,2	324	10,5	387	9,6	447	9,6	470	9,6
Dramai műfaj					195	4,8	202	4,3	178	3,7
Énekkar	150	0,6	28	0,9	52	1,3	71	1,5	128	2,6
Felolvasás					1286	31,8	1168	25	1331	27,3
Filharm. és szinf. hangverseny	101	4	83	2,7	87	2,1	131	2,8	183	3,8
Gramofonhangv.	141	5,5	164	5,3	227	5,6	254	5,4	257	5,3
Garmofon Opera a Stúd.					7	0,2	5	0,1	8	0,2
Hang. szólistákkal					505	12,5	769	16,5	844	17,3
Hangv. a Vigadóból	1	0	5	0,2	24	0,6	13	0,3	23	0,5
Hangv. a Zeneaka- demiáról					21	0,5	21	0,5	28	0,6
Házikvartett					136	3,4	109	2,3	112	2,3
Istentiszteletek	87	3,4	99	3,2	112	2,8	139	3	136	2,8
Jazz-band	130	5,1	90	2,9	70	1,7	77	1,6	44	0,9
Kamarazene	11	0,4	76	2,5	51	1,3	32	0,7	34	0,7
Katonazkr. hgv.	17	0,7	58	1,9	158	3,9	176	3,8	153	3,1
Külföldi átv.	15	0,6	2	0,1	27	0,7	49	1	61	1,3
Különf. hszkv.					19	0,5	80	1,7	70	1,4
Különf. tanf.					252	6,2	258	5,5	209	4,3
Könnyű- és szór. hangverseny	34	1,3	103	3,3	182	4,5	315	6,8	312	6,4
Magyar nótaest cigánykíséret					56	1,4	64	1,4	60	1,2
M.Kir.Op. előad.	46	1,8	51	1,6	52	1,3	52	1,1	51	1
Opera a stúdióban	13	0,5	3	0,1	3	0,1	2	0,1	3	0,1
Oph.zkr.hgv.	136	5,3	90	2,9	111	2,7	211	4,5	163	3,3
Op.közv.külf.					4	0,1	4	0,1	5	0,1
Opera előad. Stúd.	21	0,8	13	0,4	17	0,4	17	0,4	10	0,2

1932	%	1933	%	1934	%	1935	%	1936	%	1937	%
469	9,4	452	7,8	498	7,5	590	7,8	596	8	538	7,1
114	2,3	159	2,7	197	3	204	2,7	190	2,6	190	2,5
107	2,1	97	1,7	133	2	143	1,9	118	1,6	163	2,2
1323	26,5	1631	28,2	2003	30,2	2570	34	2481	33,5	2681	35,5
116	2,3	129	2,2	126	1,9	101	1,3	83	1,1	37	0,5
412	8,3	859	14,8	900	14,6	910	12	1042	14,1	1039	13,7
-	-	2	0	1	0	1	0	2	0	5	0,1
812	16,3	795	13,7	831	12,5	957	12,7	899	12,1	880	11,6
13	0,3	12	0,2	12	0,2	6	0,1	8	0,1	10	0,1
41	0,8	36	0,6	20	0,3	33		35	0,5	31	0,4
101	2	46	0,8	-	-	-	-	-	-	-	-
144	2,9	142	2,5	146	2,2	144	1,9	144	1,9	142	1,9
96	1,9	130	2,4	178	2,7	282	3,7	216	2,9	245	3,2
34	0,7	44	0,8	54	0,8	55	0,7	53	0,7	51	0,7
100	2	90	1,6	72	1,1	87	1,2	77	1	-	-
44	0,9	58	1	79	1,2	123	1,6	147	2	102	1,3
88	1,8	129	2,2	180	2,7	209	2,8	231	3,1	262	3,5
158	3,2	113	2	105	1,6	116	1,5	164	2,2	165	2,2
541	10,9	602	10,4	784	11,8	722	9,5	758	10,2	747	9,9
52	1	37	0,6	57	0,9	71	0,9	48	0,7	53	0,7
52	1	50	0,9	50	0,8	50	0,7	50	0,7	50	0,7
-	-	7	0,1	10	0,2	9	0,1	3	0	7	0,1
159	3,2	142	2,5	155	2,2	157	2,1	114	1,5	123	1,6
1	0	1	0	2	0	3	0	6	0,1	4	0,1
9	0,2	19	0,3	37	0,6	26	0,4	30	0,4	34	0,4

VI. táblázat

Havi névleges nettóbér⁵ (forintban)	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Munkások és alkalmazottak	649	695	894	940	1052	1082
Gyáripari munkások	656	700	905	937	1060	1084
Évi egy főre jutó átlagos nettó reáljövedelem⁶ (forintban)	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Paraszság	5583	6466	3622	5894	6018	6612 ⁷
Munkás és alkalmazott népesség ⁸	4088	4600	6198	6472	7462	7792

5. Nettó átlagbér az átlagkeresetnek az adókkal (kereseti és gyermektelenségi adó), a nyugdíjjáradékkal és az államkölcson befizetéssel csökkentett összege.

6. Nettó átlagjövedelem a nettó átlagbérenek a béren felüli tételekkel (táppénz, családi pótlék és segély, SzTK juttatások és egyéb béren felüli juttatások) növelt összege.

7. A forrásokban előzetesen adatként szerepel.

8. Keresők és eltartottak együtt.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1949-1955. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1957. 296.

VII. táblázat

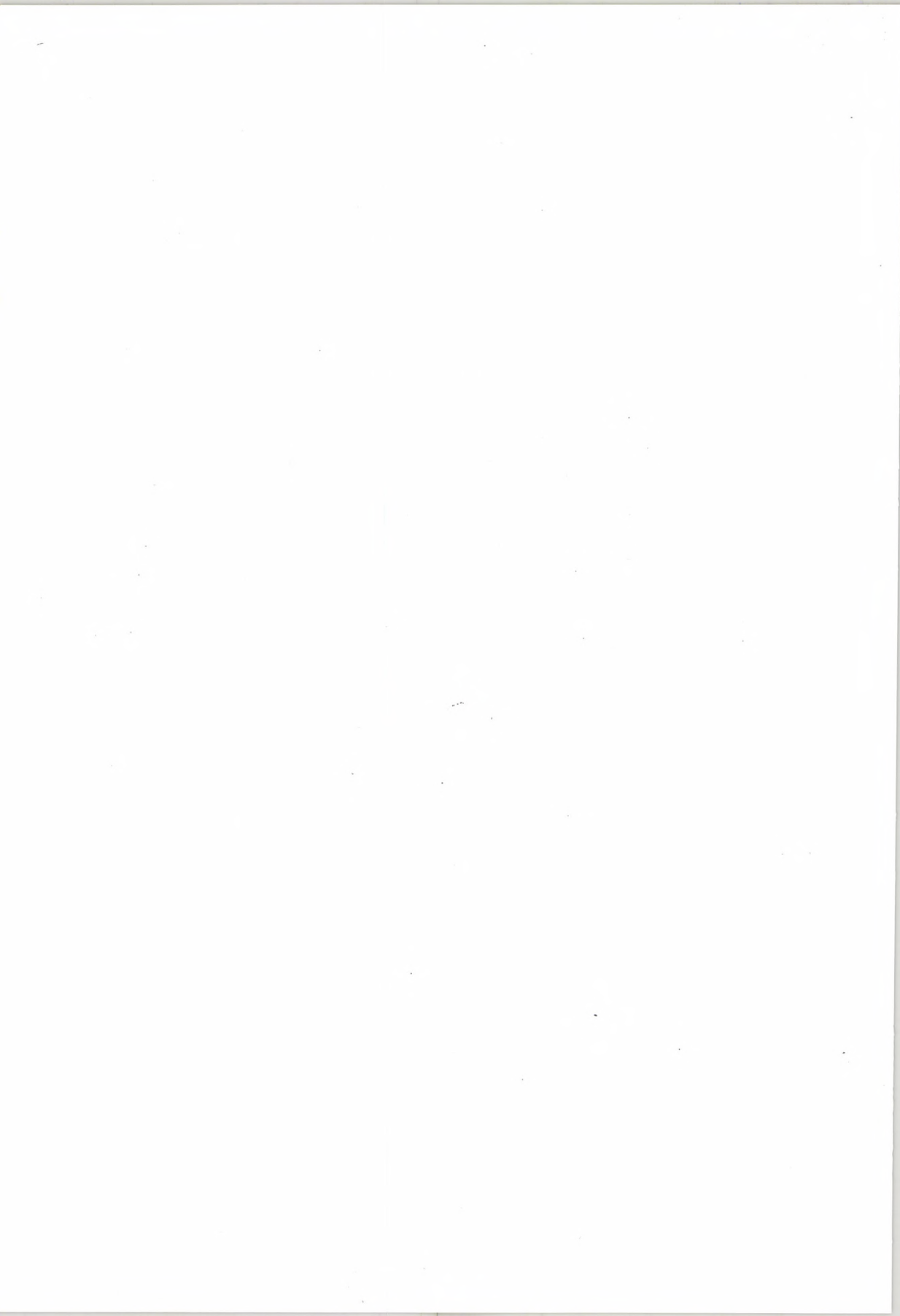
Év	Televízió előfizetők száma			összesen	10.000 lakosra jutó előfizetők
	<i>Budapesten</i>	a többi városban	<i>községekben</i>		
1958	<i>12.396</i>	1.743	<i>1.899</i>	16.038	16,2
1959	<i>38.059</i>	6.728	<i>7.785</i>	52.572	52,7
1960	<i>63.596</i>	20.884	<i>19.178</i>	103.658	103,4

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1960. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1961. 342.

Tibor Kardos:

A Comparative Study of the Development of Telecommunications in the United States, Western Europe and Hungary Until 1960.

The first half of the present study describes the emergence of the radio in the United States of America, Western Europe and in Hungary, with a view to its effects on everyday life and politics. The second part of the paper deals with the even greater success of the television. Besides an analysis of its social and political effects, some technical historical data are also provided for better understanding. The urge and motivation on the part of the various political systems to draw this new medium under their own control is also discussed, and the essay concludes with a look at the role of television in Hungary, and its broader implications for today.

Kövér György, Némedi Dénes és Kovács I. Gábor tanulmányai eredetileg egy 1993-ban Irinyi Károly emlékének szentelt konferenciára készültek. Itt nem részletezendő okok miatt az emlék-ülés elmaradt. A három elkészült tanulmánnyal e kötetben tisztelgünk Irinyi Károly előtt, emlékeztetve tanítványait, barátait adósságukra.

A szerkesztők

Kövér György

Ki mit engedhet (meg magának) 48-ból?

1990 március 15-e még sokféle módon helyet kaphat a történetírásban. Források birtokában elemezhetik majd az utókor történészei miért és miként lett ilyen az ünnepség, a körülötte lejátszódott viharok milyen előjellel kaptak helyet az egyes pártok kampányának sikerességében.

A kampány utáni csönd várakozással teli időszakában mi is többféle nézőpontot választhatnánk.

Vehetnénk például a történetíró megkönnyebbülését, miszerint - bár kétségtelenül Duna-rekesztéshez elegendő történész torlódott fel a pártok vezérkarában, olyannyira, hogy akár pártot is lehetne választani olyan alapon, melyikben milyen fokon kalibrált historikusok foglalnak helyet - egyetlen március 15-i beszéd sem történész szájából hangzott el. Ezt akár pozitív jeleként tekinthetnénk annak, hogy a pártok nem kívánják történelemszerű politikai szolgálójukká alacsonyítani. Pontosabban szólva: nem igénylik a szakma hódolatát a történelem kisajátításához.

Nem tudjuk ugyan, hogy az alakuló új rendszerben kik írják a beszédeket (és kik a tanácsadók!), de mindenképpen tanulságos lenne a színre lépő szónokoknak portrészerű tanulmányozása. S az is, hogy ki kivel jelenik meg egy párt képviselői közül az emelvényen? Gondoljunk csak a liberális, radikális és polgárjogi szárnyat demonstratív együtt megjelenítő fideszes triumvirátusra, a Kisgazdapárt két generációját egymás után felvonultató ősz pártvezérre és a görögtüzes ajkú pártfőügyész-rétorra. Vagy a szabaddemokraták "Szabadszállás-szindrómáját" legsúlyosabban megszenvedő, a konzervatív liberális forradalmárt márciusi dandy figurára vevő Szabadság-téri SzDSz szónokra, vagy a fekete glazékesztyűs dáma imágóját harsány néptribunusi hevülettel életre kelteni próbáló szocdem elnökasszonyra.

Talán még érdekesebb lenne az ünnepség színhelyeinek, koreográfiájának térbeli elemzése. Ugyan miként szorult a megújult MSzMP fel a Várfok bástyára, a griffes ágyúk és a nemzeti zászló közé (a hajdani Görgey szobor helyére)? Hogyan rekedt a múltjától elhatárolódni próbáló MSzP a nemrég még állig bedrapériázott Múzeum-lépcsőnél, a hagyományos hivatalos ünnepség színhelyénél, amely a Yamaháikat bőgető kék- és elvegyült civilruhások korzójának számított az ártatlan bámészkodók között a korábbi években? Hogyan próbált ragaszkodni az SzDSz-Fidesz a 48-at imitáló, de valójában 56-os színhelyeket sorsallatogató, 1973 óta már hagyománnyá alakított ellenzéki demonstrációs útvonalhoz, helyzetének részben megfelelően hol ki-, hol belépve a közös ünnepség folyamába? Miként vonultatták az MDF forgalomirányítói a rakparton a Petőfi-szobornál

még ugyanehhez a kisajátíthatatlan hagyományhoz ragaszkodó híveiket a Parlamenthez (nehogy a TV elé tévedjenek) és miként került az eddigi Kossuth szoborhoz tartozó ellenzéki ünnepelés emelvénye a parlamentre mutató Kossuth-szobor lábazatáról a tíz nap múlva bevenni szándékozott Parlament lépcsőjére (mintegy előzetes legitimációjaként a későbbi választási eredménynek)? Hogyan kerültek a Bem szoborhoz a kisebb, de koalíciós szempontból fontossá vált pártok és társaságok?

A fenti szempontok csábításának már csak részben ellenállva, az alábbiakban a szónoklatok jelen- és múltértelmezésének elemzésére teszek kísérletet. Nem lehettem jelen minden színhelyen, ezért a TV éjszakai összefoglalóját veszem alapul. Ott voltam ugyan a Szabadság téren, de Tamás Gáspár Miklós beszédét ott akusztikai, az éjféλι összefoglalóból pedig kuratóriumi okok miatt nem tudtam felhasználni. Nem az összes beszéd egyenkénti értelmezése a célom, hanem a múltértelmezési sémák rekonstrukciója.

A legmarkánsabb határvonal, amely mentén a pártszónoklatok két táborra oszthatók: 1956. Hogy a Fidesz szónokának egyszer még bizonyára klasszikusként idézett frappirozott kifejezését idézzük: "Mi sohasem engedtünk 56-ból, tehát nem engedhetünk a 48-ból sem". A lényegét tekintve a magát "elvált szülők gyermekének" aposztrofáló Fidesz-beszéd fogalmazta meg a "két nagy" álláspontját is, amennyiben ők hárman 56 szemüvegén keresztül látják 1848-at. Velük szemben az ún. történelmi pártok egyöntetűek abban, hogy 48-at önmagából kiindulva próbálják aktuális politikai céljaikhoz értelmezni. A múltértelmezési paradigma kibontását érdemesebb tehát velük kezdeni.

Legvilágosabban Pozsgay Imre fogalmazta meg, amikor kimondta: "mai tanulságokat is keresünk a történelmi emlékezetben" és figyelmeztetett, hogy a "történelemcsinálást ne történetírók vegyék át". Illő történetírói szerénységgel értelmezve a szöveghelyet, arra a következtetésre jutottam, hogy eszerint a különbség közöttünk csak annyi lenne, ha politikus teszi ugyanezt a történelemmel, az már történelemcsinálás.

Retorikai fogásként direkt kérdésben összekapcsolva hangzott el a Kossuth teret betöltő kisgazdapárti kérdés: "Mit jelent nekünk 1848 márciusa és mit 1990 márciusa? - egyben megadva a közös választ is: "Mind a kettő a szabadságot jelenti". Múlt és jelen kérdéseinek egybemosása és a jelen kérdéseinek múltbeli körítéssel való tálalása természetesen nem azonos eljárás, mégis, mint látni fogjuk hasonló vonásokat mutat. Az eltérő jelenértelmezés azonban nyilván másfajta múltkép előtérbe ugratását eredményezi.

Pozsgay például egyértelműen március 15 előzményeire helyezte a hangsúlyt. A történelemcsinálás magaslátáról szöveg a ünnepelőkhöz: "Már akkor tudták, akik széttekinteni, távlatokban gondolkodni tudtak, hogy hosszú-hosszú reformkori előzmények nélkül, az érlelődő gondolat és tett nélkül március 15-e békés forradalma nem lett volna lehetséges." Saját elhivatottsága tudatában azokat idézte, "akik a nemzetért érzett felelősségük jegyében kiváltságaiukat félredobva, világban való jártasságukat eszközként alkalmazva a nemzet...támogatására, vezetésére vállalkoztak". Ugy állította be, mintha 48-at nem "volt arisztokraták, volt köznemesek" csinálták volna. Elismerte, hogy "az elkülönülések korát éljük" (akár az ünneplések színtereit illetően is jogosan), mégis 48 márciusából a nemzeti egység példáját vetítette előre, mert ez ma is "közös nemzeti szükséglet", hogy a "nemzeti megbékélés irányába menjen a forradalom".

Petrasovits Anna - már a másokkal együtt-ünneplés okán is - a "polgári demokratikus átalakulásban" a diktatúra és a demokrácia erőit állította szembe, de az utóbbiak pluralitását hangsúlyozta (nem oldalvágások nélkül). "Több irányzat kívánta akkor az újat és eltérő programokat fogalmaztak meg. Kossuth a nemzeti függetlenséget és a polgárosulást a középnemesség vezetésével és átmentésével ún. nemzeti egységben képzelte el. Deák is a középnemesség képviselőjeként lépett fel, de következetesebb polgárosodás érdekében. Eötvös, Szalay a centralisták élén a polgári demokrácia európai modelljét hirdették meg. A radikális polgári demokratikus átalakulást a március ifjak és Táncsics sürgették." A tankönyvíví szöveg figyelmes szemlélőjének aligha okozhat gondot a "nemzeti egységben átmentőket" és a "radikális demokratákat" a jelenkor irányzataival azonosítani, s az sem vitás, hogy a magukat a "tisztá polgári gondolat" mentén kiemelhetőnek vélő szociáldemokraták a centralistákba (és némi csúsztatással időnként a márciusi ifjakba) vetítik előképüket.

Ennél is meredekebb ívű robinzonádra kényszerült az MSzMP szónokája, Thürmer Gyula, amikor a "ma forradalmi pártjának" őseként a márciusi ifjakat fedezte fel (erősen elvonatkoztatva hallgatóságának életkorától). "...szinte hihetetlen annak a maroknyi fiatal forradalmárnak a tette. A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás jelszavát vitték ki az utcára. Mozgósították, magukkal ragadták a sok gonddal és problémával küzdő, ingadozó (sic!) pesti polgárt. Egy egész népnek adtak hitet és reményt...Ezek a fiatalok néhány hónappal később vállalták, hogy szembeúsznak az árral. Ők voltak azok, akik vállalták a küzdelmet az európai reakcióval, a régi rendszert visszahozni akaró belső erőkkel és külső támogatóikkal. Ők voltak azok, akik a haza védelmére siettek." Rebbenéstelen arccal tett hitet a "nép demokratikus kormányzata" és a "haladás sokszínűsége" mellett, magabiztosan kijelentve, hogy "az igazságot senki sem sajátíthatja ki". A visszavetített jelenértelmezés csúcspontja azonban alighanem az alábbi, thermidort érzékelő gyöngyszem: "...a magyar nép emlékezetében azok maradtak meg leginkább, akik 49 augusztusa után is vállalták a forradalmat, akik nem tagadták meg hitüket, akik Madách szavaival élve az 'elhagyott oltár mártíraiként' hittek Kossuth, Táncsics, Petőfi eszméiben. Hittek, mert nem váltak köpönyegforgatókká, hittek, mert becsületesek voltak, hittek, mert volt bennük tisztesség".

Tévedés lenne a történelmi hitelességet számonkérni a politikusok beszédein, amikor a reformellenzékben, a centralistákban, vagy a márciusi ifjakban történelmi elődeiket vélték felfedezni. A párhuzamok nyilvánvalóan sántítanak, bármily ötletesen megkonstruáltak is: hiszen igaz, hogy a reformkor nagyjai élére tudtak állni a forradalomnak, de egyrészt nem voltak a forradalom előtti hatalom részesei, másrészt idén ez nem volt várható a szocialistáktól, már a választások előtt sem. A centralista intellektuális elitcsoporttal is igen hajmeresztő a szocdemeket összevetni, különösen a 48-as forradalom apropóján. Mégis legalább a történelem szövetéből húztak ki szálakat és kötözték fel a jelenkori pártok zászlórúdjaira.

Múlt és jelen olyan azonosítása azonban, amelyben a történelem már szinte leplezetlen fregoliként szolgál, méltán váltja ki a történelmi kritikát. Muzsikus diplomájához intonált fogalmazásban zengheti a kisgazdapárt szónokája, hogy azonnal vonják ki a szovjet csapatokat Magyarországról, de ezt nem adhatja a történelem szájába így: "nekünk most kell megvalósítanunk 1848 március 15-ének szent célkitűzését, a nemzeti szabadságnak azonnali

kivívását”. Követelhet szociális biztonságot a parasztság és a munkásság számára (bár még ez a fogalmazás is egy letűnt korszak társadalomszemléletére rimel üresen bennem), de azt nem találhatja 48 és 90 márciusa közös feladatának, hogy “a magyar nép széles rétegeit, a parasztság millióit, a munkásság millióit emberi méltó körülmények közé juttassuk” (ha 48-ban “munkásság milliójáról sem beszélhetünk”).

Sokkal hitelesebbnek tűnt a márciusi ifjakkal való azonosulás Orbán Viktor szájából, (amikor 1989 júniusi temetési beszédével egybecsengően) megállapította: “Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc felállította a magyar nemzet számára a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség európai mércéjét. A márciusi ifjak álmai máig sem váltak valóra, még nem érkezett el a teljes politikai szabadság ideje és hazánk ma sem független”. Azt azonban nyilván neki is tudni kell, hogy 48-at 56-ra vetítő mondata mostani parafrázisában pontos és nem a tavaly júniusiban. A Fidesz valójában 56-ból (“apái álmaiból”) nem kíván engedni (ami nemes gesztus, hiszen akkor még nem is éltek), viszont 48 nem tartalmazta ezeket a követeléseket. A 48-as és a 90-es fiatal demokraták 12 pontjának tipográfiailag is kitűnően megoldott párhuzamos plakáttá nyomtatása is ezt igazolja. (A 10. pont például nem követelt “**azonnali** csapatkivonást”, viszont a “törvényes forradalom” szellemének megfelelően igényelte a katonaság felesketését az alkotmányra.)

Ami a két nagy párt, az “elvált szülők” vezérszónokait illeti, két alapvetően közös vonást állapíthatunk meg: az egyik, hogy jóformán semmit nem mondtak 1848-ról, a másik, hogy azt is elsősorban 56-os szemüvegen keresztül tették. Az okokat Mécs Imre tavaly márciusi ugyanitt elmondott beszéde és a mostaninak egy passzusa együttesen adja meg: “Néhány okoskodó most fejcsóválva megkérdezi: miért politizálok, miért nem szónokolok kotornuszon (sic!) állva, miért nem emlékezem a 142 évvel ezelőtti folyományokra? Azért, mert ezt követeli tőlünk a márciusi ifjak szelleme és azért mert ezt követelik tőlünk az októberi ifjak és ezt parancsolja a 301-es parcella halottainak légiója. Politizáljunk! Ugy tisztelgünk igazán, ha a szabadságért politizálunk s Petőfi szellemében a népek szabadságáért.” Így vonultatta fel a márciusi ifjak pontjai közül az elsőt és a tizediket aktuális politikai célok alátámasztására is. Mondhatnánk így is: a politika érvényes nyelvezetéhez csak érintőlegesen van szükség 48 frazeológiájára. Amennyiben igaz ez 48-ra, oly kevéssé helytálló 56 vonatkozásában. A személyes motívumot itt most nem vehetjük tekintetbe. Az egész szónoklatot egy 56 utáni börtönpszichózissal átítatott társadalomkép metafórai lengték be. Gondolok itt a ki szabadított fel kit posztlenini kérdésére, arra a zavarra, amely akkor támad bennünk, amikor megtudjuk, hogy a kulcs elfordítása a zárban nem azonos a felszabadítással, a smasszer az smasszer marad kétes értékű igazságára (kérdézhetőek ugyanis ezen az alapon némi őszövségi pátozzsal, hogy vajon a smasszer fia is smasszer marad-e?).

Ezzel a mi - bent - fel, ők - kint - le (?) rácsokkal szétdarabolt szemlélettel szemben az MDF szónoka - lényegében nagyon is hasonló kiindulópontból - egészen másféle következtetésekre jut. Itt március megünnepléseinek félelmei kapcsán nyomul be a képbe 56 (novembere): “...hiszen, ha düledezik is a nálunk vendégeskedő birodalom, azok a tankok, amelyek 1956 november 4-én zászlóinkon és honfitársaink testén átbogva megszállták forradalmi reményeinket itt vannak még az országban”. Ebből, és az ország elnyerendő függetlenségéből azonban nem egy megosztott társadalomkép, hanem épp ellenkezőleg

egy erkölcsi, műveltségbeli, hagyománytudatbeli, összetartozásbeli olvasztótégely igénye következett számára. Szerinte nem csak a "bukott rendszert - ezuttal a nemzetietlen szocializmust - kellene demokráciával felcserélnünk..., de nekünk a 40 év alatt szinte teljesen tönkre vert, megroskaszott magyarságot is újra kell ébreszteniünk".

Nyilván senkit nem lep meg annak kijelentése: az ünnepi szónokok mindegyike vastagon pártpolitizált. Érthetetlennek legfeljebb az tűnhet, hogy egyesek leplezni próbálták, vagy csakis másoknak tulajdonították. A fent már érintett társadalomszemléleti keretek alapján jellegzetesnek tűnik, hogy Mécs Imre számára a "nemzet önfelszabadítási" aktsua elég rövidtávú perspektívával kötődött a 10 nap múlva bekövetkező szabad parlamenti választásokhoz. A Kiszgazdapárt szónoka pedig - miközben azt állította magáról, hogy nem beszédet tartani jött, hanem fejet hajtani - lehajtott fővel már nem is látott mást, mint szinte onnan a térről "március 25-én az urnákhoz vonuló (sic!) tömeget" és víziójában március idusa helyett március 25- lett "a megvalósult szabadság napja" és némi biblikus ihletésű nemzeti mázt is rákenve: "minden magyarok győzelmének ünnepe".

Némiképp a helyzetértékelés zavaraira utaltak az MSZMP szónokának szavai, aki arra szólított fel, hogy "valósítsuk meg március eszméiből, amit eddig még nem sikerült" és "egyedülálló történelmi lehetőséget látott" maguk előtt, amikor a "régi recepteket" elvetve "a magyar nép saját maga választott útján haladást" ajánlotta.

A már régen megkezdett és tovább folytatandó békés forradalom koncepciója jegyében Pozsgay Imre volt az egyetlen szónok, aki közvetlenül nem utalt az eljövendő választásokra és nyilván ez sem véletlen politikai előrelátás műve.

A puccsok és véráldozatok nélküli polgári demokratikus átalakulás szociáldemokrata elgondolásában akkor a tavasz még a kezdetnek tűnt, s a centralisták is kapóra jöttek egy utalás erejéig a majdani önkormányzati választásokra, a "feudálkommunista vármegyék széttörésére" való felhívással.

Március elhelyezésére igazán hosszabb távon a Fidesz és a már idézett módon az MDF szónoka tett kísérletet. Orbán világosan fogalmazott március 25-e kapcsán is, miközben a diabolizált kommunisták (szavazni!) eljövételével ösztönzött mindenkit a szavazásra. "A rendszer nem attól változik meg, hogy ellenzéki képviselők uralják a parlamentet, s nem attól, hogy új miniszterek alkotják majd a kormányt. A rendszer a mi számunkra csak akkor változik meg, ha mindennapi életünk színterein a munkahelyeken, a lakóhelyekben, az iskolákban is megtörténtek a változások".

Míg azonban szerinte "biztató a csillagok állása" (értsd: hullása!), Csoóri a jeleket épp egy 48-as párhuzam kibontásával "nem éppen biztatónak" látta. A herderi "népszemélyiségi elv" továbbéltetőjeként úgy vélte, hogy "1848-ban a magyarság zöme, még a vásárookra felérkező vidéki paraszt is a szellem embereire figyelt. A nemzetet lelkében, hitében is megváltoztatni akaró független szellem embereire: Petőfire, Vasvárirra, Jókaira, másokra. A mai hangadók azonban már nem a Pilvaxból, hanem az új pártok irodáiból jönnek. Ez a szétszakadozó mai sereglés is látható bizonyítéka ennek a különbségnek. A zászlóerdők nyilatékai között a régi félelmek helyett ma a pártküzdelmek fojtogató füstje és mérgezett levegője terjeng." Néhány mondattal később azonban maga is betévedt az egyaránt kávéházi és irodai füstbe, amikor "stílusvétséget, sőt politikai bűnt" látott "abban, ha bármelyik párt a hatalmat előbb akarja megszerezni, mint a nemzet bizalmát". Pedig a

kiépülő parlamenti demokrácia keretei között pont erre nincs, nem lehet lehetőség. Az erkölcsi megújuló Magyarország, vagy ahogy Csoóri fogalmazott "a magyarok magyarosítása" valóban hosszabb távú folyamat, mint a politikai rendszerváltás lépcsőin felfelé haladás, de éppen ezért "lelki függetlenségünk" aligha "előzheti meg a politikait". Kérdés, hogy az önfelszabadítás programja követhet-e 19. századi megújulási mintákat. Az viszont nem lehet kérdéses, hogy 48 olyan hosszú folyamatok, "hosszú időtartamok" metszéspontjában helyezkedett el, amelynek tartalma nem szűkíthető le egy nap, egy év eseményeire. És ez 1990-nel, annak márciusával sem lesz másképp.

Előadásként elhangzott 1990. május 5-én a *Hajnal István Kör*, a *Szociológiai Társaság* és a *Széchenyi István Szakkollégium* "Kampány után - történelem előtt" c. tanácskozásán.

György Kövér:

1848 in Hungarian Politics in 1990.

The present study, originally a conference lecture, analyses the various interpretations of the past in the political speeches delivered on 15 March 1990. The choice of the scenes of the celebrations as well as the language used at the time when parties were emerging in Hungary, especially with a view to the impending elections on 25 March 1990, carried special messages. The so-called historical parties (Hungarian Socialist Workers' Party: MSZMP; Hungarian Socialist Party: MSZP; Social Democratic Party: SZDP; and the Smallholders: FKGP) wanted to use 1848 in a historical context and adapt it to their own political goals, and intended to identify themselves with one of the then contemporary trends. At the same time, the new parties (Hungarian Democratic Forum: MDF; Free Democrats' Alliance: SZDSZ; and the Young Democrats' Alliance: FIDESZ) presented the traditions of 1848 only through the prism of 1956.

Némedi Dénes

Durkheim Németországban ¹

1885-ben egy fiatal Saint Quentin-i középiskolai filozófiatanár, Émile Durkheim kapta meg a közoktatási minisztérium szokásos németországi ösztöndíját. A 70-es évek közepétől kezdve ugyanis a megszilárduló francia republikánus kormányzat rendszeresen küldött ígéretes fiatal *agrégé*ket Németországba az ottani felsőoktatás és tudományos élet tanulmányozására. A III. Köztársaság első évtizedeinek szellemi életében a német kérdés, a 'német válság' központi szerepet játszott. (Digeon 1959) Sokak véleményét fejezte ki Renan, amikor 1872-ben azt írta, hogy "ha magunkhoz akarunk térni a katasztrófából, utánozzuk Poroszország eljárását. Az értelem Franciaországban lehanyaglott: meg kell erősítenünk azt. Oktatási rendszerünk, mindenekelőtt felsőoktatásunk radikális reformra szorul." (La Réforme intellectuelle et morale, idézi Lukes 1973, 86) Ami a francia felsőoktatást illeti, Renannak teljes mértékben igaza volt: a század közepén az egyetemek többsége igazi hallgatóság nélküli vizsgáztató központként működött, rossz anyagi körülmények között, s a szomorú általános helyzetben csak néhány 'nagy iskola' (École Normale Supérieure, École Polytechnique) jelentett kivételt. A köztársasági kormányzat, ha nem is az elvárt gyorsasággal, sokat tett a helyzet javításáért, s a nyolcvanas évekre már az eredmények is megmutatkoztak. (Weisz 1983, Karády 1983)

Durkheim Berlinben, Marburgban és Lipcsében töltötte az 1885/86-os egyetemi évet, s ahogy ezt a német tanulmányútra küldött fiataloktól elvárták, két terjedelmes cikkben számolt be ottani tapasztalatairól. (Durkheim 1887a, 1887b) Amit tanulmányútjáról érdemben tudunk, azt ebből a két cikkből tudjuk, mert a lányánál őrzött levelezése, feljegyzései, kéziratai a német megszállás alatt eltűntek. Durkheim későbbi pályáján csak egyszer tért vissza német tapasztalataira, és pedig 1907-ben, amikor egy konzervatív katolikus filozófus gazdagon dokumentált és később könyvformában többször is kiadott cikksorozatban egyebek mellett azt is állította, hogy Durkheim tézisei és felfogása lényegében német eredetűek. (Deploige 1923) A vád veszedelmes volt, Durkheim zsidó voltát szellemiségének idegen eredetével kapcsolta össze; a Dreyfus-ügy egyik apró utórezgése volt ez. Durkheim ennek megfelelően reagált, s egy nyílt levélben kereken tagadta, hogy elméletében német hatások jelentős szerepet játszottak volna. (Durkheim 1907) A már említett nyolcvanas évekbeli cikkek ennek az állításnak ellentmondani látszanak: Durkheimre láthatólag nagy benyomást tett az, amit Németországban látott.

Az, hogy Durkheim 1907-ben máshogy vélekedett, mint 1887-ben, természetesen fontos annak, akit Durkheim életrajza érdekel. Számunkra itt egy másik kérdés fontos: mi volt az oka annak, hogy Durkheim 1887-ben olyan jó véleménnyel volt a német tudományosságról és a német egyetemekről? Ebben a vonatkozásban nyugodtan eltekinthetünk attól a kérdéstől, hogy valamiféle 'objektív' nézőpontból megalapozott volt-e Durkheim vélekedése, s attól is, hogy mennyire volt tartós a 'német hatás' Durkheim működésében. Mi vonzotta hát a fiatal *agrégét* Németországban? Ez a kérdés tulajdonképpen egy általánosabb kérdés része: mely vonások tették a német kultúrát, tudományt a nem-németek számára annyira vonzóvá és jelentőssé a 19. század végén, a 20. század elején? Mi volt az, ami a kortársak számára ezt a kultúrát a többitől megkülönböztette? A 'német sajátosság' elemzésére sokféle nézőpontból sok energiát vesztegettek már. A Durkheim-eset vizsgálata sem fogja végleg megoldani a kérdést, de nem is érdektelen, mert lehetővé teszi, hogy az annyira más francia háttér előtt vegyük szemügyre.

Félreértéseket elkerülendő le kell ugyanis szögezni, hogy Durkheim számára a német tanulmányút nem revelációt hozott, nem valamiféle megtérését, annak a belátását, hogy addig rossz úton járt. Tapasztalatait fontosnak tartotta, de kutatási problematikája, alapfelfogása már korábban kialakult, és sajátosan francia előzményekhez kapcsolódott.

A fiatal Durkheim, még az ENS hallgatójaként doktori értekezése témájául először Az individualizmus és a szocializmus viszonyát választotta, majd 1883-ban ezt 'az egyén és társadalom viszonyá'-ra módosította (Mauss 1928, V) Ez - különösen ma - meglehetősen banális kérdésnek látszik. Mindemellett ez volt (és maradt) a liberális politikai filozófia központi problémája (Logue 1983, 2), és mélyen áthatotta a 19. század egész 'szellemiségét', a társadalmi gondolkodást, a publicisztikát és a művészeteket is.² Ugyanakkor a kérdés rendkívül sokértelmű volt.

Annak számára, akinek társadalomfilozófiával vagy 'társadalomtudományokkal' kezdett foglalkoznia a 80-as években, az egyik alapprobléma az volt, hogy a felvilágosult és liberális individualizmust hogyan lehet összeegyeztetni az újfajta tudományos determinisztikus megközelítésekkel. Már az utilitarizmus is arra törekedett, hogy determinisztikus megoldást adjon a morális problémákra. A klasszikus pozitívizmus (amelynek a 80-as években igen komoly volt a befolyása Franciaországban) és az újonnan kibontakozó evolucionista, szociáldarwinista megközelítések méginkább - úgy tűnt - illuzórikussá tették az individualista morál- és társadalomfelfogást. A szocialista politikai tanok (ezekre utal Durkheim első címválasztása, noha azt, hogy pontosan mit is értett ekkor 'szocializmuson', ma már lehetetlen rekonstruálni) ugyancsak az anti-individualista tábort erősítették.

Maga az individualizmus is sokértelmű kategória volt. Ami a filozófiai és emeltebb szintű publicisztikai, értelmiségi diskurzust illeti, a 80-as - 90-es években világosan meg lehetett különböztetni a kantianus filozófia asszimilálása révén megújult idealista-racionalista individualizmust, amelynek legtekintélyesebb szóvivője Renouvier volt, s amely asszimilálta a felvilágosult és Rousseau-ista tradíciót, és egyfajta elitista, inkább konzervatív individualizmust, amelyet a császárság összeomlása után Taine és Renan is képviselt, Durkheim kortársai közül pedig Le Bon és Tarde propagált. Bármennyire naív is volt Durkheim megfogalmazása, a problémák sűrűjébe vágott bele.

Az általános liberális problémák az 1871 utáni Franciaországban sajátos 'helyi értékre' tettek szert. Jeles értelmiségiek sora keresett választ arra, hogyan következhetett a második császárság megtévesztő ragyogására a nemzeti katasztrófa és a nyomában járó polgárháború. A klasszikus nemzeti integrációs probléma eleve összekapcsolódott a szociális válság kérdésével, s a nyolcvanas években a szocialista mozgalmak újraéledése mindenki számára jelezte, hogy a Kommün nem volt múltó epizód. E kérdéseket a kortársak többsége morális³ problémaként kezelte. Azt jelentette ez, hogy a társadalom szükségképpen valamiféle morális lényként jelent meg. A kérdés tehát összetett volt: a társadalom determinisztikus felfogását elfogadva hogyan lehet helyet szorítani az egyénnek és morális felelősségének, hogyan lehet összeegyeztetni két 'morális lény', a társadalom (haza, nemzet) és az egyén legitim igényeit, hogyan lehet a szociális szolidaritás és a morális individualizmus követelményeit egyensúlyba hozni?

Durkheim diákkorában egyaránt lelkes olvasója volt Renouvier-nak és Comte-nak. (Davy 1919,186) Ez a szimpla életrajzi tény világosan tükrözi azt a dilemmát, amelyet Durkheim - kezdetben bizonyára nagyon naivan - átértett. Renouvier a morál tudományát a cselekvő kantianus értelemben felfogott választási szabadságára alapozta (Renouvier 1908, I.6.), míg Comte éppenséggel a kritikai szellemet, a szubjektív önkényre alapozott gondolkodást tartotta az általa diagnosztizált átfogó társadalmi és szellemi válság okának.⁴ Ennek megfelelően az egyik éppenséggel az individualitás erősítésében, a másik az individualizmus megnyírbálásában találta meg a megoldást a diagnosztizált bajokra (Comte természetesen nem reagálhatott a császárság összeomlására, s Renouvier is lényegében már 1870 előtt kialakította diagnózisát és javaslatait.)

Nemcsak Durkheim ingadozott Comte és Renouvier között. Tudni kell mindenekelőtt, hogy Comte tanítása és általában a pozitívizmus különböző változataiban nagyon elterjedt volt a 80-as évek intellektuális elitjében, persze nem mint egy határozott körvonalú doktrína, hanem mint egy bizonytalan konzisztenciájú, diffúz hiedelemrendszer. Ez nem jelentette azt, hogy az apriorisztikus idealista, felvilágosult meggyőződés, az abból származó jellegzetes fordulatok ne lettek volna ugyanolyan népszerűek. Ferry, a III. Köztársaság első éveinek meghatározó politikusa bizonyosan pozitívista volt, ugyanakkor ismételten hivatkozott a Forradalom Comte által elítélt hagyományaira és gondolatvilágára. Gambetta-nál (akiért Durkheim diákkorában lelkesedett - Lukes 1973, 47) szintén felfedezhetők a pozitívista gondolatok is az általános republikánus retorika mellett. (Nicolet 1982,188sk) Durkheimnél a dilemma mintha a pozitívizmus javára dőlt volna el, de nem szabad elfelejteni, hogy a morál problémájával kapcsolatban mennyire kötődött a Renouvier által közvetített Kant-i problémához, hogy gondolatvilágának egyik (legalábbis működése első éveiben) központi kategóriáját, a szolidaritást mások mellett éppen Renouvier-től örökölte.

A Durkheim számára annyira fontos nemzeti-morális problematika mellett legalább annyira fontos volt a saját tudományos helyének, önmaga szociológusként való megkonstruálásának feladata. Durkheim ugyanis azt állította, hogy a morális (nemzeti és szociális) kérdésre a társadalomtudományban lehet megoldást találni. Ebben természetesen Comte-ot követte: a szociológiának egyszerre kellett külön tudománynak és egyetemes, morális funkcióval bíró diszciplínának lennie. Vagyis az egész nemzeti és szociális

válságprobléma Durkheim szemében egyenesen vezetett a tudományos munkamegosztás újraalakításának a kérdéséhez.

Önmagát első írásaitól kezdve tehát szociológusként, illetve társadalomtudósként definiálta⁵. Viszont azt a feladatot, amelyet Durkheim a szociológia elé állított (t. i. a morális válság megoldásához való hozzájárulást) a kortársak többsége, ha már a tudományokról volt szó, a morálfilozófia természetes feladatának tartotta.⁶

Durkheim a szociológiát külön szaktudományként fogta fel. Ezzel vitathatatlanul 'meggyengítette' a szociológia pozícióit: míg elei a nagypresztizsú és a tudományos mezőn belül nagyhatalmú filozófia egyik ágaként művelték, s annak erejét vették kölcsön saját társadalomtudományi nézeteik elfogadtatásához, addig Durkheimnak azzal kellett számolnia, hogy felépíteni kívánt új tudománya erőforrásokban bizony elég 'szegény'. Amikor Durkheim az új tudománynak egyben morális funkciót tulajdonított, ezt a 'gyengeséget' is ellensúlyozta: hiszen ha a szociológia hivatása az is, hogy hozzájáruljon a nemzeti és társadalmi morális válság megoldásához (ahogy Durkheim már korán proklamálta), a nagy feladat 'erőt' is jelent. Aki ilyen sokra vállalkozik, már a vállalással potenciális szövetségesekre tett szert. A 'gyenge' nem úgy lesz 'erős', hogy elkülönülve, elszigetelten építgeti állásait, hanem úgy, hogy megpróbálja maga felé 'terelni' az 'erősek' pozícióit tápláló folyamatokat.⁷ Durkheim diszkurzív stratégiája mindig is az volt, hogy a szociológia hivatására való utalással a hagyományosan a filozófia rendelkezésére álló erőforrásokat 'átterelje' - s ez a stratégia félig-meddig sikeres is volt. Ennek természetesen feltétele volt az, hogy a szociológia belső diszkurzusa úgy épüljön fel, hogy ezt a morális feladatvállalást mint természetest tudja elfogadni. Durkheim sokat emlegetett 'idealizmusa', az, hogy a társadalmat 'ideális természetűnek' fogta fel, nem valamiféle 'világnézeti' választás eredménye volt: a Durkheim-i projektum szerves részét képezte.

A szociológiát (társadalomtudományt) tehát már első írásaiban (Durkheim 1885a, 1885b, 1885c, 1886) úgy fogta fel, mint önálló, a filozófiától és más tudományoktól elkülönülő, saját elvekkel rendelkező tudományt. Ha a szociológia önálló tudomány, nem terhelik a filozófiai, metafizikai hipotézisek. Ugyanakkor azt is igazolni kellett, hogy a szociológia képes megoldani a filozófiától átvett vagy elorzott nemzeti-morális problémát. Ezért a filozófia és a szociológia mint elkülönült diszciplínák viszonya a durkheimi gondolkodásban sosem volt feszültségektől mentes, s ez messzemenően meghatározta a durkheimi szociológia eredeti 'irányultságát'.

A szociológiának mint ilyennek számára politikai és morális értelme volt, de ebből számára az következett, hogy a szociológiai diskurzus nem lehetett közvetlenül politikai vagy filozófiai-etikai diskurzus, viszont a morálról (s ezen keresztül a politikáról) kellett szólnia.⁸ Ez a program egyszerre volt nagyigényű és korlátozott. Korlátozott, mert eleve kizárta érdeklődési köréből a hatalmi és többé-kevésbé az érdekkonfliktusokat is. Nagyigényű, mert a szociológiának jóval többet követelt mint ami egy egyszerű szaktudománynak kijárna. Durkheim szociológiája még alig kezdte meg önmagát megkonstruálni, máris bejelentette, hogy ő a korszaknak megfelelő szemlélet gondozója.

A kezdő Durkheim szerint, amikor választott diszciplínáját és ezzel saját 'pozícióját' próbálta megkonstruálni, a szociológia önállóságának, legitimitásának és 'hiteleképességének' kérdése attól függött, hogy képes-e beszélni a jelzett morális

problémákról, képes-e sajátos, a többi diskurzusfajtától megkülönböztethető módon beszélni ezekről, és képes-e kritikai módon beszélni ezekről. Világos volt, hogy a hagyományos filozófiai diskurzus elfogadhatatlan volt számára. De a társadalmat nem foghatta fel természeti vagy szerződés útján létrejövő képződménynek sem. Ami az utóbbit illeti, úgy gondolta, hogy a szerződéselméletek és az utilitarizmus különböző változatai (e kettőt Durkheim általában összekapcsolta, s úgy vélte hogy ezeken a hamis alapokon épül fel a közgazdaságtan) az egyénből vezetik le a társadalmat, ezért alkalmatlanok a kor nemzeti és szociális integrációs dilemmáinak a feloldására.⁹

E hosszas kitérő a Durkheimet pályakezdekésekor foglalkoztató kérdésekre szükséges volt, hogy világosan értelmezhesük németországi tapasztalatait. Durkheim a cikkeket, amelyekből ezeket megismerhetjük, azzal a nem is titkolt szándékkal írta, hogy megmutassa, mit lehet felhasználni a német teljesítmények közül, s mi az, amiben nem ajánlatos a németekhez igazodni. Ez a szándék megkönnyíti az elemző dolgát.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy Durkheimnek a német egyetemi filozófia oktatásról nem volt különösebben jó véleménye, hiszen a cikk, az oktatási rendszer lelkiismeretes bemutatása mellett tulajdonképpen nagyjából kritikai megjegyzésekből áll: számos hibát talál az oktatás módszerében és tartalmában is, a hallgatók szorgalmától és érdeklődésétől sincs elragadtatva. Ezek után elég meglepő, hogy a cikk befejezésében a német filozófiai életet több szempontból mégis magasabbra értékeli, mint a franciát.

Durkheim a németeknél a fejlett konzekvens munkamegosztást értékelte. Ez az, ami szerinte Franciaországban hiányzott.

“A mi egyetemeken tanító különböző filozófusokat semmiféle közösség nem köti össze, sem a tanok tekintetében, sem pedig - ami még súlyosabb - a módszerek tekintetében. Ha áttekintjük a párizsi egyetemen az utóbbi években elfogadott téziseket, azt látjuk, hogy lehetetlen bennük közös tendenciát felfedezni. Minden filozófus külön dolgozik, mintha egyedül lenne a világon, vagy mintha a filozófia egyfajta művészet lenne. E tekintetben sok tanulni valónk van Németországtól.” (Durkheim 1887b, 483)

A németek többet dolgoznak, s nagyobb hatékonysággal.

“Talán mi sem vagyunk kevésbé aktívak; de a mi tevékenységünk kevesebb következetességet mutat fel; meg-megszakított és rendszertelen. Ez különösen igaz a filozófiai kutatásokról. Ma még a filozófiának nálunk túl sok kapcsolata van a szépirodalommal. A filozófus, ha ír, a kimunkáltságra és a befejezettségre ügyel, mint az irodalmár: márpedig mindez időt és munkát kíván, amit a kutatásra lehetne fordítani...” (Durkheim 1887b, 483)

A megfigyelt (s bizony nagyon találó) különbségeket Durkheim a nemzeti karakternek tulajdonította, de ebből nála egyáltalán nem az következett, hogy ezeken ne lehetne változtatni. A komolyságot, a módszeres és munkamegosztásos tudományos tevékenységet elengedhetetlennek tartotta, s mint pozitív és követendő példát írta le alaposan és részletezően Wundt lipcsei pszichológiai szemináriumának és laboratóriumának a munkáját (igaz, azt is megjegyezte, hogy Németországban is kevesen követik Wundt-ot). Ebben a szemináriumban mindenki egy korlátozott és jól meghatározott kérdést vizsgál. “Bármennyire speciálisak is ezek a kutatások, ezek a legalkalmasabbak arra, hogy az ifjú elmékben felébresszék a tudományos pontosság szeretetét; hogy leszoktassák őket a

bizonytalan általánosságokról és a metafizikai feltevésekről; hogy megértessék velük, mennyire bonyolultak a pszichikai tények és az őket meghatározó törvények, hogy megmutassák nekik, hogy ha ez a bonyolultság akadály is, egyáltalán nem kell, hogy elbátortalanítsa a megfigyelőt.” (Durkheim 1887b, 478)

Ugyanezért a pontosságért dicsérte a német jogfilozófusokat és a közgazdászokat, akik jól meghatározott kérdéseket tárgyalnak, nem akarnak rögtön gyakorlati következtetéseket levonni az elvekből, de nem is azzal töltik az idejüket (mint a franciák), hogy általánosságokat fejtsenek ki, a jó és a hasznos mibenlétét taglalják, “s olyan épületek alapját rakják le, amelyeket sosem építenek fel.” (Durkheim 1887b, 461)

A németeknél - Durkheim így látta ¹⁰ - létrejött a morál pozitív tudománya, egy a filozófiától elkülönült diszciplína. Általában, úgymond, az figyelhető meg, hogy a filozófiai tudományok elkülönülnek egymástól, leválnak a nagy metafizikai elvekről, önálló útra lépnek. Nem szerette ugyan bevallani, de Durkheim is a spenceri differenciálódás-felfogást használta, ha a modernizálódásról beszélt. Nyilvánvaló ez a munkamegosztásról szóló könyvében (Durkheim 1893m), itt a gondolat egyik korai alkalmazását találjuk meg. Ez a differenciálódás-gondolat kapcsolódott össze a pozitív megfigyeléseken alapuló induktív tudomány eszméjével.

“Eddig a morál valamennyi iskolája, az utilitáriusok ugyanúgy mint a kantianusok úgy vélték, hogy az etika problémája lényegében véve abban áll, hogy hogyan lehet meghatározni a morális viselkedés általános formáját, ahonnan aztán le lehet vezetni a morál anyagát. ... Azokból a munkákból ellenben, amelyeket fentebb összefoglaltunk, az következik, hogy a forma itt sem létezik az anyag előtt, hanem abból származik és azt fejezi ki. Nem lehet a morált mint egészet előre megalkotni, hogy aztán a dolgokra rákényszerítsük, hanem meg kell figyelni a dolgokat, hogy azokból vezethessük le a morált.” (Durkheim 1887a, 278)

Az önálló, induktív alapokon nyugvó pozitív moráltudomány eszméjét Durkheim szerint ugyanúgy Wundt valósította meg a legteljesebben (Durkheim 1887a, 298), ahogy a pszichológia önállósulásáért is ő tett a legtöbbet. Félreismerhetetlen, hogy Durkheim a morál pozitív tudományában a saját, még ezután megalkotandó szociológiájának az előképét látta. Későbbi módszertani könyve téziseinek az ősformáival találkozhatunk a már idézett tanulmány utolsó fejezetében.

“Csak a német moralisták látnak a morális jelenségekben olyan tényeket, amelyek empirikusak és saját szerűek (sui generis). A morál nem alkalmazott vagy leszármaztatott, hanem autonóm tudomány. Megvan a saját tárgya, amelyet úgy és ugyanazon módszerekkel kell tanulmányoznia, mint a fizikus a fizikai tényeket, a biológus a biológiai tényeket.” (Durkheim 1887a, 335)

A hatékony, racionális, megbízható, a kor igényeinek megfelelni képes tudománnyal, szorgalmas és világosfejű tudósokkal találkozott tehát Durkheim Németországban, a közmondásos német pontosságot és szorgalmat dicsérte: a modern Németországot dicsérte. Ez az a kor, amikor eltűnik a jámbor, derék, kicsit bárdolatlan és elmaradt, de egyszerű és ősi erényeit őrző német képe a francia közgondolkodásból. (Digeon 1959) Durkheim későbbi írásaiból tudjuk, hogy a modernitás (ezt a szót terminusértékkel ő nem használta) szemében mindenekelőtt a rendezett munkamegosztást jelentette. A francia tudományosságot bíráló megjegyzéseiben azokat a jellegzetességeket emelte ki, amelyek a kiegyensúlyozott fejlődést

gátolták: az általánosságokban való megmaradást, a specializálódás morális parancsa alóli kibújást egyfelől, a rendezetlen sokféleséget, a szabályozatlan (anómikus) munkamegosztást másfelől. Német és francia az idézett vonatkozásokban mint modern és nem-modern áll szemben.

Durkheim azonban nemcsak hatékony németeket talált, hanem olyanokat is, akik segítségére lehettek a nem kevésbé hatékony, de utilitárius angolok és segítőtársaik, a francia közgazdászok elleni polémiájában. Durkheim rendkívül magasra értékelte a német katedraszocialisták tevékenységét, őket tartotta a gazdaságtan leghaladottabb iskolájának, akik közelebb hozták egymáshoz a politikai gazdaságtant és a morált. (Durkheim 1887a, 268) Durkheim e megjegyzése meglepő, hiszen - ha jól értette a dolgokat - itt épp a másutt annyira dicsért munkamegosztásos differenciálódás ellen ható tendenciáról volt szó. Mindennél fontosabb volt azonban számára, hogy a katedraszocialistáknál, a történeti gazdaságtanban (Schmollernél) és Wundtnál érveket lelt az individualista kiindulású társadalomelméletek elleni polémiájához. Ezek az individualisták, a manchesteri liberális közgazdászok, akik mind anélkül, hogy tudnák, Rousseau követői, nem látnak mást a társadalmi kötelékben, mint felületes kapcsolatot, az érdekek összeilleszkedését. (Durkheim 1887a, 271-2) Ezt a felfogást a német tudomány eredményei alapján, mondja Durkheim, nyugodtan fel lehet adni, mert ezekből az eredményekből kiderül, hogy "a társadalom valódi létező, amely kétségtelenül semmi azokon az egyéneken kívül, akik alkotják, de amelynek ennek ellenére sajátos természete és személyisége van." (Durkheim 1887a, 272) Wundt elemzése után "az individualizmusnak hiányzik az elméleti alapja. ... A tudat anyaga (eszmék, érzelmek, stb.) ugyanis közös a hozzánk hasonlókéval, s különösen azokéval, akikkel közvetlen kapcsolatban vagyunk, mint rokonainkkal és honfitársainkkal; e tekintetben egybeolvadunk velük. Egyszóval egy sor olyan személytelen elem van bennünk, amely megmagyarázza a hasonló természetű érzelmeket." (Durkheim 1887a, 315-6)

A német tudomány antiindividualista következtetései két ok miatt tetszettek Durkheimnek: egyrészt ezek is alátámasztották a szociológia önállóságára támasztott igényét, másfelől ezek megoldást kínálnak arra a nemzeti és szociális krízisre, amelyet ő is átértett, s amelynek feldolgozása egész tudományos vállalkozása egyik indítóoka volt. Ami az első tényezőt illeti, már említettem, hogy Durkheim a szociológia és a klasszikus vagy manchesteri liberális szellemű közgazdaságtan között nem látott olyan koperációra és koordinációra lehetőséget, mint a többi társadalomtudománnyal. A szociológia módszertani szabályaiban kerek pereg tudománytalannak minősítette az egész politikai gazdaságtant (Durkheim 1894m, 46-7): erre a radikális lépésre a német történeti közgazdaságtantól is kapott ösztönzéseket.

A fentebb bemutatott eredeti kérdésfeltevés, szocializmus és individualizmus viszonya arra indította Durkheimet, hogy a végigvitt individualizmusban a (nemzeti és szociális) krízis tünetét és okát lássa. Az individualizmushoz való viszonya összetett volt és nem is maradt változatlan: elsősorban a Dreyfus-ügy élményei indították arra, hogy differenciáltabb véleményt alkosson. De az ellentmondásosság már első könyvében, a munkamegosztásról szólóban is benne volt. A könyv Bevezetésében így fogalmazott: "Munkánk eredendő kérdése az egyéni személyiség és a társadalmi szolidaritás viszonya. Hogyan jön létre az, hogy az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban

függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre?” (Durkheim 1893m, 26)

Ebből az következne, hogy az individualizmus és a ‘kollektívizmus’ egymást kölcsönösen kiegészítő morális és integrációs elvek. Ennek viszont kifejezetten ellentmond az ‘egyén kultuszáról’ szóló fejtegetés. Az egyén kultusza ugyanis valóban közös hit, de nem képes az egyéniség értékében hívőket integrálni.¹¹

“Jóllehet minden akaratot egyazon célra irányít, ez a cél nem társadalmi. ... Minden erejét a társadalomból nyeri, de nem a társadalomhoz köt bennünket, hanem saját magunkhoz. Következésképpen nem igazi társadalmi kötelék. Ezért azoknak a teoretikusoknak, akik ezt az érzést tették erkölcsstanuk kizárólagos alapjává, joggal a szemükre vethető, hogy felbomlasztják a társadalmat.” (Durkheim 1893m, 89)

Durkheim úgy találta tehát, hogy Németországban nemcsak a sikeres (tudományos) modernizáció¹² mintáit lehet felfedezni, hanem a modern társadalmak patológiáira megoldást kínáló elméleteket és eljárásokat is. Ilyen modernitáskritikai elméletekre lelt a történeti gazdaságtanban, a katedraszocializmusban. De a modernitás, a túlhajtott individualizmus korrigálására alkalmas mozzanatokot nemcsak az elméletek szintjén kereste. A német egyetemi életet páratlanul elevennek találta, s nem csak arra a hatékony és szorgalmasan zakatoló gépezetre gondolt, amelyet annyira csodált, hanem a társas életre is. A német egyetemek ugyanis szerinte jól integrált kis társadalmakat képeznek.

“Bizonyos számú a tradíció által hagyományozott kollektív érzelem egyetértésben mozgatja tanárok és diákok e hatalmas tömegét. Minthogy a hallgatónak nem tanítják meg, hogy első kötelessége nem úgy gondolkozni, ahogy bárki más, nem érzi azt a beteges szükségletet, amely minket arra hajt, hogy különbözzünk s következésképpen egymástól elszigetelődjünk. Nem pirul el, ha bizonyos mértékben személytelen, s azt hiszem, csak homályos elképzelése van arról, amit mi megkülönböztetésnek és eredetiségnek (distinction et originalité) nevezünk; ez a két szó szinte lefordíthatatlan németre. Ezért van az, hogy annyira élvezzi a közös életet.” (Durkheim 1887b, 482)

Durkheim ugyan úgy hitte, hogy e kollektívizmus kialakulásához a németek etnikai sajátosságai is hozzájárulnak, de nem hagyott kétséget afelől, hogy a franciáknak is szükségük lenne arra, hogy felébredjen bennük a közös élet iránti igény (le gout de la vie collective). (Durkheim 1887b, 482)

Durkheimet is az nyűgözte le, mint előtte és utána sokakat, s nemcsak franciákat: a német gondolkodásban, a tudományban, a szellemi életben egyszerre és gyakran ugyanazoknál találkozhattak a modernitás mélyreható és pontos értelmezésével, olyan gondolatokkal, amelyek a szellemi élet, a tudományos gondolkodás modernizálódásában kulcsszerepet játszottak, s ugyanakkor e modernitás mélyreható, következményekkel - s korántsem mindig veszélytelen következményekkel - járó kritikájával. Durkheim úgy érezte, hogy a német minta egyszerre adhat segítséget mindkét problémája megoldásához: a nélkülözhetetlen haladáshoz (amely számára a tudományos munkamegosztás rendszerének átalakulásában konkretizálódott) és a részben ezen előrehaladás által is kiélezett integrációs

válság feloldásához, a morális egyetértés kialakításához.

Durkheim előtt és után sokan látták úgy, hogy maga a német társadalom is e kettősség, a modern szférák és a velük szembeszegülő erők feszültségében él. A 19. században e kettősség legjellegzetesebb reprezentánsa és tudatosítója természetesen Marx volt, akit Durkheim felületesen ismert. Sokakat lehetne még említeni, akik e szempontból 'jellegzetesen németek' voltak, Tönniest például, akit Durkheim is ismert, de akiben már nem tudta felismerni e kettősséget, (Durkheim 1889) mert - s ennyiben teljesen igaza volt 1907-es ingerült replikájának - Durkheim nem maradt meg a német kultúra és tudományos teljesítmények bűvkörében.

A francia közeg, a francia kultúra teljessége és az, hogy e kultúra egy önmagának elég világot alkotott, lehetővé tette azt, hogy Németországból visszatérve és az ottani ösztönzéseket feldolgozva a továbbiakban a német kultúrára való állandó vonatkozás nélkül tárgyalja problémáit és bontsa ki elemzéseit. E munkákból, a kiinduló pozíció összetettsége és ellentmondásossága ellenére hiányzik az a feszültség, amely német kortársaiban annyira érezhető. Sokszor látszik úgy, mintha maga Durkheim is azt hitte volna, hogy egyszerű és biztos megoldásokat talált problémáira - persze csak így tudott addig előrehatolni, ameddig a szociológia egyáltalán képes.

Jegyzetek:

1. A tanulmány 1993-ban született, amikor szerzője az Áron Kiadónál 1996-ban megjelent *Durkheim: Tudás és társadalom* című monográfiáján dolgozott. A 150-153. oldalon megfogalmazott állítások azonosak egyes, az említett könyv 1. fejezetének első részében kifejtett gondolatokkal.
2. Franciaországban a saint-simonisták körében bukkant fel először a szocializmus szó, 1831-ben, s az egyetemes szimpátiát, a humanitárius érzést jelentette, szemben az egoizmussal. Pierre Leroux 1833-tól rendszeresen használta, s ő is az 'individualizmus' ellentétéként alkalmazta (Lalande 1960, 999,1277-1279); Durkheim tehát témája első megfogalmazásakor a szó archaikus értelmezéséhez kapcsolódott. Renouvier is a két ellentétes 'doktrína' vagy 'rendszer', azaz a szocializmus és individualizmus egyeztetésére törekedett. (Filloux 1977,1617)
3. Morális franciául szélesebb értelmű, mint magyarul. Nemcsak 'erkölcsit' jelent, hanem 'szellemit', a 'lélekhez' tartozót is. (Litré 1968, 5, 427-8, Lalande 1960, 653-654) Nem ez az egyetlen eset, ahol a francia szemantikai sajátosságok jelen vannak Durkheim elméleti konstrukcióiban.
4. A kritikai szellemről: "Azzal, hogy ez az elmélet minden egyes individuális ész szuverenitását hirdeti, tulajdonképpen megakadályozza, hogy létrejöjjön bármifajta általános eszmerendszer, jóllehet ilyen nélkül társadalom nem létezhet." "A csillagászatban, a fizikában, a kémiában és a fiziológiában nem beszélhetünk semmifajta lelkiismereti szabadságról, s ugyanígy mindenki abszurdumnak tartaná, ha nem bíznánk meg azokban az elvekben, amelyeket a hozzáértő emberek állapítottak meg e tudományokban." (Comte 1979,19,20.)
5. Mauss szerint Durkheim 1884 és 1886 között (erre az időszakra esik németországi tanulmányútja is!) jutott arra a belátásra, hogy problémáit egy új tudományban a szociológiában kell megoldania - "ez akkor nagyon kevésbé volt divatos, Franciaországban különösen nem..." Mauss 1928, V. Ez utóbbi állítás a durkheimi iskola belső perspektívájából született, s legalábbis módosításra szorult. Ld. Clark 1973. Litré 1879-ben azt írta, hogy "a szociológia tanulmányozása mindenütt napirendre került. Manapság ez a tudomány mindenütt ... jelentős munkák tárgya. Manapság már a tudomány felső régióiban is elfogadták, hogy a társadalmak sajátos egészeket képeznek, amelyeknek megvan a

saját létezési és fejlődési módjuk, amelyek előrehaladó fejlődése ... természeti jelenség, s azt is, hogy mindaz, amely bennük létrejön ... a társadalmi testben benne rejlő erők terméke.” (Émile Littré: *Conservation, Révolution, Positivisme*, 2e éd, Paris 1879, 327, idézi Nicolet, 1982, 206) Természetesen a szociológia értelme Littrénél még meglehetősen határozatlan volt: valamiféle társadalomfilozófia, morálfilozófia és politikai doktrína elegye volt. Durkheim tehát nem találta készen a szociológiát, de a szociológia ötlete már ‘benne volt a levegőben’, ‘divatos’ volt. Durkheim is úgy látta pályája kezdetén: a szociológia létezik, halad előre, bár kétségtelen, további kollektív erőfeszítés szükséges - írja 1886-ban (Durkheim 1886, 214) Fabiani (1988, 59) említi, hogy az agregációs és licenciatási témák közt a 80-as években megjelennek a kifejezetten társadalomtudomány jellegűek. Az is igaz viszont, hogy Durkheim még sokáig (talán egész 1893-ig) bizonytalan volt a tekintetben, hogy milyen nevet használjon választott tudományágja megjelölésére (a szociológia, társadalomtudomány, politikai tudomány s több más évekig párhuzamosan szerepel).

6. Jellemző, hogy Espinas (1882, 566) szerint még a Durkheimet egyébként pártfogoló Liard is a spiritualista metafizika híve, s ezért nem ismeri el a szociológia politikai funkcióit. Azt is tekintetbe kell azonban venni, hogy a ‘morálfilozófia’, ‘morális tudományok’ értelme (ebben a ‘morál’ szó már említett sokértelműsége is szerepet játszott) nem volt pontosan körülhatárolt ebben a korban. Mill a ‘moral sciences’ kifejezést abban az értelemben használta, ahogy ma társadalomtudományokról beszélünk (és mint közismert, a német ‘Geisteswissenschaften’ kifejezés is a Mill-i kifejezés fordításaként született).

7. A ‘gyengeség’ és ‘erő’ értelmére és analitikus használhatóságára ld. Latour 1984 (a könyv egyébként a Durkheimet megelőző nemzedékhez tartozó Pasteur tudományos stratégiáit elemzi).

8. Durkheim általában nem kötelezte el magát napi politikai ügyekben. Pályáján két kivételt ismerünk: az ‘Affaire’ csúcspontján írt individualizmus-esszéjét és a világháború idején a francia háborús propaganda érdekében kifejtett tevékenységét. Mindkettő nemzeti krízishelyzet volt. Ismert, hogy Durkheim ifjúkora, a 80-as évek, politikai botrányokkal teliek, a legnagyobb botrány, a Panama-ügy, éppen a munkamegosztásról szóló könyve írása idején zajlik, 1892-3-ban. Ezekben a botrányokban alaposan kompromittálódtak diákkori hőse, Gambetta ‘opportunistá’ republikánusai.

9. Ebből következik, hogy Durkheim első munkáiban az egyik legfontosabb vonatkoztatási pont Spencer volt, t.i. mint szociológust nem kerülhette meg, de állandóan kritizálnia kellett mint a szociológia általa helyesnek tartott felfogásával ellentétes megközelítés képviselőjét. Durkheim és Spencer viszonyára ld. Burrow 1966, Corning 1982 (aki nagyon elfogult Spencer javára), Filloux 1979, Rüschemeyer 1985.

10. Durkheim alighanem tévedett, különösképpen ami Wundt-ot illeti, hiszen az ugyan kétségtelen megfigyeléseken alapuló tudományt akart művelni, de különböző irányú törekvéseit egy filozófia jellegű kerettel akarta összefoglalni.

11. Éppen e tekintetben változott meg Durkheim felfogása, ahogy erről nevezetes, az értelmiségekről szóló esszéje (Durkheim 1898) tanuskodik: az individuum kultuszában akkor már integratív erőt látott.

12. Ismételten figyelemesíteni szeretnék arra, hogy szándékosan olyan terminust használok, amelyet Durkheim nem használt!

Bibliográfia

Burrow, J.W. 1966: *Evolution and Society. A Study in Victorian Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press

Comte, Auguste 1979a: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve (1822)*, in: *August Comte: A pozitív szellem. Két értekezés.* Budapest, Magyar Helikon, 5-185

Corning, Peter A. 1982: *Durkheim and Spencer*, *British Journal of Sociology*, 33, 359-382

- Davy, Georges** 1919: Emile Durkheim. I. L'homme, Revue de métaphysique et de morale, XXVI, 181-186
- Deploige, Simon** 1923 : Le conflit de la morale et de la sociologie, Paris: Nouvelle Librairie nationale, 3e éd.
- Digeon, Claude** 1959: La crise allemande de la pensée française (1870-1914), Paris: PUF
- Durkheim, Émile** 1885a: Schäffle A., Bau und Leben des sozialen Körpers, Revue Philosophique, 19, 84-101, újra kiadva Organisation et vie du corps social selon Schaeffle cimmel Durkheim, Émile: Textes. I. Éléments d'une théorie sociale, Paris: Les Éditions du Minuit, 1975, 355-377
- Durkheim, Emile** 1885b: A. Fouillée: La propriété sociale et démocratie, eredetileg Revue philosophique, 19, 446-453, újra kiadva: Emile Durkheim: La science sociale et l'action, Paris: PUF, 1970, 171-183
- Durkheim, Émile** 1885c: Gumplowicz L., Grundriss der Sociologie, eredetileg Revue philosophique 20, 627-634, újra kiadva: Durkheim. Émile: Textes. I. Éléments d'une théorie sociale, Paris: Les Éditions du Minuit, 1975, 344-354
- Durkheim, Émile** 1886: Les études de science sociale, Revue philosophique, 22, 61-80, újra kiadva: Émile Durkheim: La science sociale et l' action, Paris: PUF, 1970, 184-214
- Durkheim, Émile** 1887a: La science positive de la morale en Allemagne, eredetileg Revue philosophique, 24, 33-58, 113-142, 275-284, újra kiadva: Émile Durkheim: Textes. I. Éléments d'une théorie sociale, Paris: Les Editions de Minuit. 1975, 267-343
- Durkheim, Émile** 1887b: La philosophie dans les universités allemandes, Revue internationale de l'ensei, gnement 13, 313-338, 423-440 újra kiadva: Émile Durkheim: Textes. 3. Fonctions sociales et institutions, Paris: Les Editions du Minuit, 1975, 437-486.
- Durkheim, Émile** 1889: Tönnies F.: Gemeinschaft und Gesellschaft, Revue philosophique, 27, 416-422, újra kiadva: Émile Durkheim: Textes. I. Éléments d'une théorie sociale, Paris: Les Editions de Minuit, 1975, 383-390.
- Durkheim, Émile** 1893m: A társadalmi munkamegosztásról (Részletek), Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1986
- Durkheim, Émile** 1894m: A szociológia módszertani szabályai, in: Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978, 21-160
- Durkheim, Émile** 1898: L' individualisme et les intellectuels, Revue bleue, 10, 7-13, újra kiadva: Durkheim, Émile: La science sociale et l' action, Paris: Presses Universitaires de France, 1970, 261-278
- Durkheim, Émile** 1907: Lettres au directeur de la Revue néo-scholastique, Revue néo-scholastique, 14, 606-607 és 612-614, újra közölve: Émile Durkheim: Textes. I. Éléments d'une théorie sociale, Paris: Éditions du Minuit, 1975, 401-405
- Fabiani, Jean-Louis** 1988 : Les philosophes de la république. Paris: Les Editions de Minuit
- Filloux, Jean-Claude** 1977: Durkheim et le socialisme, Genève: Librairie Droz
- Filloux, Jean-Claude** 1979: Durkheim et l'organicisme. L'influence de Spencer et d'Espinass dans l'élaboration du fonctionnalisme Durkheimien, Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto), 17, No. 47, 135-148
- Karady, Victor** 1983 : Les professeurs de la république. Le marché scolaire, les réformes universitaires et les transformations de la fonction professorale à la fin du 19e siècle, Actes de la recherche en sciences sociales, no. 47/48, 90-112.
- Lalande, André** 1960: Vocabulaire technique et critique de la philosophie, 8e éd. (1. kiadás 1902-1923), Paris: Presses Universitaires de France
- Latour, Bruno** 1984: Les Microbes. Guerre et paix, suivi de Irréductions, Paris: Métailié
- Littre, Émile** 1968 : Dictionnaire de la langue française, éd. integrale (1. kiadás: 1873), Paris: Gallimard - Hachette

- Logue**, William 1983: *From Philosophy to Sociology. The Evolution of French Liberalism 1870-1914*, DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press
- Lukes**, Steven 1973 : *Emile Durkheim. His Life and Work. A Historical and Critical Study*, London: Allen Lane The Penguin Press
- Mauss**, Marcel 1928 Introduction, in: *Émile Durkheim: Le socialisme. Sa définition, ses débuts. La doctrine Saint-Simonienne*, Paris: Alcan, 1928., V-XI
- Nicolet**, Claude 1982: *L'idée républicaine en France (1789-1924). Essai d'histoire critique* , Paris: Gallimard
- Renouvier**, Charles 1908: *Science de la morale, T. I.-II. (Nouvelle édition)*, Paris: Alcan
- Rüschemeyer, Dietrich 1985: *Spencer und Durkheim über Arbeitsteilung und Differenzierung: Kontinuität oder Bruch?*, in: Niklas **Luhmann** (Hrsg): *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 163-180.
- Weisz**, George 1983 : *The Emergence of Modern Universities in France 1863-1914*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Dénes Némedi:

Durkheim in Germany.

The present study discusses the French sociologist Emile Durkheim's study trip to Germany in 1885-86. It demonstrates that Durkheim thought very highly of the division of labour in German academic life, and that he believed that the same system should be introduced in France, too. He also appreciated the community spirit displayed by the Germans, and described the German university system as being modern but being capable of checking too hasty modernization at the same time. This probably is the main attraction of German culture.

Kovács I. Gábor

A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában

Mielőtt a kalendáriumok két világháború közötti változását leírnánk, s mérlegelnénk ennek lehetséges hatásait az olvasók mentalitására, hangsúlyozottan előre kell bocsátanunk, hogy jóllehet a kalendárium az első világháború után is ott volt a legtöbb paraszti házban, mégis elvesztette azt a központi szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában, amelyet leginkább az első világháború előtti évtizedekben játszott. Ismeretes, hogy a paraszti kultúrában a világháború és a forradalmak után az információszerzés lehetőségei megszáporodtak, a tájékozódás, érintkezés, információcsere alkalmai kibővültek. A kalendárium csak egy lehetőség lett a sok közül. Így a naptárak tartalmának bármily körültekintő elemzéséből is csak nagyon áttételesen következtethetünk a paraszti olvasók mentalitására.

A módszertani nehézségek már azzal kezdődnek, hogy nagyon nehezen áttekinthető, óriási kalendáriummennyiségéről van szó. A nem régen elkészült - de e területen hiányos, mert főleg csak az OSZK anyagára támaszkodó - nemzeti bibliográfia adatait kiegészítettem más pesti és vidéki könyvtárak anyagával, s szinte az ország összes múzeumába begyűjtött, használt kalendáriumok és számos magángyűjtemény adataival. Az így elkészült bibliográfiám szerint a két világháború között évente átlagosan 150-160 naptár jelent meg. Ez összesen kb. 3800 darab kalendáriumot jelent, amiből 350 db nem magyar nyelvű. (Utóbbiakkal nem foglalkozom.) A 3450 magyar nyelvű naptárból egy nagyobb történeti időszakot átfogó kutatás kapcsán részletes, szisztematikus tartalomelemzéssel csupán a Bucsánszky-cég jogutódjának, a Rózsa Kálmán és Neje féle vállalatnak a naptárait dolgoztam fel. Ezek a naptárak azonban ennek a korszaknak már nem reprezentáns kiadványai. A Bucsánszky-vállalat egy jellegzetes, nagy népies ponyva- és naptárkiadó cég volt, amely 1848-tól 1944-ig adott ki naptárakat. Hasonlóan nagy naptárkiadó volt 1879-től 1935-ig a Méhner-féle vállalat. Az első világháború előtt az ilyen nagy, speciális ponyva- és naptárkiadók adták ki az évi 400-500-féle kalendáriumnak a felét. A hasonló, de kisebb kiadók további 30%-ot jelentettek meg. Ha a példányszámokat is pontosan figyelembe tudnánk venni, e kiadók részesedése a teljes produktumból még nagyobb lenne, hiszen a világháború előtti 2-3 millió naptárpéldányból csupán a Bucsánszky- és a Méhner féle vállalat egyenként félmillióval részesedett. A világháború után a hagyományos nagy és kis naptárkiadók részesedése 80%-ról 40, majd 30%-ra esett vissza. Ezzel szemben megnőtt az újságok mellett megjelenő, a politikai és egyéb szervezetek, egyházak, egyesületek, kisebb közösségek, s a nem könyvkiadó vállalatok által megjelentetett

kalendáriumok száma. A világháború előtt ezek együttesen még csak a teljes termelés 17%-át tették ki, most pedig 50, majd 60%-át. Ezen belül is igazából három jellegzetes csoport ugrik ki. Rögtön a korszakunk elején tért hódítanak a kiskisgazda-szervezetek és agrárius érdekképviseletek által kiadott kalendáriumok. Az újságok naptárainak részesedése a háború előtti 7%-kal szemben a harmincas években már 20%. Ha a speciális naptárkiadók kiadványait is figyelembe vesszük, a vallásos jellegű naptárak aránya a világháború előtti 13%-ról a húszas években 20%-ra, a harmincas években 30%-ra nő.

A naptárak példányszámairól rendelkezésre álló töredékes adatok még markánsabbá teszik ezeket a tendenciákat. Kiskisgazda kiadóknál "A falu naptára" 1922-ben 150 ezer, az "Új Barázda naptára" 250 ezer példányban jelent meg. Az agrárius érdekeltségű Hangya szövetkezet naptára 1929-ben 35 ezerrel indult. A harmadik évben elérte a 220 ezret, a negyvenes években pedig megközelítette a félmilliót. A Református Szeretet Szövetség naptára a negyvenes években a 100 ezres példányszám fölé ment. A Katolikus Népszövetség naptára pedig már korábban a 200 ezres példányszám körül mozgott. Az újságok naptárait az előfizetők évkönyv jelleggel ingyen kapták, s egyenként sok tízezres példányszámokat értek el. Az évenkénti kb. másfél millió darab kalendárium döntő része ebbe a három kiemelt csoportba tartozott.

Ha más irányból indulva azt nézzük, hogy a parasztság, a falusi lakosság körében milyen naptárak voltak elterjedve, akkor is nagyon határozottan ez a három csoport rajzolódik ki. Az adatokat részben korabeli leírásokból gyűjtöttük ki. Így a közismert szociográfiákból, pl. Szabó Zoltán Tardi helyzetéből, Fél Edit Kocs községről szóló monográfiájából, a Faluszövetség falumonográfiáiból. A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának Adattárában 61 községről van művelődési szociográfia, s ezek az Újszászy Kálmán által megadott vezérfonalnak megfelelően tartalmaznak adatokat a naptárolvasókról, újságolvasásról és a rádióhallgatásról is.

A múzeumokba begyűjtött, korábban használatban volt kalendáriumok bejegyzései alapján is több száz naptár használójáról van többé-kevésbé pontos elképzelésünk. Végül a Tömegkommunikációs Kutatóközpont két nógrádi községre koncentrált történelmi tudat felmérése kapcsán 1979-ben minden 45 év feletti megkérdezettnek tettünk fel kérdéseket az 1945 előtti kalendáriumhasználatra vonatkozóan.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a kalendárium mindig kicsit társadalmi rétegek feletti műfaj volt, ami igen sokszor nehezen köthető társadalmi-kulturális rétegekhez. Ez a korábrinál még inkább így volt a két világháború között. Például a parasztság körében is előfordult a legszínvonalasabb, legterjedelmesebb, sőt legdrágább naptár, a Pesti Hírlap Naptára vagy a Kincses Kalendárium, amelyet eredetileg, 1896-ban Rákosi Jenő a hagyományosabb izlésű középosztály, illetve a színvonalasabb kispolgárság számára indított. Sőt, a polgári liberális Esti Kurir Naptárát is megtaláltam napszámos családnál.

A jellemző, az olvasmányok nagy tömegét adó kalendáriumok azonban nem ezek voltak. A felsorolt forrásokból az tűnik ki, hogy a húszas években a különféle kiskisgazda- és agrárius naptárak, a harmincas években pedig a Hangya naptárai voltak messze a legelterjedtebbek. Fél Edit pl. Kocson, zsellértől a nagygazdáig, mind a hat számba vett háztartásban Hangya naptárt talált. Református falvakban elterjedt volt a Szeretet Szövetség "Segítsetek naptára" meg a "Keresztyén naptár", katolikusok körében pedig a Katolikus

Népszövetség naptára. Ezeket maguk az egyházak terjesztették.

Elég gyakran lehet találkozni az újságok naptárai közül a Gömbös alapította Függetlenség c. lap naptárával, az Új Nemzedék és az Új Magyarország naptárával. Meglepően gyakoriak a különféle paraszti mozgalmakkal kapcsolatos lapok naptárai: az Igazság, Független Kisgazda, Szabad Szó naptára, s a negyvenes években már ide sorolható az egyébként korábban is elterjedt Kis Újság naptára. Sűrűbben fordul elő a Friss Újság naptára, ritkábban a Magyarország, még ritkábban a Magyar Nemzet naptára.

A három jellemző naptárcsoport közül részletesebben szeretnénk foglalkozni a leginkább dominánssal, a kisgazda és agrárius érdekeltségű szervezetek kalendáriumával. Ahhoz azonban, hogy az új jelenségeket érzékeltetni tudjuk, röviden szólni kell a világháború előtti időszakok domináns naptártípusának néhány jellegzetességéről. A paraszti népesség körében 1848 után a legelterjedtebbek a Bucsánszky- és a Méhner-féle olcsó ponyvanaptárak voltak. A magyarországi naptártermésnek felét, majd harmadát, később negyedét adó Bucsánszky-cég naptárait elemeztem részletesebben. Úgy találtam, hogy a reformkortól kezdődően a parasztság naptárral való intenzívebb ismerkedésében meghatározó volt a paraszti árutermelés, a polgárosodás lassú kibontakozása. Növekedett az időpontok számontartásának fontossága, s ezekhez a mindennapi érdekekhez kapcsolódott alapvetően a naptárhasználat terjedése.

A Bucsánszky-naptárak tartalmának vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a gyakorlati igényeket kielégítő tartalom a szorosabban vett naptárrészre, vásárnaptárra és a kamatmutató táblára szorítkozott. Ezen kívül - eltérően a közhiedelemtől 1850 és 1890 között egy sornyi gyakorlati tanács, információ sem volt ezekben a naptárakban, s ezt követően egészen a világháborúig is csupán 1-2 oldal. 1890-ig a hirdetések is hiányoztak. Mindez arra enged következtetni, hogy a paraszti olvasóközönség a tradicionális életmóddal való szakítás, az új gazdálkodási, vásárlási, érintkezési szokások kialakítása tekintetében nem haladt előre annyira, hogy a szerkesztőnek számolnia kellett volna a gyakorlati célú modern információk iránti tudatosabb igényekkel.

Úgy tűnhet, mintha ez ellentmondana annak, hogy a kalendáriummal az emelkedő, a polgárosodás útjait járó paraszti rétegek ismerkedtek. A polgárosodás útjai azonban sokfélék. A jobbágyfelszabadítás után a parasztság emelkedésének módjait az határozta meg, hogy a konjunktúra a búza termelésének, s így az extenzív módszereknek kedvezett. A parasztság nagy többsége a polgárosodásnak még 1848 előtt megkezdett útjain haladt tovább, a tradicionális elemek széles körű, de nem radikális módosításával. A parasztság zöménél volt emelkedés, gazdagodás, bizonyos individualizálódás, változott az időszemlélet, de mindez még a régi alapokon történt. Lényegében a paraszti kultúra megtartásával, részben a hagyományos értékrendszerre támaszkodva, a hagyományos elemek lehetséges tökéletesítésével. Fejlődés volt ez, egyfajta modernizáció, de hogy mennyire korlátozott, az majd csak a századfordulóra derült ki. Ennek a korlátozott paraszti fejlődésnek, polgárosodásnak jellegzetes tömegkommunikációs eszköze volt a kalendárium.

Az elemzés szerint a korlátozott fejlődésnek a kettősségét tükrözi a kalendáriumnak szinte az egész tartalma. Ebből most csak egy dolgot emelek ki. 1850 és 1880 között megtalálható a XVIII. században kialakult falusi élet, életkultúra, világkép sok eleme. A ráhagyatkozás a földöntúli legfelsőbb hatalom elrendelésére, a kiszabott sorsba való

belenyugvás, a hagyományos rendhez, gazdálkodáshoz, szokásszerűséghez való hozzásimulás. De megjelent a polgári értékszerkezet magvának, a szabad individuumnak, az alternatívák között választó egyéniségnek, a polgári erényekkel felruházott embernek a sugallata is. Olyan polgári erényeket is kultiváltak, mint a szorgalom, a munka, a takarékoság. Az "Emberé a munka, Istené az áldás" korábbi jelszavával szemben most gyakoribb fordulat a naptárakban: "Segíts magadon, az Isten is megsegít". Számtalan más példán is bemutatnánk a korlátozott fejlődés kettősségét. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy a reformkori ismeretterjesztő Mezei Naptár, majd az abszolutista hatóságok által is támogatott, népművelő célú kis naptárak elhalása után, egészen az első világháborúig, a profitorientált nagy naptárkiadók tömegesen termelt naptáraiból - amelyeknek központi szerepe volt a paraszti kalendáriumhasználatban - teljességgel hiányoztak a mindennapi gyakorlati célú ismeretek, az okszerű gazdálkodást kultiváló cikkek, az életmód és életkultúra polgárosodását, a civilizációs fejlődést határozottan segítő közlések.

A világháború utáni agrárius, illetve kisgazda érdekeltségű naptárak ebben a tekintetben mutatják a leglényegesebb különbséget. Természetesen e naptárak előzményei azért visszavezethetők a háború előtti évekre. Mint ahogyan a századforduló táján kezdtek mutatkozni a korlátozottan modernizálódott paraszti üzem nehézségei is. Akkor lett nyilvánvaló, hogy a polgárosodásnak a parasztság zöme által járt útja válságba került. Az az út, amely a hagyományos elemek, termelési technikák, üzemvitel tökéletesítését jelentette, s új szemléletet, a szorgalom, a munka, a takarékoság kultuszát, de lényegében a hagyományos paraszti kultúrában gyökerezve. Nagy erővel vetődik fel újra a paraszti polgárosodás, a falu emelkedésének, modernizációjának a problémája. Egyféle válasz erre is az agrárius újkonzervatívok buzgólkodása. A születő paraszti és kisgazdamozgalmak is részben ennek köszönhetik létüket. Az újkonzervatív agráriusok ideológiájával politikai törekvéseivel Szabó Miklós foglalkozott. Úgy tűnik, feltáratlanabb azonban a mindennapi gyakorlati szervező tevékenységük. Ebből számunkra most csak az az érdekes, hogy kalendáriumot is adtak ki. Az első kezdemény az Országos Központi Hitelszövetkezet évkönyve 1903-ból. Jelentősebb vállalkozás az 1907-től az OKH, a Gazdaszövetség és az OMGE közös kiadásában induló Népbarátja naptár, amelyet 1911-től a Gazdaszövetség egyedül ad ki 60-70 ezer példányban. 1911-től adja ki az OMGE a Magyar Földműves naptárt 50 ezer példányban. Ugyanekkor már más kiadóknál is jelentek meg "földműves" és "gazda" címmel ellátott naptárak. A magyar naptárak címében, a megelőző évtizedek 1% ával szemben az 1900-as években 4%-nál, az 1910-es években pedig 6%-nál voltak jelen ezek a fogalmak. Mindezen naptárak tartalmaztak már gazdálkodási tanácsokat is. Tehát a tisztán piaci viszonyok alapján termelő kiadók is észrevették, hogy tényleges igény támadt ilyen naptárakra.

Az említett két naptár volt azonban a legnagyobb példányszámú, a leg gondosabban szerkesztett, s ezek tartalmazták a legtöbb gazdálkodási szakismeretet. A terjedelem 25-35%-a volt gyakorlati célú tanács, felvilágosítás, ismeretterjesztés. Ez óriási fordulat volt a parasztsághoz is eljutó naptárak történetében. A naptárak előszavában, 2-3 évvel az indulás után el is árulják, félték attól, hogy a kiadvány komoly iránya, s a sok szakismeret miatt az nem lesz kelendő. A siker az 50-60 ezerre felfutó példányszámmal minden előzetes félelmet megcáfolt. (Heckenast Falusi gazdája az 1860-as években alig tudott 5000 fölé menni.)

A huszas évek elemzendő naptárainak még egy szálon megtalálható az előzménye. Nagyatádi Szabó István pártjának lapja, a Magyar Lobogó is adott ki naptárt 1913-tól. 1918 ősztől az agrárius és a kisgazda-csoportosulás a mögötte álló szövetségekkel együtt egyesült, aztán különvált, majd végleg egyesült, de a sajtó és a naptárkiadás terén mindig megmaradt a két alakulat.

A Nagyatádi-féle csoportosulás 1920-tól 1930-ig adta ki a Kisgazda naptárát és a Magyar falu naptárát. A Rubinek- féle párt, az OMGE, Gazdaszövetség, ill. a Faluszövetség gárdája (Buday Barna, Schandl Károly, Meskó Zoltán, Mayer Emil) mint új Barázda Lapkiadó Rt., 1920-tól 1932-ig adott ki évente 5-10 különböző naptárt. A két csoportosulás 1930-ig évente legalább félmillió kalendáriumot jelentetett meg. A teljes magyar termés bő egyharmadát. Ebben szerepe volt annak is, hogy 1921-ben beadvánnyal fordultak a miniszterelnökhöz, hogy a "selejtes, lelket mételyező ponyvanaptárak" terjesztését házalással ne engedélyezze. Erre a belügyminiszter olyan intézkedést hozott, hogy csak azok a vállalatok kapnak országos terjesztési engedélyt, amelyek naptárainak tartalma ellen a kultusztárca iskolán kívüli népművelési osztálya nem emel kifogást. (Sőt, ez az osztály különféle naptárcikkeket is iratott, s ezeket ingyen adta a kiadóknak.)

A kisgazda-, illetve az agrárius naptárak az első években politizáltak is, jellemzőbb azonban, hogy a huszas években valamennyi naptár a terjedelem 20-25%-át, évente 20-30 oldalt szentelt a gyakorlati tudnivalóknak, s ennek 30-70 %-a mezőgazdálkodási tanács volt. Ehhez az az argumentáció szolgáltatta az ideológiai alapot, hogy a kisgazda a "nemzet gerince", "sziklafal" stb., s ahhoz, hogy "a kisgazda széles vállain felépülhessen a megújított Magyarország, ahhoz ezt a társadalmat a tudás fegyverével kell ellátni!" A magyar naptárak százazeiben évről évre a gazdasági szaktudás, a tanulás fontosságát hangsúlyozták. S valóban a legfontosabb, legkorszerűbb ismereteket, az okszerű gazdálkodás tudnivalóit igyekeztek népszerű formában közkinccsé tenni. Hiszen a parasztság többsége meghaladta azt az állapotot, amikor a hagyomány által meghatározott módon, reflektálatlanul végezte, amit megfelelő időben szokás végezni.

A gazdasági cikkek kiterjeszkedtek szinte minden lényeges mozzanatra, s kiváltképp a mezőgazdasági termelés ugrópontjaira. Szóltak a vetésforgó, a másodvetés, a talajművelés kérdéseiről. Minduntalan visszatér a tarlóhántás s az őszi mélyszántás problémája. Sokat foglalkoznak a talajerő-utánpótlással, trágyakezeléssel. Rengeteg cikk szól a műtrágyázás előnyeiről, a szuperfoszfát hatásáról. A huszas években erről sok hirdetés is van. Propagálják a szalastakarmányok, a lucernán és a lóherén túl a bükköny és a csillagfürt termelését, a hüvelyesek termesztését. Különösen sokat foglalkoznak a kapások közül a burgonya, a kukorica termesztésének kérdéseivel, a fajtaválasztással, a vetőgumó- és a vetőmag-ellátással. Általában is tárgyalják a nemesítés, a nemesített vetőmagvak előnyeit. A hirdetések között is sok foglalkozik a vetőmagokkal. Sokat írnak a zöldség- és gyümölcs-termesztésről, ültetésről, fajtákról, metszésről, kártevőkről, permetezésről, a kecskeméti és a nagykorösi gazdák eredményeiről.

Az állattenyésztés minden ágáról rendszeresen találunk cikkeket. Sokat foglalkoznak a szarvasmarha tenyésztésével, a fajtaválasztással, a tenyészállatok kérdéseivel, a harmincas években a törzskönyvezés fontosságával, a takarmányozással, a silózással, a tejhozam növelésével, a tejfeldolgozással. Talán még többet írnak a sertésenyésztésről, a fajták, a

mangalica és a húsertések, ill. a keresztezések problémáiról. Mindezt fényképekkel, rajzokkal illusztrálva. Általában minden témát gazdagon illusztráltak. Szólnak a sertéspestis és az orbánc elleni védekezés módjáról, a kettősoltásról. Írnak a lótenyésztésről is, de többet az aprójószágokról, főleg a baromfitenyésztésről, a fajtákról, a baromfitelepekről, a tojástermelés fokozásáról. Az érvelésben nem egyszerűen a több termelésre utalnak, hanem gyakran hivatkoznak a jövedelmezőség szempontjaira, a munkaerő-megtakarításra (pl. a kukorica sorvetésénél és lókapás művelésénél), az értékesítés lehetőségeire.

Figyelemre méltó a hirdetési struktúra átalakulása is. Míg a világháború előtt a leggyakoribb az egészségügyi csodaszerek hirdetése volt (a hajnövesztők, mellnövesztők, a titkos betegségek elleni medicinák, az univerzális gyógyszerek, mint az Elsa Fluid és a Petőfi ételelixir, amely utóbbi 43 betegség ellen volt jó), addig most, főleg a húszas évek elején a legszámosabb a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó hirdetések, mindenekelőtt a gépek, felszerelések hirdetésének csoportja: ekék, vetőgépek, szénagyűjtő, szecs kavágó, répavágó, kukoricamorzsoló, daráló, rosták, borprés, szőlőzúzó, háti-, kézi- és fogatos permetező, tejgazdasági felszerelések, motoros fűrés, de cséplőkészülékek és traktorok is. Az egyéb technikai cikkek között szaporodnak a varrógépek, nagyon megnőtt s igen fontos a kerékpárok hirdetése. Érdekes a zseblámpa megjelenése, s a könnyű, vászon Dorco cipő karrierje. A naptár vastagságától függően elmaradhatatlan a zongora vagy a tangóharmonika hirdetése, a gramofon, majd a harmincas években a rádió propagandája.

Hogyan értékelhetjük összefoglalóan az eddig elmondottakat? Nyilvánvaló, hogy a parasztság elsősorban nem kalendáriumból, s nem is olvasással szerezte még ekkor sem, még az új ismereteit sem. Mindazonáltal nem lehet véletlen, hogy ekkor jelenik meg a kalendáriumokban nagy mennyiségben az okszerű gazdálkodás ismeretanyaga, mint az újszerű paraszti szaktudás elengedhetetlen feltétele. Ez nyilván tükre úgy a hivatalos törekvéseknek, mint a megszülető paraszti igényeknek, s valószínű, hogy bár igen korlátozott mértékben, de hatótényezője is a fejlődésnek. Annak a változásnak tudniillik, hogy a természetes paraszti szocializáció során kisgyermekkortól kezdve elsajátított tradicionális tudás rovására előtérbe kerültek az egyre tudatosabb tanulással megtanult szakismeretek. (Ez a fejlődés elvezetett a mezőgazdasági szaktudás intézményes elsajátításának kiterjedéséig az "aranykalászos gazda" tanfolyamoktól kezdve a mezőgazdasági szakiskolák szaporodásáig.) S tényezője annak a változásnak is, hogy a paraszti társadalom nyitottabbá vált, növekedett az újdonság iránti érzékenysége, s készsége ezek befogadására.

Az nem állapítható meg nagyobb pontossággal, hogy az egész parasztság körében egyébként elterjedt naptárak szóban forgó cikkeit a réteg milyen csoportjai olvasták elsősorban, s hogy az olvasottakat mennyire hasznosították. Mégis bizonyos, hogy még ha csupán csak a kalendáriumtulajdonosok kisebb része olvasta is e cikkeket, az ismeret, az információ akkor sem vészett el. Bekerült a paraszti ismeretháztartásba, az információknak a paraszti társadalmon belüli cirkulációjába, a termelési tudásba, kipróbálták, s a minta tovább hatott.

Nem remélhető, hogy a termelési kultúra kalendáriumcikkek elolvasásával egyik napról a másikra változzék. A kultúra, így a termelési kultúra is fokozatos épülés, szüntelen formálódás. Kétségtelen tény, hogy a modernizáció olyan fontos mutatóiban, mint a gépi vonóerő, s általában a drágább gépek elterjedése és a műtrágya alkalmazása, a húszas évek

némi fejlődése után a válság olyan nagy visszaesést hozott, ami e tőkeigényes területen egészen 1937-38-ig tartott. Mégis a szakmai ismeretek számos vonatkozásában már az adott korszakban hatottak a paraszti termelési kultúrára, s a termelés minőségi mutatóiban, sőt terméseredményekben is megmutatkoztak, hosszabb távon pedig mindenképpen megfogantak. A paraszti, mezőgazdasági termelés technikája, kultúrája, az üzemvitel módja, a paraszti szaktudás nagy átlagban a hatvanas évekig nem haladta meg azt a szintet, amit mint ideált naptárainkban bemutattak.

Időben tovább haladva, a harmincas években a legnagyobb példányszámú kalendárium már a Hangya naptár volt. Ebben a terjedelem 50-60%-át tették ki a gyakorlati ismeretek, tanácsok. Ezen belül is megtaláljuk azokat a mezőgazdasági szakismereteket, amelyekről már szóltunk. Ezek az ismeretek egyébként megtalálhatók a falvakba eljutó újságok naptáraiban is, kiváltképpen az Igazság, Szabad Szó, s ehhez hasonló naptárakban. Sőt, még az egyházak naptáraiba is jutott belőlük.

Új azonban, hogy a Hangya-naptár nem csupán mezőgazdasági szakismereteket közölt, s esetleg csak ezek tárgyalása közben mutatott rá a jövedelmezőségi szempontokra, hanem kifejezetten közgazdasági, az értékesítéssel foglalkozó cikkeket is hozott. Közgazdasági rovatot nyitott. Ilyen más naptáraknál is előfordult a harmincas években. (A Függetlenség naptáránál pl. szintén rendszeres volt.) Elvértve már a világháború előtti Népbárátja naptárban is találtunk olyan cikket, hogy mi minden befolyásolja a gabonaárakat. 1922-ben olvasunk arról, hogy a megtakarított pénzt, a tőkét miként kell okosan befektetni. Most viszont sorozatban jönnek az ilyen cikkek: A magyar búzakérdés történeti áttekintésben. A mai sertéspiac kívánságai. A szarvasmarhatenyésztés üzleti kérdései. Tengeritermelés és -értékesítés. A baromfi-, a tojás- és a tollértékesítés megszervezése. Találunk olyan gyakorlati jellegű tanácsokat is, mint: Konyhakertészeti termelvények piaci előkészítése és értékesítése. A gyümölcsértékesítés lehetősége, a jövedelmezőség kérdése. De találhatunk nagyobb átfogó, elemző cikkeket is: A világgazdaság az elmúlt esztendőben. A magyar gyáripar, pénzügy, mezőgazdaság mérlegei. A külkereskedelmi mérleg. A valuták alakulása. Hová exportálunk? Honnan importálunk? Sűrűn találkozunk olyan fogalmakkal: piaci helyzet, árukiváncalom, jövedelmezőség, áralakulás, előállítási költség, mérleg, hitel, árak, a piac igényei, stb.

A Hangya-naptárban ugyan a harmincas évek második felében, Wünsch Frigyes igazgatósága idején már a Hangya szövetkezeti, értékesítési és termelés-szervezési kérdései, a szövetkezetpolitikai cikkek kerültek előtérbe, majd a kötött, irányított gazdaság kívánalmai, de nyilvánvaló, hogy a fentebb vázolt kultiváció (amely, mint említettük, nem szorítkozott a Hangya-naptárra) kapcsolódott egy kibontakozó új igényhez, s segítette is a kalkuláló piaci magatartás terjedését, a parasztság közgazdasági kultúrájának fejlődését. A kalkuláló piaci magatartás persze elsősorban a piacon forgolódva, a gyakorlatban alakul ki, de valószínűleg a közgazdasági fogalmak bemutatott kultivációja is segítette a hagyományosabb paraszti szemlélet alakulását a modern árutermelői attitűd irányába, s fogalmakat adott a piaci magatartások racionalizálásához. Természetesen itt is elmondhatjuk, hogy a hatás parasztságon belüli lokalizálásához, s a hatékonyság felméréséhez nincsenek eszközeink. Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy ezek az ismeretek, nézetek, szempontok, fogalmak szintén bekerültek a paraszti társadalmon belüli cirkulációba.

Mindenesetre a számító gazda, a baromfityenyésztésből, tojásból pénzelő, tejpénzt összerakosgató, élelmes parasztszony típusa ekkor vált elterjedtebbé. S talán nem túl durva következtetés, ha utalok arra, hogy annak a paraszti nemzedéknek a derékhada, amely nemzedék - élve a hatvanas évektől megnyíló lehetőségekkel - olyan nagyfokú árutermelést bontakoztatott ki, a harmincas években érett ifjúvá, fiatal gazdává, s többek között ezeket a naptárakat is olvasta.

A leghagyományosabb paraszti mentalitást jól jellemzi a már idézett szentencia: "emberé a munka, Istené az áldás". A jobbágyfelszabadítás után kialakuló új paraszti szemléletet azzal jellemeztük, hogy "Segíts magadon, megsegít az Isten!" A Hangyanaptárban pedig 1937-ben ezzel a címmel jelenik meg cikk: "Emberé a munka, Istené az áldás, ami pedig utána következik, az az értékesítés."

A harmincas évek végére a tradicionális paraszti életforma végleg összetöredezett, a hagyományos falu felbomlott. A kortársak, a népi szociográfusok többnyire a bomlást, a tanácstalanságot, a zavarodottságot látták. Nem tagadva az útkeresés tétováságait, hangsúlyozni kell - főleg a harmincas évek végétől - a próbálkozások dinamikáját, az útkeresés intenzitását, a mentalitások változását, a hallatlan erős mozgást, az újabb modernizációs folyamatok beindulását is. Szerény adalék ehhez a kalendáriumok itt bemutatott szerepe az új ismeretek, értékek bevezetésében, a szaktudás és az árutermelés fogalmainak kultivációjában.

Jegyzetek

A dolgozat elsősorban az említett kalendáriumok szövegének elemzésén, illetve az elkészített kalendáriumbibliográfia feldolgozásán alapul.

Felhasznált fontosabb irodalom

Angelusz Róbert: Kommunikáló társadalom. Bp. 1983.

Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973.

Békés Ferenc: Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Bp. 1980.

Fél Edit: Kocs 1936-ban. Bp. 1941.

Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Bp. 1976.

Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). Bp. 1970.

Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. Akadémia, Bp. 1989.

Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974/1. 3-67.

Vörös Antal: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon. 1850-1914, Történelmi Szemle, 1966/2. 162-183.

Vörös Károly: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. Történelmi Szemle, 1979/1-2.

Gábor I. Kovács:

**The Role of the Calendars in Shaping Peasant Mentality in Hungary
During the Interwar Years.**

The present study offers an analysis of the calendars published in Hungary between the two world wars, and concludes that a new type of calendar, published by the various peasant and smallholder organizations and the churches, came to dominate the market. These were widely read by the peasantry, and included a substantial section of agricultural tips, many of which were incorporated into production. These tips represent not only the official line but also the emergence of new demands, and played a key part in the shaping of peasant mentality and the emergence of a new, market-oriented production.

